

Hacettepe Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Siyaset Bilimi Bilim Dalı

SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ 28 ŞUBAT SÜRECİNDEKİ ROLÜ:

TOBB VE TÜSİAD ÖRNEĞİ

Tunahan GÜR

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2018

SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ 28 ŞUBAT SÜRECİNDEKİ ROLÜ:

TOBB VE TÜSİAD ÖRNEĞİ

Tunahan GÜR

Hacettepe Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

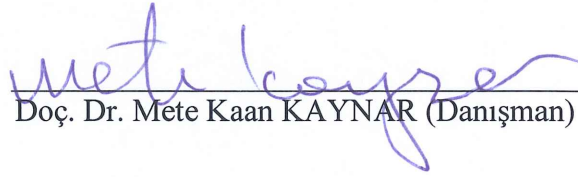
Siyaset Bilimi Bilim Dalı

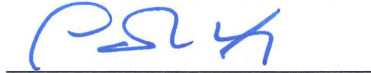
Ankara, 2018

KABUL VE ONAY

Tunahan GÜR tarafından hazırlanan “^{28 Şubat Sürecinde Sivil Toplum Kuruluşlarının} Rolü: TOBB ve TÜSİAD örneği”
başlıklı bu çalışma, 6/6/2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak
jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi, Kadir DEDE (Başkan)

Doç. Dr. Mete Kaan KAYNAR (Danışman)

Dr. Öğr. Üyesi, Gökhan AK

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Musa Yaşa SAĞLAM
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

6/6/2018

Tunahan GÜR

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Tezimin/Raporumun tamamı dünya çapında erişime açılabilir ve bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir.

(Bu seçenekle teziniz arama motorlarında indekslenebilecek, daha sonra tezinizin erişim statüsünün değiştirilmesini talep etmeniz ve kütüphane bu talebinizi yerine getirirse bile, teziniz arama motorlarının önbelleklerinde kalmaya devam edebilecektir)

Tezimin/Raporumuntarihine kadar erişime açılmasını ve fotokopi alınmasını (İç Kapak, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) istemiyorum.

(Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir, kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir)

Tezimin/Raporumun.....tarihine kadar erişime açılmasını istemiyorum ancak kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisinin alınmasını onaylıyorum.

Serbest Seçenek/Yazarın Seçimi

4/7/2018

Tunahan GÜR

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Tez Danışmanım Doç. Dr. Mete Kaan KAYNAR danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Tunahan GÜR

TEŞEKKÜR

Öncelikle gerek ders dönemimde, gerekse tez dönemimde büyük yardımını gördüğüm, tezin her bir bölümü ve tamamı bittikten sonra bıkmadan usanmadan satır satır okuyup yapıcı eleştirileriyle geri dönüş yapan ve tezimi benimle tartışan danışmanım Doç. Dr. Mete Kaan KAYNAR'a çok teşekkür ederim. Ayrıca derslerinde bulunmaktan büyük zevk aldığım ve tez jürimde yer almayı kabul eden değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Kadir DEDE'ye ve jürimde yer almayı kabul eden Dr. Öğr. Üyesi Gökhan AK'a çok teşekkür ederim.

Bu çalışma sırasında belki de en çok fedakârlık yapan kişiler eşim ve canım kızlarım oldu.

Çoğu zaman zaten geç saatlerde aralarına katılabildiğim ve *oyun oynamak* istedikleri veya *ödevlerini kontrol ettirmek* istedikleri zaman ise *ders çalışıyorum kızım* şeklinde verdiğim cevaplara artık dayanamayıp *babalar ders mi çalışır* diyen kızlarım, vaktinizden aldım, iyi ki varsınız...

ÖZET

GÜR, Tunahan. *Sivil Toplum Kuruluşlarının 28 Şubat Sürecindeki Rolü: TOBB ve TUSİAD Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2018.

Bu çalışmanın konusu sermayeyi temsil eden örgütlenmeler olan Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'nin (TOBB) ve Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği'nin (TUSİAD) 28 Şubat sürecinde nasıl davrandıklarını irdelemektir. Bunu yapabilmek adına öncesinde sivil toplum kavramına ilişkin bazı kavramları tartışarak bu örgütlenmelerin davranışlarını açıklayabileceği düşünülen teorik bir zemin oluşturulmaya çalışılmıştır. Ayrıca, söz konusu işadamları örgütlenmelerinin 28 Şubat sürecinden önceki eylemleri de değerlendirilmiş ve 28 Şubat öncesinde de bu örgütlenmelerin ne derece sivil oldukları ve devlet ile olan ilişkileri gösterilmek istenilmiştir.

Çalışmanın sonunda TOBB ve TUSİAD'ın özellikle 90'ların ilk yarısından itibaren sivil addedilebilecek eylemler içerisinde buldukları ya da en azından bulunmaya çalıştıkları görülmekle birlikte, 28 Şubat sürecinde genel eğilimleri olan devlet ile yakın bir ilişki içerisinde bulunma durumuna devam ettikleri ve toplumda farklı seslerin dillendirilmesine imkân veren sivil bir ortamı değil hegemonyanın kültürel ayağını oluşturdukları ortaya konulmak istenilmiştir.

Anahtar Sözcükler

28 Şubat, TOBB, TUSİAD, Refahyol, Sivil Toplum.

ABSTRACT

GUR, Tunahan, *Role of Non-Governmental Organizations on February 28 Process: A Case of TOBB and TUSIAD*, Master's Thesis, Ankara, 2018.

The aim of this study to examine how those organizations representing the capital, Turkey Chambers and Stock Exchanges Union (TOBB) and the Turkish Industrialists' and Businessmen's Association (TUSIAD) behave during the February 28 process. In order to do this, it was tried to establish a theoretical ground that could explain the behaviors of these organizations by discussing some concepts related to the concept of civil society. In addition, the actions of the businessmen organizations before February 28 were evaluated and it was tried to show how civilized these organizations are and how they relate to the state before the February 28 process.

At the end of the study, it is tried to indicate although TOBB and TUSIAD especially beginning the first half of the 90s had been involved in activities that could be regarded as civilians or they tried to seem at least, they continued to have a close relationship with the state on 28 February process in accordance with their general trends and they served as the cultural footstep of hegemony, not to a civilian environment in which different voices can be said.

Keywords

28 February, TOBB, TUSIAD, Welfarepath, Civil Society.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	iii
ETİK BEYAN	iv
TEŞEKKÜR	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR DİZİNİ	x
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM: SİVİL TOPLUM	8
1.1. SİVİL TOPLUM VE TARİHSEL SÜRECİ	8
1.1.1. Antik Yunan'dan Tocquevelli'e Tarihsel Arka Plan	10
1.1.2. Marx ve Gramsci'de Sivil Toplum	27
1.1.2.1. Sivil Toplumun Devlete Önceliği / Karl MARX	27
1.1.2.2. Hegemonya Aracı Olarak Sivil Toplum / Antonio GRAMSCI	29
1.2. SİVİL TOPLUM VE DEMOKRASİ	32
1.2.1. Günümüzde Sivil Toplum	36
1.2.2. Sivil Toplum Demokrasi İlişkisi	39
1.3. SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI	51
1.4. TÜRKİYEDE SİVİL TOPLUM VE SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI 60	
İKİNCİ BÖLÜM: 28 ŞUBAT SÜRECİ	68
2.1. 28 ŞUBAT SÜRECİ	69
2.1.1. Refahyol'un Kuruluşu	71
2.1.2. 28 Şubat Süresinde Gerilimi Artıran Olaylar	74
2.1.3. 28 Şubat Sürecinde Yaşanan Önemli Gelişmeler	78
2.1.3.1. Sincan'da Tankların Yürütülmesi	78
2.1.3.2. Milli Güvenlik Kurulları	79
2.1.3.3. Hukuksal Alandaki Gelişmeler	84
2.1.3.4. Brifingler	88
2.1.3.5. Basının Rolü ve Andiçlar	91
2.1.3.6. 28 Şubatta STK'ların Faaliyetleri	96
2.1.3.7. Yeşil Sermaye ve MÜSİAD'a Yönelik Adımlar	98
2.1.3.8. Eğitim Sistemine Müdahaleler	101

2.1.3.9. Batı Çalışma Grubu, Siyasi Davalar ve Bürokrasiden Atılmalar.....	104
2.1.3.10. Refah Partisi'nin Kapatılması	106
2.2. 28 ŞUBAT'IN ANLAMI	109
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: 28 ŞUBAT SÜRECİNDE TOBB VE TÜSİAD	112
3.1. SERMAYENİN GENEL DURUMU	112
3.2. TOBB	115
3.2.1. Tarihçesi.....	115
3.2.2. Misyonu	120
3.2.3. TOBB'un 28 Şubat Sürecindeki Faaliyetleri	122
3.2.3.1. TOBB'un Bireysel Olarak Yaptığı Faaliyetleri	122
3.2.3.2. Beşli Sivil Girişim Kapsamında Yapılan Faaliyetler	129
3.3. TÜSİAD	134
3.3.1. Tarihçesi.....	134
3.3.2. Misyonu	137
3.3.3. 28 Şubat Sürecindeki Raporları ve Açıklamaları.....	141
3.3.3.1. TÜSİAD'ın 95 Seçimleri ve Refahyol'un Kurulması Arasındaki Faaliyetleri.....	142
3.3.3.2. TÜSİAD'ın Refahyol Kurulmasından 28 Şubat Kararlarına Kadar Olan Faaliyetleri.....	145
3.3.3.3. 28 Şubat MGK Kararları Sonrası Faaliyetleri.....	151
3.3.3.4. Refahyol Düşükten Sonraki Bazı Faaliyetleri.....	155
SONUÇ	158
KAYNAKÇA	162
EK 1. ORJİNALLİK RAPORU	177
EK 2. ETİK KURUL İZİN MUAFİYET FORMU	179

KISALTMALAR DİZİNİ

AB: Avrupa Birliği

ANAP: Anavatan Partisi

Anasol-D: Anavatan Partisi, Demokratik Sol Parti ve Demokrat Türkiye Partisi Koalisyonu

AP: Adalet Partisi

BÇG: Batı Çalışma Grubu

CHP: Cumhuriyet Halk Partisi

DİSK: Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu

DP: Demokrat Parti

DYP: Doğru Yol Partisi

GONGO: Devletçe Örgütlenen Devlet Dışı Örgütler

GRINGO: Devletçe Kontrol Edilen Devlet Dışı Örgütler

İSO: İstanbul Sanayi Odası

İTO: İstanbul Ticaret Odası

MGK: Milli Güvenlik Kurulu

MGSB: Milli Güvenlik Siyaset Belgesi

MSB: Milli Savunma Bakanlığı

MÜSİAD: Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği

Refahiyol: Refah Partisi ve Doğru Yol Partisi Koalisyonu

RP/ Refah: Refah Partisi

STK: Sivil Toplum Kuruluşu

TBMM/Meclis: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TBMM Raporu: Ülkemizde Demokrasiye Müdahale Eden Tüm Darbe ve Muhtıralar İle Demokrasiyi İşlevsiz Kılan Diğer Bütün Girişim ve Süreçlerin Tüm Boyutları İle Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırma Komisyonu Raporu

TESK: Türkiye Esnaf ve Sanatkârları Konfederasyonu

TİSK: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu

TOBB/Birlik: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği

TÜSİAD/Dernek: Türk Sanayici ve İşadamlar Derneği

GİRİŞ

28 Şubat Darbesi ya da diğer söylemiyle “post-modern darbe” *bu sefer de işi silahlı kuvvetler halletsin* manşetlerinin atıldığı bir darbe sürecidir. Kendilerine bu görev verilmiş olan silahlı kuvvetlerin darbenin meşruiyetini sağlamak noktasında oynadıkları rol açısından şüphesiz en önemli rolü medyanın oynadığı düşünülmektedir. Ancak medyanın bu süreçte gündem yapabileceği, açıklamalarını kullanabileceği ve gerek siyasiler ile, gerekse askeri ve sivil bürokrasi ile de süreç boyunca yakın temasta kalmış sivil alanda yer alan diğer örgütlenmeler de olmuştur ve sermayeyi temsil eden Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB/Birlik) ve Türk Sanayici ve İşadamları Derneği’nin¹ (TÜSİAD) de bunlar arasında yer aldığı değerlendirilmektedir. Buna göre bu çalışmanın konusu TOBB ve TÜSİAD’ın 28 Şubat süreci boyunca ne gibi açıklamalar yaptıkları ve eylemlerde bulduklarını irdelemektir.

Bu bağlamda TÜSİAD ve TOBB konusunda yapılan çalışmalar da incelenmiştir. Söz konusu çalışmalardan Berker ve Uras’ın (2008) “Fikir Üreten Fabrika TÜSİAD’ın İlk 10 Yılı 1970-1980” yazarlarının kurucu başkan ve genel sekreter de olmaları nedeniyle dikkati çekmektedir. Yine aynı zaman diliminde raflarda yerini almış olan Altun’un (2008) “Ortak Akı Ararken TÜSİAD’ın İlk 10 Yılı 1970-1980” adlı çalışması da bulunmaktadır. Altun’un kitabında Berker ve Uras’ın kitabından farklı olarak devrin Bülent Ecevit ve Süleyman Demirel gibi siyasi muhataplarına da olaylar hakkında fikirlerini beyan etme şansı verilmiştir. Ancak her iki kitabın TÜSİAD’ın ilk 10 yılı ile sınırlı kaldığı görülmüştür. TÜSİAD’ı zaman dilimi açısından daha kapsamlı olarak ele almış olması nedeniyle diğerlerinden ayrılan bir kitap ise Derneğin 2008 yılına kadar ki faaliyetlerini o tarihlerde Dernek’te görev almış kişiler ile röportajlar yaparak da zenginleştiren gazeteci Türk’ün (2009) “TÜSİAD Patronlar Kulübü” adlı çalışmasıdır. Bu çalışma ise daha çok Derneğin tarihsel süreçte Avrupa Birliği (AB) ile ilişkilerde oynadığı rol üzerine yoğunlaşmıştır. Ayrıca, TÜSİAD ile ilgili birçok tez çalışması da bulunmaktadır. Bunların genellikle sivil toplum, demokrasi, devlet ile olan ilişkiler, AB ve dış politika bağlamında oldukları görülmüştür. Bunların içerisinde 28 Şubat süreci ile

¹ TÜSİAD, 18 Ocak 2018 tarihinde gerçekleştirdiği kongresi ile kısaltması aynı kalmak şartıyla adını Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği olarak değiştirmiştir (TÜSİAD, 2018).

ilgili olarak Dilaveroğlu'nun (2012) "Sivil Toplum Kavramı Çerçevesinde 28 Şubat Süreci ve TÜSİAD'ın Sürece Bakışı" adlı yüksek lisans çalışması mevcuttur.

TOBB hakkında ise müstakil kitap çalışmalarının değil, daha geniş kapsamlı çalışmaların bir bölümü şeklinde yayınların ağırlıkta olduğu ve Birlik hakkında yeterli kaynak olmadığı görülmüştür. Bu bağlamda Koraltürk'ün (2002) TOBB'un kuruluş yıllarını içermesiyle "Türkiye'de Ticaret ve Sanayi Odaları (1880-1952)" ve Buğra'nın (2015) "Devlet ve İşadamları" adlı kitapları sayılabilir. Buğra'nın kitabı sadece TOBB'u değil aynı zamanda Türkiye'de işadamlarının tarihsel kökenleri ve TÜSİAD'ın gelişimini de anlatması açısından önem taşımaktadır. Zabçı'nın (2003) "Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği ve Siyaset: 2002 Genel Seçimleri Öncesine Bir Bakış" adlı makalesi Birliğin 2002 yılına kadar ki çalışmalarını da içermesi açısından önem arz ederken, Çavuşoğlu ve Sezer'in (2013). "Fuat Miras'ın TOBB Başkanlığı Dönemi'nde TOBB-Siyaset İlişkisi" adlı makalesi Miras'ın 28 Şubat sürecince de TOBB Başkanı olması açısından önemli olduğu düşünülmektedir. Öniş ve Türem'in (2001) "Business, Globalization and Democracy: A Comparative Analysis of Turkish Business Associations" adlı çalışmanın ise her iki sermaye örgütlenmesini de bir arada alması açısından kayda değer olduğu değerlendirilmektedir. TOBB ile ilgili tezlerin de oldukça sınırlı sayıda olduğu ve genellikle sivil toplum ve AB süreci bağlamında ele alındıkları görülmüştür ve bunlar arasında Duruman'ın (2011) "Küreselleşme, Yönetişim, Devlet Dışı Oyuncuların Rolü: TOBB Örneği" adlı doktora çalışması sayılabilir.

28 Şubat süreci bağlamında yazılmış tezlerde de Dilaveroğlu'nun (2012) TÜSİAD ile ilgili çalışması haricinde her iki sermaye örgütlenmesinin faaliyetlerine sadece STK'ların rolü başlığı adı altında çok kısaca değinildiği, Dilaveroğlu'nun (2012) tezinin ise 28 Şubat sürecini Refahyol'un kurulması ve bitmesi ile sınırlandırdığı için daha dar kapsamlı olduğu görülmektedir. Bu tez çalışması ile 28 Şubat bağlamında ayrı bir çalışma olarak ele alınmamış olan TOBB'un 28 Şubat sürecindeki faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde ele alınarak ve TÜSİAD'ı ise daha geniş bir zaman diliminde ele alarak literatüre katkı sağlanacağı ümit edilmektedir. Bu bağlamda tez çalışmasının amacı, 28 Şubat süreci boyunca her iki sermaye örgütlenmesinin faaliyetlerinden yola çıkarak süreçte ne derece sivil ve demokratik davranabildiklerini, süreç boyunca bağımsız bir

sivil toplum kuruluşu (STK) gibi mi hareket ettiklerini yoksa egemenin toplumsal rıza boyutunu mu oluşturduklarını ortaya koymaktır.

Bunu ortaya koyabilmek adına her iki sermaye örgütlenmesinin veri alınacak açıklamalarında sonrasında asker kaynaklı irtica açıklamaları ve medyada Taliban haberlerinin yoğunlaşması nedeniyle, 24 Aralık 95 seçimlerinin başlangıç tarihi olarak alınmasının uygun olacağı düşünülmüştür. Bu erken kabul edilebilecek tarihlerde her ne kadar TOBB kanadında bu çalışma bağlamında değerlendirilebileceği düşünülen açıklamalar bulunmamakta ise de, TÜSİAD tarafında çeşitli faaliyetler tespit edilebilmiştir. 28 Şubat'ın ne zaman bittiği konusunda ise 28 Şubat Milli Güvenlik Kurulu'nda (MGK) alınan bazı kararların uygulamaya sokulması ve özellikle başta Mesut Yılmaz olmak üzere siyasiler ve askeriye arasında bu kararlar nedeniyle gerginlikler yaşanması nedeniyle Refah Partisi ve Doğru Yol Partisi Koalisyon (Refahyol) Hükümeti'nin yıkıldığı tarih değil daha ileri bir tarih olan 98 yılı sonuna doğru Anavatan Partisi, Demokratik Sol Parti ve Demokrat Türkiye Partisi Koalisyonu'nun (Anasol-D) gensoruyla düşürüldüğü tarih seçilmiştir. Söz konusu tarih aralıklarında her iki örgütlenmenin yayımladıkları raporlardan, toplantılarında yaptıkları konuşmalardan, yaptıkları ziyaretlere ve verdikleri demeçlere yönelik medyada yer alan haberlerden yararlanılmıştır. Bu konuda en büyük kaynağı ise o yıllarda yayımlanmış gazeteler oluşturmuştur. Daha ayrıntılı bir tarama ve değerlendirme yapabilmek adına gazetelerin sadece haber kısımları değil söz konumu döneme ilişkin köşe yazıları da taranmış ve ilgili olduğu düşünülenlerden yararlanılmıştır. Bu konuda ilgili tarihler için en kolay şekilde ulaşım sağlayan Milliyet Gazetesi olmakla birlikte, diğer gazetelerin taranmış versiyonlarına da Milli Kütüphane aracılığıyla ulaşılmıştır.

Bu bağlamda çalışmanın birinci bölümünde, 28 Şubat sürecinde TOBB ve TÜSİAD'ın oynadığı rolü sonuç kısmında daha bütüncül bir şekilde anlamlandırabilme adına, sivil toplum kavramına yönelik teorik bir tartışma yapılarak kavramsal bir çerçeve oluşturulmaya çalışılmış ve bu bölümde sivil toplumun ne olduğu, tarihsel süreçte düşünürler açısından bu kavrama nasıl yaklaşıldığı, kavramın demokrasi ile ilişkisinin ne yönde olduğu ve Türkiye'de sivil toplumun gelişimi ele alınmıştır. Bu bağlamda sivil toplumun tanımı konusunda farklılıklar bulunmakla birlikte çeşitli tanımlama

girişimlerinde devletten bağımsız, birey ile devlet arasındaki alanda yer alan, gönüllü, kâr amacı gütmeyen bir örgütlenme alanı olarak kabul edilebileceği görülmüştür. Kavramın tarihsel süreçte Antik Yunan'da özel alanın karşısında, toplumsal alan şeklinde başlayan serüveni toplumsal sözleşmecî düşünürlerde doğa durumunun karşısı (Hobbes) gibi ya da doğa durumuna bazı siyasal hakların eklenmesi (Locke) şeklinde algılanarak devam edecektir. Paine ve Tocqueville ile devleti sınırlandırma ve demokrasiyi sağlama bağlamında önemli rol biçilen kavram Hegel'de kargaşanın olduğu bir alan ve devletin bu alanı düzenlemesi sayesinde yüceltilme aracı olarak görülmektedir. Marx ise sivil toplum alanındaki ekonomik mücadelenin galibinin devleti de ele geçirmesi bağlamında kavrama yaklaşırken 21. yüzyılın önemli düşünürlerinden Gramsci çalışmanın sonuç kısmı için de önem teşkil eden sivil toplumun egemenin toplumsal/kültürel müdahale alanı olduğu teorisini ortaya atmıştır.

Kavramın tekrar yükselişe geçmesi 70'lerin sonu ile olurken buradaki genel beklenti batı toplumlarındaki temsil sorununa ve komünizm ile yönetilen ülkelerde ise toplumsal mühendislik derecesine varan sınırlamalara karşı demokrasiyi geliştirmede olumlu rol oynayabileceği düşüncesidir. Yapılan tartışmalar sırasında bunun mümkün olabileceği gibi sivil toplumun demokrasiyi olumsuz yönde etkileyebileceği de görülmüş ve kavramın tek başına demokrasi için yeterli olmayabileceği ve devlet ile karşılıklı bir olumlu ilişkinin de gerekli olduğuna dair düşünceler tespit edilmiştir.

Bu bölümde sivil toplumun en önemli unsuru olan STK'ların özelliklerine ve STK'lar ile ilgili sınıflandırma girişimlerine da değinilmiştir. STK'lar en geniş anlamda birey ile devlet arasında yer alan ve devletin parçası olmayan örgütlenmeler olarak ele alınırken biraz daha daraltılmış tanımlarda kamu yararını güden devlet dışı örgütlenmeler olarak ele alınmıştır. Daha dar tanımlama girişimlerinde ise bireysel çıkarlardan ziyade kamunun genel yararına odaklanmış, giriş ve çıkış serbestisi olan (gönüllülük), devletten mali ama özellikle faaliyetler bağlamında bağımsız, siyasal otoriteyi etkilemek gibi bir hedefi olabilmekle birlikte temel amacı bu olmayan ve devleti ele geçirme ya da toplumun diğer kesimleri üzerinde egemenlik kurma amacıyla olmayan, belli alanlarda uzmanlaşmış ve aynı alanda faaliyet gösterdikleri diğer örgütlenmeler ile olan irtibatları da dikey değil yatay ilişkileri esas alan örgütlü yapılar olarak ele alındıkları

görülmektedir. Yine bu kısımda STK'lar ile benzer kavramlar olan baskı grubu ya da devletçe örgütlenen devlet dışı örgütler (GONGO/Government Organized Non-Governmental Organization) ya da devletçe kontrol edilen devlet dışı örgütler (GRINGO Government Run/Inspired Non-Governmental Organization) gibi kavramlara değinilmiş ve sonuç kısmında her iki sermaye örgütlenmesinin bu kavramlar noktasında da nasıl ele alınabilecekleri değerlendirilmiştir.

Bu bölümde ele alınan bir diğer husus olan sivil toplum kavramının ülkemizde gelişiminin de, yüceltilen bir devlet ve ona karşı hakkı değil sorumluluğu olan bir birey ve kamusal yararın çok sınırlı bir elit tarafından tespit edildiği organik bir toplum anlayışı nedeni ile sorunlu olduğu (Keyman, 2005: 116-119) görülmüştür. Demirel (2004: 348) söz konusu organik devlet anlayışında ordunun da büyük bir rol oynadığını, devletin ve de askerin otoritesine saygı duyulması gereken metafizik bir betimleme ile anıldığını vurgular. Kavram ülkemizde 12 Eylül'ün de etkisiyle büyük oranda anti askeri bir örgütlenme şekline indirgenmiş, böylece ifade ettiği toplumsal gerçeklikten ziyade sivil toplumculuk olarak adlandırılabilir bir siyasal duruma da yol açabilmiştir. Sivil toplum bu dönemde seçkinler tarafından hegemonyanın rızayı sağlayan bir aracı olarak da görülmüş ve çoğulculuğa imkân veren yönü ile değil farklı toplulukların birbirleri üzerinde üstünlük sağlama aracı olarak da düşünülmüştür (Sarıbay, 1994: 126-127).

İkinci bölümde ise 28 Şubat süresince yaşanan gerginlikler ve bu arada alınan ve uygulamaya konulan önemli kararlar ele alınmıştır. Bu süreçte Taksim'e cami yapılması tartışmalarından yapılan bazı dış ziyaretlere, Kudüs Gecesi etkinliğinden Başbakanlık Konutu'nda iftar verilmesine kadar birçok vesileyle irtica ve laiklik tartışması yaşanmıştır. Devletçe, bu tartışmaların dozajı arttıkça siyasetin alanını daraltan MGK kararları, medya ve STK'ların aktif desteği, gerekirse silah kullanılacağı belirtilen brifingler, Refah Partisi'nin kapatılması, Batı Çalışma Grubu (BÇG) ve EMASYA Protokolü aracılığıyla gerek memurların, gerekse işadamlarına kadar toplumun her kesiminin fişlenmesi ile türban yasağı gibi düzenlemelere başvurulmuştur.

28 Şubat boyunca tüm bu yaşananların neyi ifade ettiği konusunda Bayramoğlu (2001: 15-17) ile Sakallıoğlu ve Çınar (2003: 310, 313, 328) 90'lar ile hem genel, hem de yerel

seçimlerden güçlenerek çıkan Refah Partisi'nin sistemin milli güvenlik anlayışında yeni bir tehdit algılamasını da beraberinde getirdiğini, öyle ki zaten *farklı olan bütün toplumsal taleplerin sistemce tehlike olarak kabul edildiği bir konjonktür bulunduğu, 28 Şubat'ın da sistemce İslamî kesimden gelen bir farklılığı tolere etmeyerek sadece siyaset alanında değil toplumsal alandaki görünürlüklerini de yok etme mücadelesi ve erken Cumhuriyet döneminde hedeflenmiş olan tek bir homojen kimlik etrafında toplumun birleştirilme çabası olduğunu* belirtmektedir.

Son bölümde TOBB ve TÜSİAD'ın süreç boyunca gerçekleştirdikleri eylem ve beyanları ele alınmıştır. Bunu yaparken sonuç kısmında daha sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek adına gerek genel olarak sermayenin, gerekse her iki sermaye örgütlenmesinin ayrı ayrı kuruluş ve devlet ile ilişkileri gibi konulara da değinilmiştir. Bu bağlamda Buğra'nın (2015: 116, 192-198) da işaret ettiği üzere sermaye kesimi ve örgütlenmeleri büyüyebilmek adına devlet ile yakın ilişkiler içerisinde bulunmuşlar ve Keyder'in (1989: 67-70) sözleriyle gerekirse burjuvazinin, sivil toplumun değerleri pahasına bunu yapmışlardır. Her iki sermaye örgütlenmesinin özellikle TÜSİAD'ın belki de 80'ler ile gelen sivil toplum rüzgârının gecikmeli de olsa 90'ların ilk yarısı ile buralarda da etkili olması neticesinde STK gibi davranma ya da en azından öyle görünme çabası da olmuştur. Ancak bu durum Keyder'in de işaret ettiği devlet ile sermaye kesimi arasında kuruluş yılları ile tesis edilmiş olan karşılıklı bir çıkar birliğinin ilerleyen yıllarda sık sık kendisini tekrarlamasına, 28 Şubat sürecinde görüldüğü üzere, engel olmayacaktır. Nitekim TÜSİAD henüz 95 genel seçimlerinden bile önce yaptıkları açıklamalar ile farklı olan bir kimliği sistem dışı ilan ederek tavrını belli etmiş, 95 seçimleri sonrasında ise ilanları ve açıklamaları ile sürecin daha aktif bir oyuncusu olmuştur. TOBB ise, TÜSİAD'a göre daha geç bir tarihte açıklama ve eylemleri ile 28 Şubat sürecine dâhil olmuş, 28 Şubat kararlarının ilanından ve askerinin artık net olarak görülmesinden sonra Beşli Sivil Girişim'in/İnisiyatif'in arasına katılmasıyla Bora'nın (1999) ifadesiyle "*silahsız kuvvetler payesine en uygun düşen*" bir girişimin üyesi olmuştur.

Sonuç olarak bu çalışmanın amacı her iki sermaye örgütlenmesinin post modern darbe sürecinde hangi eylemler içerisinde bulduklarını ve nasıl bir duruş gösterdiklerinden yola çıkarak tavırlarının ne derece demokratik ve sivil olduğunu ortaya koymaktır. Bu

bağlamda her iki sermaye örgütlenmesinin zaman zaman bir STK gibi davranma girişimlerine rağmen genel olarak devlet ile tarihleri boyunca olan yakın ilişkilerinin bir devamı olarak da görülebilecek şekilde 28 Şubat süreci boyunca da devlet güdümlü ve yarı kamusal bir örgütlenme tarzında davrandıkları, farklı olanın tolere edildiği sivil bir toplumsal yapıyı değil, tek tip bir toplum anlayışını yansıtacak şekilde tavır aldıkları değerlendirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİVİL TOPLUM

Bu bölümde öncelikle sivil toplumun tarihsel süreci ele alınacak, devamında demokrasi ve sivil toplum kavramları ve bunların birbirleri ile olan ilişkisi irdelenecek, daha sonra sivil toplum kuruluşları ve Türkiye’de sivil toplumun gelişimi ele alınacaktır.

1.1. SİVİL TOPLUM VE TARİHSEL SÜRECİ

Sivil toplumun tarihsel süreçteki gelişimine girmeden önce kavram ile ilgili tanımlara kısaca değinmek gerekirse sivil toplum, kendi kendini meydana getiren ve dolayısıyla kendi desteklerine sahip olan ve bu nedenle devletten bağımsız, devlet otoritesi ve özel alan arasında aracı görevi olan bir yapıdır (Sarıbay, 2000; 58).

Bu kavramı anlamak için kavramın nelerden oluştuğuna yönelik bir çıkarımda bulunacak olursak Erdoğan (2001: 41) ... *hayat hakkı, kişi dokunulmazlığı ve güvenliği, din ve vicdan ve ifade özgürlüğü, savunma ve adil yargılanma hakkı, basın özgürlüğü, girişim özgürlüğü ile toplanma ve örgütlenme özgürlüğünün sivil özgürlükler arasında yer aldığını ... [ve] ... sivil toplumun temelini oluşturduğunu*” belirtmektedir. Yani sivil toplum sivil özgürlüklerin mades bulduğu bir alandır ve kişilere devlet karşısında korunaklı bir ortam oluşmasını sağlar. Öyle ki bu sayede insanların birbirleriyle ortak çıkarları doğrultusunda faaliyetler gerçekleştirmelerine ve etkileşimde bulunmalarına olanak sağlamaktadır.

Bu tür tanımlama girişimlerine rağmen Ayhan’a göre (2009: 38) sivil toplumun ne olduğu ve nasıl oluştuğuna yönelik anlayış farklılıkları bulunmaktadır ve bu durum kavramın çerçevesinin net bir şekilde çizilmesine yönelik sınırlılıkları da beraberinde getirmiştir. Yazar devlete özel bir önemin atfedildiği ülkemizde ise durumun daha da karmaşık olduğunu belirtmektedir. Benzer bir soruna işaret eden Mardin (2002: 9) de sivil toplum kavramının askeri kelimesinin karşıtı olarak ülkemizde kullanıldığını oysa kavramın; medenilik, batı toplumunun tarihsel bir dönemi-17. ve 18. yüzyılda hürriyetler ile birlikte anılmaya başlanan “sivil köklü” kavramlaştırılmaların olduğu

dönem- ve tarih felsefesi alanındaki tartışmalar-Hegel ve Marx'ın kavramsallaştırmaları- olmak üzere üçlü bir tarzda ele alınabileceğini belirtmektedir. Bu durum sivil toplum kavramını Antik Yunan'daki polis/şehir hayatına katılım ile ele almaya başlayan birçok düşünürü göre daha geç bir tarih gibi düşünülebilirse de gerek Mardin'in "medenilik/şehirlilik" bağlamındaki ele alışı, gerekse Antik Yunan'a dayanan yaklaşımlarda ortak vurgunun "şehir" ve "şehirde birlikte yaşam" olduğu değerlendirilmektedir.

Antik Yunan ile başlayan felsefi sürece girmeden önce Mardin'in yaptığı üçlü sınıflandırmada da yer tutan kavramın tarihsel gelişimini kısaca anlatmak gerekirse, Roma döneminde 6. yüzyıl ile şehir hukukunun oluşması bağlamında ilk kez görülen bir hukuk düzeninin 12. yüzyıl ile birlikte şehirlerin üretim güçlerinin yoğunlaşma alanı olmaya başlaması ile daha da gelişmesinin sivil toplum açısından önemli olduğu görülmektedir. Artık şehirlerdeki toplanma insanlara feodaller ile pazarlık yapma şansı vermeye başlamıştır ve bu pazarlıklar sonucunda şehrin içindeki aristokratların yetkilerinin sınırlanması, şehrin kendi askerini gücünü oluşturması ve şehrin içerisinde kendi mahkemelerini kurabilmeleri "kent hukukunun" ve bunun sonucunda "şehir özgürlüklerinin" Mardin'in ifadesiyle şehir adabı olarak adlandırılabilir hak ve hürriyetlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu özgürlükler bireylerin kendilerinin de dışında mensubu oldukları gruplar aracılığıyla kolektif bir aidiyet oluşturarak feodallere karşı bir kimlik oluşturabilmelerine de olanak tanımıştır (Pirenne, 2014: 141-144). Bu durum kralların ve yönetimlerinin güçlendiği yeniçağ ile birlikte krallar için aristokratlara karşı ilk başta ittifak yapılabilecek yeni bir ortak olarak şehirli burjuvaziye çıkarsa da, zamanla merkezi ordunun kurulması gibi sebeplerle gücün merkezde yoğunlaşması nedeniyle söz konusu 'şehir özgürlükleri' gerilemeye başlamıştır (Mardin, 2002: 12-13).

17. ve 18. yüzyıl ile birlikte ise güçlü krallıklara bir tepki olarak ortaçağdaki şehir özgürlüklerine bu sefer 'sivil hürriyetler' gibi içerisinde sivil geçen kavramlaştırmaları içeren bir dönem başlar ancak bu sefer Ortaçağ'dan farkı şehir özgürlüklerine göre sivil özgürlüklerin sadece şehre ve şehirdeki belli kolektiflere değil daha geniş bir alana şamil olarak kamu hayatının olmazsa olmazı bir durumda olmasıdır. Ayrıca artık sivil toplum siyasi olandan bağımsız/siyasi olana karşı bir toplum aşamasıdır (Mardin, 2002:

13). Bu süreçte burjuvazinin güçlenmesi ile sınıflar oluşmuş ve devletle bu sınıf arasında yaşanan çatışmalar (1640 ayaklanması gibi) ve 1789 Fransız İhtilali gibi devrimler sonucunda ifade özgürlüğü, mülkiyet hakkı ve inanç özgürlüğü gibi haklar devlete karşı sivil toplum için gerekli olan bireysel haklar arasında yerini almıştır (Onbaşı, 2005: 14). Sanayi Devrimi ile birlikte işçi sınıfının da toplumsal sınıflar arasında yerini almasıyla siyasal otoritenin paylaşımı için yapılan güç mücadelelerinin sonucunda farklı sınıflar için örgütlenme hakkının gelişimi, genel oy hakkının elde edilmesi, ulus-devlet anlayışına paralel olarak yurttaş kavramının ortaya çıkması sivil toplum kavramının bugünkü anlamıyla oluşmasına katkı sağlamıştır (Onbaşı, 2005: 15).

1.1.1. Antik Yunan'dan Tocquevelli'e Tarihsel Arka Plan

Sivil toplum kavramını tarihsel kronolojide bazı düşünürlerin nasıl ele aldıklarına daha ayrıntılı olarak değinecek olursak kavram ilk önce literatüre Aristoteles'in siyasal toplum (politike koinonia) kavramsallaştırması ile girmiştir. Antik Yunan'da oikos (hane) aile reisinin kontrolünde ve hukukla düzenlenmemiş olan varlıklardı ve de bu hanelerin siyasal toplum/polis olmaksızın aralarında belli bir sistemi temsil eden bir bağlantıları yoktu ve haneler aile reisleri aracılığıyla poliste yer alabiliyorlardı (Cohen ve Arato, 2013: 77-78). Hanede gerçekleştirilen zorunlu üretim ve hane dışında gerçekleşmesi gereken zorunlu tamamlayıcı ekonomik ilişkiler dışındaki mali işler (yurttaşlık şartı olan yönetsel eylemlerden alıkoyma için) gereksiz sayılıyordu (Aristoteles, 2013: 364-365). Oysa polis hukuki bir normlar ve değerler bütünüydü bu bağlamda oikosdan farklı bir sistemi, özgür ve eşit bireyler için en ideal yaşam tarzını ifade etmekteydi (Cohen ve Arato, 2013: 77-78). Bu anlamda bireylerin özel hayatlarının dışında bir araya gelip eylemde buldukları (Arent, 1994: 40) bir alanı ifade eden ve devlet yönetimine ve toplumsal olana katılımı yücelten bu anlayışa göre sivil toplum ile devlet ve de siyasal olan aynı anlamda kullanılmaktadır (Cohen ve Arato, 2013: 78).

Aristoteles siyasal toplumun doğal olduğunu göstermek için Antik Yunan'da var olan polislerin nasıl bir araya geldiklerinden yola çıkar. Buna göre toplumun çekirdeği ailedir. Çünkü insan kendi başına hem üreme isteği, hem de temel üretimin yapılabilmesi açısından yeterli değildir. Haliyle aile bir doğa yasası sonucu

kurulmaktadır. Ancak günlük üretim gereksinimlerinin ötesinde örneğin savunma ihtiyacı için de aile yetersiz kalmaktadır ve bu durumda köyler oluşmaktadır. Bu da oğulların bir arada yaşamasıyla kendiliğinden oluştuğu için doğaldır. Köylerin de erdemli bir hayatı gerçekleştirmek de dâhil kendi başlarına bazı durumlarda yetersiz kalması nedeniyle köylerin bir araya gelmesiyle de polis oluşmuştur (Şenel, 2004: 168; Aristoteles, 2013: 120). Bu bağlamda polis varlığını doğadan almakta ve insan da siyasal bir hayvan olarak addedilmektedir (Aristoteles, 2013: 120). Ancak insanın toplumsallığı sadece bir arada yaşamasından gelmez, diğer sürü halinde yaşayan hayvanlardan farklı olarak doğru ve yanlış birbirinden ayırt edebilen ve anlamlı bir şekilde konuşabilen olması nedeniyle de insan siyasal hayvan olarak görülür (Aristoteles, 2013: 9, 24).

Aristoteles'te politike koinonia/polis; siyasal bir hayvan sayılan insanın telosunu, bir şeyin kendi içindeki doğasını tamamen gerçekleştirebilme ve gelişimini tamama erdirebilme gayesini (Tannenbaum ve Schultz, 2010: 76), gerçekleştirmektedir. Buna göre polis, bireylerin oluşturduğu birlikte ve katılımcı bir yaşamdaki sadece siyasal süreçleri değil, bunun da ötesinde eylem ve erdem birliğini ifade eden bir değerler ve kurallar bütünü olarak algılanmaktadır (Cohen ve Arato, 2013: 78). Cohen, "koinonia" ile "politike koinonia" arasında yerinde bir ayrıma vurgu yapar. Bu ayrıma göre oikos'ların (hanelerin) birlikteliği bir topluluk oluşturabilir ancak politike koinonia sadece hanelerin değil, meslek birlikteliklerinden arkadaş birliklerine kadar diğer birliktelikleri de kapsayan daha geniş bir kavramdır ve bu ayrımı Cohen (2013: 78-79) "topluluk" ve "toplum" şeklinde yapar. Buna göre, politike koinonia hedef birliğine sahip, birlikte hareket edebilen yurttaşları olan, bütüncül ve örgütlü bir dayanışmacı birliği ifade etmektedir. Yani "siyasal yaşam/polis sıradan bir topluluk değil, belli bir düzeni ve amacı olan bir toplumdur."

Buna göre iyi bir polis'in görevi şehir hayatındaki kurallarda uygun ortayı belirlemek ve bunları yasalara dönüştürmektir. Yasalar insanlara, şayet iyi hazırlanmışsa, iyi örnekler sunmakta ve iyi alışkanlıklar kazandırmakta ve kötülükten men etmekte (Tannenbaum ve Schultz, 2010: 77; Aristoteles, 2013: 104) yani erdemli davranmalarını sağlamaktadır. Bu bağlamda Aristo'ya göre adalet yasalara uygun olandır ve yasalara uygun davranma eşitliği ve haksızlık yapmamayı da içermektedir (Aristotle, 2014: 78).

Yasaların her birisi bireyler için bir zorunluluk olduğu kadar aynı zamanda bir haktır (Aristoteles, 2013: 104). Arendt (1994: 92-93) “... yasa, olmaksızın bir kamu alanının, çitle kapatılmamış herhangi bir mülkten daha uzun ömürlü olması mümkün bile değildi; [mülk] ailenin biyolojik yaşam sürecini sakınıp korurken [yasa da] politik yaşamı kuşatmakta ve içinde barındırmaktaydı” demektedir ve Antik Yunan’da normların toplumsal hayattaki önemine işaret etmektedir. Zaten Aristoteles’in yurttaş anlayışı da bunu desteklemekte ve mahkemeye gitme ve dava açma gibi eylemlerin de ötesinde yurttaşın “yargıya ve otoriteye katılması, yani siyasal ve yönetimle ilgili görevler alması” (Aristoteles, 2013: 193) en geniş anlamıyla “yönetim ayrıcalıklarında payı olması” (Aristoteles, 2013: 202) gerekmektedir. Ancak bu tarz bir eylemde bulunma eşitliği üzerine Arendt’in ve Habermas’ın tespiti, Antik Yunan’da özgür insanların kamusal alanda akranları ile birlikte eylemde bulunabilmesi bağlamında bir denkleğin söz konusu olduğu ancak polis’te herkesin kendi farklılıklarını sergilemek, başarılarını göstermek ve onur kazanmak bağlamında ise eşitlik değil, aksine bir rekabet ortamı olduğu şeklindedir. Öyle ki bu rekabet ortamında en iyi olan belli olacak ve gerçek özüne bürünecektir (Arendt, 1994: 64; Habermas, 2012: 60-61). Arendt, (1994: 64) bu çekişme ruhu sayesinde yurttaşların diğerlerinden farklı olduklarını kanıtlama fırsatı verecek olan siyasal topluma girerek yönetsel ve yargıya yönelik faaliyetlerde bulunmak istediklerini belirtmekte ve aslında toplumsal alana katılımlarının özünde bu bağlamda bireysel bir kendini gösterme arzusunun bulunduğuna işaret etmektedir.

Aristoteles’in politik toplumunda yasalar kadar “siyasal dostluk” da önemlidir. Buna göre buradaki dostluk, kamusal meselelerde tamamen aynı şeyleri düşünmekten ziyade, kamusal meselelere yönelik aynı hedefe sahip olmayı (örneğin en iyi kişinin yönetici olmasını isteme gibi) ve bu hedef konusunda müzakereye açık olmayı kapsar. Siyasal dostluk sayesinde kişiler kendileri için avantajlı olduğu kadar diğer insanlar için de faydalı olduğu için bir şeyleri isterler (Aristoteles; 2014, 163-164). Bu tür bir dostluk anlayışının yurttaşların birlikte yaşayabilmelerine imkân sağlaması açısından önem arz ettiği ileri sürülebilir.

Politike koinonia, Roma’ya *societas civilis* olarak çevrilmiş ve ilk kullanımlarında Ortaçağın kent devletlerini ifade etmiştir. Ancak zamanla kavram farklı güç birimlerini kapsayan Ortaçağın feodal düzenini ve de Ortaçağ kraliyetlerini kapsayacak şekilde

kullanılmaya başlanmış ve bu krallıklar kaynaklarda *socitas civilis sive res publica* şeklinde yer almaya başlamıştır (Cohen ve Arato, 2013: 79).

Ortaçağ, Katolik Kilisesi'nin yurttaşlık imtiyazı verecek kadar etkin olduğu bir dönemdir. Bu dönemde Hristiyan cemaati kendisini siyaset dışı olarak sunmaya ve aynı ailenin bireylerinden oluşan bir teşekkül gibi olmaya çalışmıştır. Ailenin baz alınması, ailenin bireyleri arasındaki ilişkilerin siyaset dışı olarak kabul edilmesinden dolayıdır (Arendt; 1994, 54, 79). Hristiyanlık inancında herkesin kendi işine bakması ve siyaset alanında sorumluluk almanın, kamuya yönelik meseleler ile uğraşmanın bir yük olduğu inancı vardır. Buna göre kamuya yönelik meseleler ile ilgilenen kişiler diğer kişilerin ruhsal refahı adına da elini taşın altına koymuş ve sorumluluk almış oldukları kabul edilmektedir (Arendt, 1994: 88).

Bu devrin feodal düzeninden kaynaklanan ve kavram ile ilgili görülen bir diğer gelişme prensin karşısında iktidara ortak olabilecek güce sahip örgütlü her hangi bir gücün bulunması şeklinde ortaya çıkan ikili yapıydı. Prens ve ayrıcalıklı grupların olduğu ikili yapı sivil ya da siyasi toplumu oluşturuyordu ve bu ikili ayırım devlet ile toplum arasında değildi (Cohen ve Arato, 2013: 79). Ancak her ne kadar sivil toplum ile ifade edilen kralın karşısında halk şeklinde bir ayırım değil ise de artık krala karşı gücün paylaşıldığı parçalı bir yapı söz konusudur. Prense karşı gelebilecek bu örgütlü yapı genelde “kent yapılanmaları” şeklinde ortaya çıkmıştır. 11. yüzyıl sonları ile kendini iyiden iyiye belli eden kentlerin yaşadığı ekonomik canlanma 12. yüzyıl boyunca kent hukukunun gelişmesine katkı sağlamıştır². Pirenne (2014: 142-143) kent hukukunun getirdiği ilk olgunun özgürlük durumu olduğunu belirtir. Ona göre başlangıçta tüccar sınıfın zamanla ise tüm kentte yaşayanların kazandığı bu hak orta sınıfın bir nişanesi olmuş ve kölelerin özgür olması gibi kişisel bir özgürlük anlayışını aşarak mülkiyetin serbestçe el değiştirmesi, pazar vergilerinin büyük oranda esnemesi ve borç, veraset ve haciz hukuku gibi özellikle iş hukuku ile ilgili alanlarda bir kent hukuku oluşturmuştur. Ancak oluşan yeni durum iş hukuku ile ilgili bir sıçramaya indirgenemeyecek kadar yeni ve ileri bir gelişmedir. Örneğin artık suç işlediği iddia edilen kişiler hakkında suçsuzluğun kanıtlanması için sanık lehine şahitlik yapmak, yerini suçun hakim önünde

² Mardin'e (2002: 13) göre bunun ilk örneği Roma Dönemi'nde 6. yüzyılda şehir hayatı adabının ilkelerini “adeta sistematikleştiren Justinien'in Corpus Juris Civilis” adlı hukuk kodu ve düzenidir.

ispatlanması (masumiyet karinesi), kent içindeki başta mali işler olmak üzere düzenin belediye reislerince denetlenmesi (ki belediye reislerinin kim olması ya da olmaması konusunda feodal beyler ile pazarlık yapılıyor ve bazen seçime kadar gidilebiliyordu), bazı özel davaların feodal beylere bırakıldığı durumlar hariç yargılamanın kent içinde yargıçlar aracılığıyla yapılması ve yasalar önünde de dahil herkesin eşit olması gibi evrensel hukuk ve yönetim ilkelerinin örnekleri görülmeye başlanmıştır. Roma Dönemini andırırcasına ortada bir hukuk toplumu ama aynı zamanda kentin sağladığı barış sayesinde bir komün oluşmuştur. Bu barış ortamı içinde yaşayan kentsoylulara zaman zaman “kardeş” ve “arkadaş” gibi dayanışmacı adlandırmalar yapılması daha önce de bahsi geçen Hristiyan cemaatin tek bir teşekkül gibi olması gibi Ortaçağ’ın başından beri Hristiyan dünyasında zaten hâkim olan düşünce ile de uyumludur (Pirenne, 2014: 144-149).

Özel hukukun ve özel alanın bu denli gelişmesini Habermas özel ve kamusal alanın bütünleşmesi şeklinde yorumlar. Bu bütünleşmede mülkiyet sahipliğinin ve ondan kaynaklanan hakların kamusal ve özel egemenliğin kaynağı olduğunu belirtir (Habermas, 2012: 63). Kamusal olana katılmak bağlamında mülkiyete eskiden beri verilen önemi vurgulayan bu anlayışın yerinde olduğu değerlendirilmekle birlikte Arendt’in (1994: 94) ve Pirenne’nin (2014: 143) ısrarla belirttiği servet birikiminden ve sonrasında kentli olmaktan kaynaklanan anlayışın da kamusal alana katılmak bağlamında görmezden gelinemeyeceği düşünülmektedir. Bu devirde hem mülkiyetin hem de servetin ama sonuçta özel olanın kamusalda önemli bir yer tutmaya başladığı ve kamusalı kapsadığı değerlendirilmektedir.

Bu çağın sonlarına doğru ise iki önemli gelişme yaşanmıştır. Prensler artık klasik feodal dönemdeki birçok güç ortağından ya da ikili düalist yapının (Standestaat) ortaklarından biri olmaktan çıkmış ve tek güç haline gelmiştir. Ancak bundan önce başlayan bir o kadar önemli diğer bir gelişme daha vardır. Mülkiyet hakları gibi ekonomik gelişme ve istekler ve reform hareketleri gibi dini muhalefet hareketleri toplumu devlete karşı örgütlemeye başlamış ve ikili yapıdaki az sayıdaki organize örgütlü yapının yerine rakip olarak yeni, eşitliği ve seküler bir örgütlenmeyi esas alan kamusal yaşam birliktelikleri başlamıştır (Cohen ve Arato, 2013: 80). Bu durumun sivil toplum kavramı bağlamında

modern zamanlara geçmek için bir iyi bir geçiş noktası olarak değerlendirilebileceği düşünülmektedir.

Bodin ve Locke ile başlayan ve Tocqueville'e uzanan modern zamanlardaki liberal düşünürler dönemini Keane, (1994: 60-61) devletin alanı ile devlete ait olmayan alanın birbirinden ayrılması ve böylece devletin “meşru” faaliyet alanının belirlenme çabası olarak yorumlar. Gerçekten de her ne kadar özellikle Bodin ve Hobbes'ta tanık oldukları mezhep çatışması ortamının yıkıcı etkisiyle de güçlü bir devlet anlayışı hâkimse de, bu iki düşünürde bile en azından teoride dokunulamayan, devletten bağımsız özel bir alan oluşmaya başlamıştır.

16. yüzyılın önemli düşünürlerinden olan Bodin ile başlamak gerekirse düşünüre göre “... devlet ailelerin ve ailelere ait olan şeylerin bir egemen tarafından adaletli bir şekilde yönetilmesidir” (1903: 1). Egemenin gücü mutlak olduğu için bölünemeyeceğini, bölünmesi durumunda barış ve adaletin sağlanamayacağını ve bunun tüm devletin zararına olacağını (Bodin, 1903: 188, 194) belirtir. Nasıl ki ailede babaya mutlak bir itaat esas ise yurttaş olarak egemen devlete de “mutlak” olarak itaat edilmelidir. Ailenin babanın eksikliği durumundaki düzensizliği gibi egemen bir kralın eksikliği durumunda da iyi bir toplum düzeni söz konusu olamaz (Şenel, 2004: 314).

Bu mutlakiyetçi duruma rağmen Bodin kralların insan kuralları ile bağlı olmamakla birlikte tanrısal bir düzen olan doğa yasası ile bağlı olduğunu ve kralı bu doğa yasalarına uymasını sağlayanın da kendi vicdanı olduğunu belirtir. Şenel'in (2004: 316) vurguladığı üzere Papalığa karşı laik bir egemen tasavvuru yaparken dinsel bir noktaya başvurmak zorunda kalan Bodin tanrısal yasalar olan doğa yasalarına uygun davranmaması durumunda krala isyan edilmemesi gerektiğini kralın sadece tanrıya karşı sorumlu olduğunu belirtmektedir.

Ancak kralı doğa yasaları ile (yaptırım gücü sadece kendi vicdanı bile olsa) bağlama teşebbüsü mülkiyet hakkı ile akde vefa gibi Ortaçağ sonu ile başlayan kentlerdeki burjuva sınıfı için çok büyük önem atfeden iki kuralı da beraberinde getirecektir. Daha önce de bahsi geçtiği üzere modern zamanlar öncesinde mülkiyetin veya servet birikiminin yaşamsal zorunlulukları gidererek toplumsal alana girmek için bir önkoşul

olmasının (Arendt, 1994: 94) modern zamanlardaki yansımaları daha ileri düzeyde olmuştur. Arendt'e (1994: 98-99) göre artık topluma girmek için değil, toplumun kendisi servet birikimi sağlamak adına kamudan koruma istemiştir. Öyle ki Bodin'de artık yönetme yetkisi kralda olmakla birlikte mülkiyet halktadır ve yönetici durumdaki krallar halkın çıkarlarına göre yönetimde bulunmakta ve devlet de ortak bir zenginlik için (commom wealth) bulunmaktadır. Arendt buradaki ortak iyiden kastın müşterek bir iyiden ziyade herkesin özel çıkarlarının korunduğu ve özel alana yönelik bir çıkarım olduğunu, aslında tek ortak olanın çıkarlarını azamileştirmeye çalışan ve rekabet halindeki özel bireyleri birbirinden koruyan devlet olduğunu belirtir.

Buna paralel bir şekilde devletin mutlak gücüne rağmen evin sınırlarını Roma Hukukunda olduğu üzere özel alan olarak tanımlayan Bodin devletin alanını ise kamusal olarak tanımlar ve böylece özel ve kamusal arasında bir ayrım yapar ve devletin özele karışma yetkisi olmadığını belirtir. Öyle ki toplumsal sınıfları din adamları, aristokratlar ve sıradan halk olarak eşitsizlik üzere bir ayrıma tabi tutsa da bu farklı sınıfların devlete boyun eğme noktasında eşit olduklarını ve özel alana devletin müdahale etmeme ilkesi gereği aileler ve sınıflar arasındaki doğal olduğunu belirttiği bu eşitsizlik durumuna (Onbaşı, 2005: 17-18) ve devletin temelini oluşturan ailelere ait olan mülkiyete (Şenel, 2004: 316) devletin müdahale etmemesi gerektiğini belirtir.

Bodin, ortaçağ sonu ile oluşmuş olan orta sınıfın (Pirenne; 2014, 157) farkındadır ve bunu "*bourgeoisie legiste*" şeklinde tanımlar. Daha sonraları Marx ve Hegel ile birlikte sivil toplum kavramının karşılığı şeklinde kullanılacak olan bu terim ilk kez Bodin ile kullanılmaya başlanır ve Bodin gerek mülkiyet hakkı ve sözleşme hakkı, gerekse vergiyi onaylama hakkı ile devletin adeta mütemmim cüzü olarak gördüğü burjuvaziye-sivil topluma, (Doğan, 2002: 42-43) devletin müdahale edemediği bir alan oluşturmaya başlamıştır.

Bodin'deki gibi güçlü bir egemen tasavvuru olan Hobbes da toplumsal sözleşmeci düşünürlerdendir. Aristoteles'teki sivil toplum devlet özdeşliğinin Hobbes, Locke ve Rousseau gibi devlet - toplum ilişkisini devlet öncesi doğa durumundan bir sözleşme ile devlet durumuna geçildiğini varsayan 'Toplumsal Sözleşme' yaklaşımıyla açıklamaya çalışan düşünürlerce de benimsendiği görülmektedir." (Biber, 2009: 30) Ancak

Hobbes'un ve Rousseau ile Locke'un devlet sivil toplum özdeşliğinin aynı düzeyde olmaması ve Locke'un devlet ve sivil toplum anlayışındaki farklılıklar nedeniyle Locke bir sonraki başlık altında incelenmektedir.

Hobbes'a girmeden önce toplumsal sözleşmenin aralarındaki bazı farklar bulunmasına rağmen ortak özelliklerine değinilecektir. Buna göre toplumsal sözleşmenin ilk ve en belirgin özelliği, siyasal toplumun onu oluşturan bütün bireylerin (aynı anda ve bir bütün olarak) anlaşması sonucunda ortaya çıktığı, anlaşmanın yönetilenler ile yönetenler arasında kuralları belirlemek adına yapıldığı (bu demektir ki aynı zamanda onlara uymakla mükellef olanlar tarafında yapılmakta), sözleşmenin insanların eşitliği varsayımına dayandığı ve bireylerin doğal haklara diğer insanlarla ile yapılan arabuluculuklardan ziyade doğuştan ve insan olmanın neticesi olarak sahip olduğu varsayılmaktadır (Forsyth, 2005: 37-38).

Hobbes'da (2007: 93-97, 106) doğa durumunda insanlar küçük farklılıklara rağmen genel olarak eşit durumdadır ve bu eşitlik durumu herkesin ilk doğa yasası olarak her şeyde hak iddia etmesine ve bu durum da güvensizliğe ve kargaşaya yol açmaktadır. Bu kargaşadan kurtulabilmenin tek yolu, ikinci doğa yasası olarak insanların topluca ve gönüllü olarak barışı istemeleridir. İnsanları barışa yöneltten ise ölüm korkusu, rahat bir yaşam için gerekli olan şeyleri elde etme arzusu ve çalışarak bu isteklerimizi gerçekleştirme umududur. Barış isteği sayesinde, insanlar bir araya gelerek bazı haklarından feragat veya sınırlandırmayı kabul ederler. Burada insanlar bir kez haklarından feragat ederlerse, bundan bir daha dönemez ve devredilen veya bırakılan hakkı tekrar elde edemezler, çünkü bu daha önce yapılmış olan hakkı devretmek üzere yapılmış olan anlaşmayı bozar. Bu ahit sayesinde, doğa yasaları dediğimiz düzeni sağlayan - yazılı olmayan - yasalar belirlenmiş olurlar. Hobbes, (2007: 96) bunu "*Doğa yasası, (lex naturalis) akılla bulunan ve insanın kendi hayatı için zararlı veya hayatını koruma yollarını azaltıcı olan şeyleri yapmasını yasaklayan veya insan hayatını en iyi şekilde koruyabileceğini düşündüğü bir ilke veya genel kuraldır*" şeklinde tanımlamaktadır.

Böylece devletin oluşumunu doğa yasasına bağlayacak olan silsile tamamlanmış olur. Artık devlet, insanı saldırılardan koruyacak ve mutluluk içerisinde yaşamalarını

sağlayacak olan ve kişilerin egemenlik yetkilerini bir toplumsal sözleşme ile tek bir kişi veya heyete devretme durumlarını (Hobbes, 2007: 130) ifade eder. Devletin sivil toplumla aynı olduğu düşüncesinin temsilcilerinden Hobbes'ta (2007: 93-96) bu devrin gerçekleştirildiği egemen güç sayesinde ölüm korkusu yok olacak ve insanlar rahat bir hayata kavuşma arzusunu çalışarak elde etme ümidiyle medeni/sivil hayata geçebileceklerdir. Bu sivil toplum devlet birlikteliği o dereceye varmıştır ki yaratıcının yarattığı şeylerde kendini görmesi gibi bireyler kendileri oluşturmaları nedeni ile devlette kendilerini görürler ve “devlet biziz” noktasına varırlar (Onbaşı, 2005: 20-21). Şenel (2004: 322), bu güçlü erk isteğinin veya medeni sivil bir topluma ulaşma arzusunun gerçekte bireylerin devleti/medeni toplumu kendi çıkarlarını gerçekleştirme aracı olarak algılaması nedeniyle olduğunu belirtir. Nitekim sivil toplumun/devletin bu aracı durumunun bir yansıması olarak uyrukların - toplum sözleşmesi gereği sözleşmeden dönme ve egemene başkaldırma hakları olamasa da - yaşamlarını güvence altına alma ve koruma hakkına, kendilerine zarar vermeye zorlanmamaya ve gönüllü olmadıkları sürece savaşmaya zorlanmama (Hobbes, 2007: 159-160) hakları vardır.

Benzer bir düşünce ileri sürmüş olan Rousseau'da doğa durumu insanların kendilerine yeterli oldukları toplumsallaşma öncesi durum diye nitelenebilecek bir zaman dilimi ile başlar ve bu durumda insanlar eşit ve barış içinde, birbirlerine karşı merhametlidirler (Kılıç, 2015: 111). Bu durumdaki insanın zamanla artan gereksinimleri önündeki engelleri kaldırmak için aklını kullanarak bir takım girişimlere girişmesiyle birlikte sosyal bağlar ve aile oluşur ve toplumsallaşmanın bu aşaması düşünüre göre zararsızdır. Ancak madenlerin keşfi gibi tesadüfi bir takım gelişmeler sonucunda mülkiyetin ve işbölümünün oluşmaya başlaması ile birlikte düşünürün savaş durumu olarak nitelediği durum ortaya çıkar. Savaş durumunda düşünüre göre zenginlerin kaynakları gasp etmesi ve bunun sonucunda da eşitsiz bir sözleşme söz konusudur (Savran, 1987: 42, 48). İnsanlar bu durumda, bir yanlısına ile ilk doğa durumlarından geldiğini zannetseler de, doğalarındaki kötülüklerin farkına vararak güvenliklerini sağlayacak bir örgüte ihtiyaç duyar (Rousseau, 1990: 144) ve böylece, bir ironi gibi görülebilecek şekilde mülkiyetin yasallaşmasını da sağlayacak (Savran, 1987: 42), yeni bir toplumsal sözleşme yapılmış olur ve savaş durumundan sivil toplum durumuna geçilir. Rousseau'da da Hobbes'un doğa durumu karşıtlığı şeklinde bir sivil toplum anlayışı görülmektedir. Ancak Hobbes'tan farklı olarak doğa durumu toplumsal ilişkiler öncesi durumu yansıtır ve

toplumsal ilişkilerin aile aşamasından sonraki kısımları Hobbes'un doğa durumu dediği ve savaş durumunu yansıtan durumdur. Sivil topluma geçmek ise aslında toplumsallaşma ile başlayan bozulmalara bir tepki ve toplum öncesi ilişkilere dönme arzudur.

Rousseau'nun üçlü bir yapıyı yansıtan kavramsallaştırmasının sivil toplum aşamasında insan artık yalnız bir birey değil, her biri tüm gücünü genel iradeye ve onun buyruğuna veren ve bölünmez bir bütüne ait olan (Kılıç, 2015: 112) *yurttaş* ve bir bütünün parçası olarak değeri topluluğun değerine bağlıdır. Bireyin kendi çıkarı ile toplumun çıkarının çakıştığı ilk sözleşme durumunun (savaş halinde toplumsal ilişkilerin olduğu durum) aksine ikinci sözleşme durumunda (iradesini genel iradeye teslim ettiği durumda) birey yurttaş olarak kendi çıkarının toplumun çıkarında olduğunu bilir. Bu uyumu sağlamak için Rousseau yasalara büyük rol vermekle birlikte bu tür önlemlerin soyut kalacağından hareketle eğitim ve vatanseverlik duygularını artıracak toplu yarışma, törenler ve din gibi ritüellere de görev vermektedir (Savran, 1987: 66, 70, 74).

Rousseau'da bireyin kendisini genel iradeye bırakmasının bir sonucu olarak Bumın'in de belirttiği üzere (1981: 6-7) doğrudan bir demokrasi anlayışı vardır ve egemenlik temsil edilememektedir. Bu durumda Hobbes'ta olduğu gibi halk ve iktidar tek ve özdeş bir yapı durumuna gelmektedir ve yasalar başta olmak üzere halk her türlü gücün meşruiyet kaynağını oluşturmaktadır. İşte tam bu noktada Savran'ın da (1987: 69, 74) dikkat çektiği Locke ile başlayan sivil toplum devlet ikiliğinin ve Marx ile göreceğimiz siyasetten yabancılaşma kavramının ana teması görülmektedir. Rousseau, insanların temsili bir yasama yoluyla ve kamu işlerinden uzaklaşarak devlete karşı görevlerini sadece vergiler vermeye indirgeyerek siyasal alandan çekildiklerini ve böylece yurttaş değil sadece bir insan/birey olarak kaldıklarını belirtir. Bunu engellemek için doğrudan demokrasinin Antik Yunan'daki gibi uygulanmasının da mümkün olmadığını farkında olan bir düşünür olarak temsili demokrasinin daha iyi uygulanmasına yönelik olarak seçimlerin daha sık yapılması ve seçilen vekillerin halka karşı sorumluluklarını artıracak önlemler alınmasını ileri sürmektedir.

Bir diğer sözleşmecî düşünür olan Locke da doğal haklardan yola çıkar ve doğa durumunu Hobbes'un aksine bireylerin birbirlerine düşman oldukları bir alan olarak

değil aksine insanların büyük oranda iyi ilişkiler içerisinde buldukları bir alan olarak kabul eder. Doğa durumunda insanlar diğerlerinin haklarına dokunmamak şartıyla özgürdürler. Devlete duyulan ihtiyaç bu özgürlük durumunda olası sorunlar durumunda tarafsız davranabilecek ve ölçülü bir cezaya hükmedebilecek bir yargıya (Onbaşı, 2005: 21) ve bu cezaları ve normları uygulayacak bir krala (yürütme) ve normları belirleyecek olan bir yasamaya ihtiyaç duyulmasıyla (Savran, 1987: 28, 31) çıkar ve doğa durumundaki bireyler bir toplumsal sözleşme ile bunu sağlarlar.

Savran, (1987: 28, 32) Locke'un doğa durumundaki haklar kadar diğerlerinin haklarına zarar verilmemesi mükellefiyetine de dikkati çeker ve sivil bir topluma geçmeyi insanlar arasında zaten var olan uyumlu bir işleyişe (doğal bir topluma) ek olarak bir takım hak ve sorumlulukların getirilmesi olarak yorumlar. Bu hak ve sorumluluklar ise doğa durumundaki topluma ek olarak yasama, hükümet ve yargı gibi siyasal aygıtların eklenmesi sonucunda sivil toplumu oluşturmaktadır. Gelineen yeni durumun aslında siyasal hakların kurumsallaşması olarak açıklanabilecek bir durumu oluşturduğu düşünülmektedir. Yazarın da dikkat çektiği üzere doğa durumunda iken insanların zaten kendilerine yapılan haksızlıkları yargılama hakları ve cezalandırma hakları var iken sözleşme ile bu haklarını uygulama gücünü oluşturduğu kurumsal siyasal yapılara devretmektedir. Öyle ki aile ve mülkiyet hakları gibi dokunulmaz alanlar edinirken kendisinde var olan siyasal güçlerden uzaklaşmaktadır.

Ancak, Locke'ın sözleşme anlayışında bireyler hayatları, özgürlükleri ve de özellikle mülkiyetlerini korumak için oluşturdukları siyasal aygıtlar olan yasama veya hükümet ya da kralın herhangi biri bu doğal haklarını gasp ederse sözleşmenin oluşturulma gayesine aykırı hareket ediyor demeklerdir ve böyle bir durumda bunlara karşı gelinebilir (Locke, 1980: 111). Buradan yola çıkarak Locke'da toplumun feshi ve hükümetin feshinin ayrıştırıldığı görülmektedir. Bu noktada Cohen ve Arato'nun (2012: 81) belirttiği bir çelişkiye dikkat çekmek gerekirse Locke zaman zaman yasamanın feshinin toplumun sonu olacağını da iddia etmektedir. Ancak son kertede, yasamanın doğal hukuka aykırı davranması hatta toplumun isteklerine ters hareket etmesi durumunda bile topluma tekrar bir hükümet kurma şansını vermekte, temsili ve seçilmiş bir meclis yasamayı yürütmekle birlikte topluma tabi olmaya devam etmekte, yürütme (kral) ise hem topluma hem de yasamaya tabi olmaktadır (Forsyth, 2005: 40). Böylece

Locke'un "isyan hakkı" sayesinde topluma egemen gücü devirme hakkı tanınmakta ve her ne kadar özellikle yasamaya büyük önem verilse de doğal hakların ihlali durumunda topluma, Hobbes'taki durumun aksine olarak, yeni bir yasama erki için harekete geçmesine imkân tanındığı görülmektedir. Locke ile başlayan süreç devletin kutsandığı Hobbesçu anlayışın sorgulanmaya başlandığını göstermektedir. Öyle ki Locke'da artık esas olan toplum, tamamlayıcı olan devlettir ve söz konusu devlet sınırları çizilmiş anayasal bir devlettir. Bir diğer toplumsal sözleşmeci düşünür olan Thomas Paine ile artık devlete biçilen rolün daha da kısıtlandığını görmekteyiz.

Thomas Paine, anayasal bir hükümet olsa bile eşitlikçi ve özgürlükçü bir toplum yapısını devlet ile karşılaştırmakta ve böyle bir toplumu devlete tercih etmektedir (Cohen ve Arato, 2013: 83). Paine'de artık sivil toplumun Locke'da görülen devleti tamamlayıcı rolünün daha ileri aşamasına geçilerek birincil hale geldiği görülmektedir. Paine de diğer birçok sözleşmeci yazar gibi doğal haklardan yola çıkar. Buna göre doğuştan gelen ve insanlardan ayrılamayan "... özgürlük, mülkiyet hakkı, güvenlik hakkı ve baskıya direnme hakkını" (Paine, 1969: 82) doğal haklar olarak belirler ve tüm insanların bu haklar noktasında eşit olduklarını ve farklılıkların ancak kamusal alanda olabileceğini belirtir. Bu hakların sınırı ancak diğer insanların bu haklarının kullanımına engel olunması durumudur. Ancak Paine'de doğal haklar daha geniş bir alanı ifade eden vatandaşlık haklarının sadece bir kısmını teşkil eder. Daha geniş ölçekli vatandaşlık haklarına göre hiçbir kimsenin kanunlarda açıkça yazılı olmayan bir suçtan dolayı suçlanamaması ve vatandaşların doğrudan ya da temsilcileri aracılığıyla kanunların oluşturulmasına iştirak etmesi ve bu kanunların herkese aynı şekilde uygulanması gerekmektedir (Paine, 1969: 82).

Paine, (1969: 127) insanların (ve milletlerin) ticari çıkarlarının karşılıklı iletişime geçmelerindeki ve toplumu oluşturmalarındaki rolüne büyük önem verir. Diğer karşılıklı gereklilikler ile birlikte özellikle ekonomik çıkarlar bireyleri bir arada bulunmaya ve toplumun diğer üyeleri ile irtibata geçmelerine yol açar ve bu nedenle toplum doğaldır ve devletin yokluğu durumunda da vardır ve işler durumdadır. Bireyler için toplum karşılıklı çıkarları için varlıkları elzem olan bir ilişkiler bütününden öte, dünyaya gelmesi ile birlikte içerisinde etkileşime girdiği bir mutluluk kaynağıdır.

Topluma bu tarz bir manevi haz kaynağı olarak da bakmak ancak Antik Yunan'da görülen bir durumdur. Diğer toplumdaki yola çıkarak devletin varlığına ulaşan düşünürlerde toplum ancak varlığı maddi çıkarlar açısından gerekli olan bir ilişkiler ağıdır.

Paine'in (1969: 111) politik düşüncesinde temsili hükümet diğer düşünürlerden farklı bir öneme sahiptir. Düşünür eskinin insanların mülkiyetlerini elinden alabilen ve düşmanlardan bile daha fazla vergi tahsil eden monarşik hükümet tarzlarının kötü ve değişmesi gerektiği inancındadır. Düşünür, bu değişimin ne yönde olması gerektiğini ise Amerikan örneğine bakarak verir. *Temsili ve sınırlandırılmış bir hükümet!* Paine'e (1969: 142) göre, Antik Yunan'ın doğrudan demokrasisi ve diğer dönemlerde görülen aristokratik ve monarşik hükümet tarzlarına ek olarak günümüzde nüfusun artması ve sınırların genişlemesi sonucu temsili demokrasiye dayanan hükümet vardır. Sayılan hükümet türlerinden her birisi halkın genel iyiliğini isteyebilecek iken bunun pratikte en çok gerçekleşme imkânı bulunduğu yer artık temsili demokrasiye dayanan bir hükümettir. Bu bağlamda devlet "... toplumun genel yararı için verilen toplumsal iktidar vekâletinden öte bir şey değildir" (Doğan, 2002: 81).

Paine'e (1969: 111, 121, 128-129) göre kanunları yapmak ve uygulamak hükümetin görevidir ancak toplum mevcut hükümeti beğenmezse ortadan kaldırabilir. Fakat hükümetin bireylerin doğal haklarını elinden alma hak ve yetkisi yoktur. Hükümetin ortadan kalkması durumunda çıkarları ve de güvenlikleri karşılıklı olan ve bir arada bulunmayı gerektiren doğal varlıklar olan insanlar yeni çözümler bulmakta zorlanmayacaklar ve yeni hükümeti kuracaklardır. Zaten hükümet medeni hayatın küçük bir parçasıdır ve medeni/sivil hayat ne kadar ilerlerse devlete olan ihtiyaç da o derece azalacaktır. Bu durum Locke ile sınırlı bir şekilde görünmeye başlayan devlet toplum ayrışmasının geldiği noktayı göstermesi açısından önemlidir. Paine'de sivil toplum egemenliğin kaynağı ve hayatın düzenleyicisi olarak artık birincil rodedir.

Hobbes ile başlayan ve devleti insanların akılcı bir anlayış sonucunda buldukları bir varlık konumuna getiren düşüncenin, kimi zaman Paine gibi düşünürlerde devleti ve görevlerini en aza indirse de, her daim belli bir önemi koruduğu görülmektedir. Ancak Hegel'e gelindiğinde o zamana kadar toplumu önceleyen ve gittikçe devletin rollerini

azaltan anlayışa karşı çıkıldığını görmekteyiz. Bobbio'nun (2004: 92-93) da belirttiği üzere Hegel'in sivil toplum ve devlet anlayışında Hobbes ile görülen devlet için doğa durumunu tamamen dışlama durumu görülmediği gibi Locke'da görülen doğa durumunu tamamlayıcı durumla da yetinilmez. Artık Hegel'de görülen, doğa durumunun sivil toplum olarak kabul edilmesi ve doğal/sivil toplumun da aşılarak devletin ayrı bir moment/aşama olarak algılanmasıdır.

Hegel'in sivil toplum kavramı aile, sivil toplum ve devlet arasında etik bir ayrışma yapma üzerine kuruludur (Hegel, 1980: 138). Kortian'a (1984: 198) göre sivil toplumun daha önce toplum ve devlet gibi kavramlar ile özdeşleştirildiği görülmekle birlikte aile ve devlet arasında farklılıkların yer aldığı bir "etik alan" olarak tanımlanması ilk kez olmaktadır. Buna göre ailede söz konusu olan ilişkiler güven, sevgi ve işbölümü ve birlik olma esasına dayalıdır. Öyle ki ailenin unsurları Hegel'de *birey* olarak değil *üye* olarak algılanır (Hegel, 1980: 138-139). Bireylerin karşılıklı olarak birbirleri ile ihtiyaçları sebebiyle ilişki içinde bulunduğu aileden farklı bir etik alan olan sivil toplum alanı ise, aile etiğinden farklı olarak sevgi ve saygının esas olmadığı, birbirine ihtiyaç duyan bencil bireylerin bulunduğu, rekabetin ve de mücadelenin olduğu, (Hegel, 1980: 154) devlet dışı kurumların karmaşık bir şekilde etkileşimde bulunduğu (Pelczyenski, 1984: 1) bir alandır. Bu alanda her ne kadar bireyler birbirlerine muhtaç oldukları için ilişki içine girseler de son kertede esas olan kendi çıkarlarıdır ve kendi çıkarlarını temel alması da bu alanın çözülmesi ve birey (tikel) uğruna toplumun (tümelin) feda edilebilmesi (Savran, 1987: 141) demektir.

Farklılıkları ve çelişkileri nedeniyle birliğin bozulduğu sivil toplum alanı devletin esas olduğu yeni bir momenti (evreyi) gerektirmektedir (Kartian, 1984: 198). Bu evre "...farklı insanların bir olarak temsil edildikleri toplum" demek olan devlet evresidir (Hegel, 1980: 154). Bu yeni evreyi oluşturan evrensele/devlete ulaşabilmek için Hegel, evrensele ulaşmak bağlamında aynı görevi gören, zümreler ve meslek örgütlerine değinir. Meslek örgütlenmeleri üzerinden gitmek gerekirse Hegel'e göre bu tür örgütlenmeler sivil toplum alanında çıkarlarının peşinden koşan bireylere ortak bir grubun içine girdikleri zaman çıkarlarını daha da iyi savunabilecekleri imkânlar sağlar. Hegel açısından bunun anlamı bireylerin çıkarlarının toplulukta olduğunu görmeleri ve bunu görmelerini sağlayacak bir eğitim sürecinden geçmeleridir (Savran, 1987: 154-

155). Bu eğitim sürecinin sonunda bireyler kendi çıkarlarının kökünün genelde olduğunu anlamaya başlar ve böylece devletin zihni düzeyine ulaşırlar (Hegel, 1980: 235). Tocquevelli’de (1963: 85-86) görüleceği üzere sivil dernekler devleti sınırlandıran bir konumda değil, bilakis bencil bireysel hedefleri frenleyen, bencil duyguların devlete karışmasına engel olan bir roldedirler (Hegel; 1980, 238) ve devletin bünyesinde bir olma amacına hizmet etmektedirler.

Hegel ile ilgili vurgulanması gerekli olduğu düşünülen bir diğer husus ilk önce Bodin ile görülmüş olan burjuva toplumu kavramının Hegel’de de görülüp bunun Marx’ın sivil toplum ve siyasal teorisinde ise başat bir rol teşkil etmesidir. Ancak bu burjuva toplumu Hegel’de etik olarak aileden ne kadar farklı ise devletin bulunduğu ortamdaki kamusal hayat da, burjuva toplumun oluşturduğu etik durumdan o derece farklı (Pelczyski, 1984: 1) ve devlete göre aşağı durumdadır. Sivil toplum, Hegel’de sadece bir ara devre ve araçtır. Bireyden yola çıkarak sivil topluma ve Locke’da görüldüğü üzere bireyden siyasal olana ulaşma gayreti görülmez. Bilakis Hegel sivil toplumu veri olarak kabul etmekte ve devlete bireyden yola çıkarak değil sivil toplum üzerinden giderek (Çaha, 2003: 33) yani sivil toplum alanındaki çatışmaların uyumlaştırılması zorunluluğundan ulaşmaktadır. Bu durumda Hegel, devleti sivil toplumun bir tamamlayıcısı olmaktan öte farklılıklarından kaynaklanan ve bireysel çıkarların takip edilmesi nedeniyle de çözümü olmayan bir alanın düzenleyicisi ve sivil toplumu da devlet öncesi zorunlu bir aşama olarak görmektedir.

Sivil topluma öncelik vermiş bir diğer düşünür olan Tocqueville hakkında, Paine’in açtığı minimum devlet anlayışının ve Hegel’in ele aldığı evrensel devlet anlayışının orta yolunu bulma arayışındadır denilebilir. Gerçekten de Tocqueville Hegel’in aksine güçlü bir merkezi devlete çözüm aramakta ve bulduğu çözüm de Paine’den farklı olarak minimum devlet şeklinde değil, “sınırlandırılmış devlet” şeklinde olmaktadır. Tocqueville’in sınırlandırılmış bir devlet anlayışına değinmeden önce belirtilmesi gereken husus düşünürün demokrasi olarak ifade ettiği “*şartların eşitliği*”nin / “*millet hâkimiyeti*”nin gelişiminin evrensel ve önlenemez olduğunu (Tocqueville, 1962: 4, 26) vurgulamasıdır. Ancak demokrasi avantajları olduğu kadar dezavantajları da olan bu nedenle ıslah edilmesi gereken bir durum ortaya çıkarmaktadır (Tocqueville, 1962: 6). Tocqueville’de demokrasilerdeki bu düzeltme devletin sınırlanması şeklinde olacaktır.

Bu sınırlandırılmanın nasıl olduğuna geçmeden önce Tocqueville’de devletin niçin sınırlandırılması gerektiğine değinmek gerekirse Paine’in açtığı çığırı izleyen düşünür devletin despotlaştığını ve her işe karıştığını ve de sivil toplumu yönlendirme tehlikesinin giderek büyüdüğünü belirtir (Keane, 1994: 80). Bunu Paine’in aksine savaşlar veya artan vergiler ile değil insanların eşitlenmesi, ancak bu eşitlenme (hiyerarşik ve sosyal bağlarının da kopmasının da etkisiyle yalnızlaşma) sonucunda da devlet karşısında aciz ve savunmasız kalmalarıyla açıklar. Tocqueville, (1962: 8) bu konuda eskinin insanların (aristokratlarının) ve loncalarının, kimi zaman zulmetseler de çoğunlukla belli bir vasatı tutturabilen yönetimlerinin yerini, tüm bunların gücünü elinde toplayan güçlü bir devletin aldığını belirtir ve bu durumu “cümlenin zaafi” şeklinde açıklar. Artık yeni çıkan durum sosyal bağlarının da kopmasının da etkisiyle yalnızlaşmış bireye ve bireyin özgürlüğüne karşı çoğunluğu temsil eden kamuoyunun ve devlet bürokrasisinin despotluğu tehlikesidir. Öyle ki ifade özgürlüğünün sınırları bile çoğunluğu rahatsız etmeyecek bir sınır ile kuşatılmış durumdadır (Doğan, 2002: 91).

Ancak Tocqueville devlete de karşı değildir, güçlü siyasal kurumların mevcut olmaması durumunda kargaşa çıkabileceğini bu nedenle Locke’da olduğu gibi düzenleyici bir devlet anlayışını da vurgular (Keane, 1994: 80). Devlet, istenilmeyen ancak zorunlu olan bir kötünden ziyade yokluğu durumunda toplumdaki bireylerin kendi menfaatleri için gerekli olan birleşmeyi (toplumu) gerçekleştiremeyecekleri için (Tocqueville, 1962: 27) varlığı arzu edilen bir konumdadır. Ancak söz konusu merkezleşmiş ve güçlü bir devlet ise bunun sınırlandırılması gerekmektedir ve bu sınırlandırma iktidarın bölünmesi ve yönetim gücünün yerele de dağıtılması şeklinde olduğu (Taylor, 1990: 117; Tocqueville, 1963: 19, 26-27) gibi kanunların anayasal denetimini yaparak meclisi, memurları yargılayarak idareyi denetleyen güçlü bir yargı, (Tocqueville, 1962: 34) mahkemelerdeki jüri sisteminde olduğu gibi devlet faaliyetlerine aktif bir katılım ve sivil toplum alanındaki örgütlenmeler şeklinde (Keane, 1994: 81) de olmaktadır ve sivil toplum politik iktidarın dışında değil bilakis ona nüfuz eden ve böylece onu bölen ve yerelleştiren bir yapıda gerçekleşmektedir (Taylor, 1990: 117).

Tocqueville’de mahalli birliklerin ve sivil örgütlenmelerin demokratik bir toplum açısından ayrı bir önemi vardır. Mahalli birlikler ile başlamak gerekirse düşünürü göre güçlü bir mutlakiyetçi yapıya da gücünü hürriyetlerden alan merkezi bir yapıya da direnebilecek eski düzendeki aristokratik emniyet sübaplarının yokluğu durumunda zulme karşı birleşerek direnebilecek mahalli teşkilatların varlığı elzemdir.

Demokratik bir toplum düzeni açısından ayrıca ele alınması gerekli olduğu düşünülen bir diğer önemli unsur düşünce kulüpleri, dinsel topluluklar, belediyeler ve üreticiler gibi sivil örgütlenmelerdir. Düşünürü göre vatandaşların serbestçe oluşturdukları cemiyetler asillerin şahsi iktidarının yerine geçecek ve iktidarı keyfi fiillerden alıkoyacaktır. Ona göre demokrasi ile eşitlenen ama eşitlendikçe çoğunluk karşısında zayıflayan birey, cemiyetler içerisinde güçlerini birleştirip örgütlenerek (örgütlenme özgürlüğü) çoğunluğa karşı tekrar güçlenebilmekte ve böylece azınlık haklarının ve hürriyetin/özgürlüklerin savunabildiği işler bir demokrasiye ulaşabilmektedir (Tocqueville, 1963: 7, 23, 85-86)

Dernekler konusunda ayrıca ele alınması gerekli olduğu düşünülen bir diğer husus sivil birlikler ile siyasal örgütlenmeler arasındaki karşılıklı etkileşimdir. Tocqueville’e (1962: 32, 89) göre sivil toplum içerisindeki siyasal örgütlenmeler vatandaşlara bir araya gelmeleri durumunda ne kadar kazançlı olduklarını göstermekte, sadece mahallindeki küçük meselelerin çözümü için değil aynı zamanda büyük meselelerde birlikte olabilmek için gerekli ön bir eğitim sağlamakta ve bunu gören vatandaşlar diğer meselelerde de bir araya gelmekte ve böylece yeni birçok sivil örgüt oluşturmaktadır. Dolayısıyla sivil toplum kendisi içerisinde yer alan siyasal topluluğun örgütlenme özgürlüğünden yola çıkarak kendi alanını ve etkinliğini geliştirmektedir. Ayrıca, Kaynar’ın (2005: 353) ve Keane’in (1994: 82) de belirttiği üzere bu sivil örgütlenmeler, kanunların ve çeşitli düzenlemelerin gerçekleştirilmesine etki etme gibi tüm toplumu ilgilendiren siyasal işleri görüşme olanaklarını sağlayarak siyasal faaliyetlerde de bulunmakta ancak bunun da ötesine geçerek azınlık haklarını ve hürriyetleri güvenceye alan demokratik bir eşitlik anlayışının sağlanabilmesi için yerel özgürlükleri ve bireysel hakları besleyip geliştiren bir ortam oluşturmaktadır. Bu nedenledir ki Tocqueville’e göre siyasal derneklerin bulunmadığı ortamlarda her ne kadar sivil dernekler

bulunabilirse de bu tür dernekler az sayıda ve yeterli kapasitede olamayacaklardır (Tocqueville, 1962: 90; Kaynar, 2005: 353).

Sonuç olarak Tocqueville, sivil örgütlenmelerin varlıklarını devam ettirebilmeleri ve uyumlu bir şekilde çalışabilmeleri için devletin varlığını zorunlu görürken frenlenmesi gereken bir güçlü devlet tehlikesine ve demokrasinin ancak sivil toplum ve devlet ayrımının gerçekleşmesi ve örgütlü ve aktif bir sivil toplumun devleti dengelemesi durumunda gerçekleşebileceğini belirtir (Keane, 1994: 82).

1.1.2. Marx ve Gramsci'de Sivil Toplum

Bu aşamaya kadar alınan düşünürlerde sivil topluma yönelik çeşitli bakış açıları görülmüştür. Bunlardan Antik Yunan'da sivil toplum özel karşıtı durum ile özdeşleştirilirken benzer bir durum toplumsal sözleşmecî düşünürlerden özellikle Hobbes'ta da doğa durum karşıtı bir anlayış ile gözlenmektedir. Hegel'e gelindiğinde sivil toplum devletin müdahale ettiği ve düzenlediği bir alan konumundayken Paine ve Tocquevelli gibi düşünürlerde ise sivil toplumun devleti sınırlandırdığı bir kavramsallaşma görülmektedir. Marx ve Gramsci'nin ise bu çalışma açısından önem atfeden, sivil toplumun devletten ayrı ve öncelikli bir mücadele alanı olması (Marx) veya kapsamlı bir mücadelenin parçası (Gramsci) olmasına yönelik çıkarımları nedeni ile ayrı bir başlık altında ele alınması tercih edilmiştir.

1.1.2.1. Sivil Toplumun Devlete Önceliği / Karl MARX

Marx'ın sivil toplum anlayışı önceki düşünürlerden önemli bir ölçüde ayrışır. Sivil topluma giden yolda doğa durumu karşıtlığını kabul eden Hobbesçu anlayışı tıpkı Hegel gibi Marx da reddeder ve doğa durumunu sivil toplum olarak kabul eder. Ancak Hegel'den farklı olarak sadece doğa durumunu olanca çelişkileri ile değil sınıf savaşları ile açıklar. Bu düşüncenin bir devamı olarak Locke'da öngörülen devletin sivil toplumu tamamlayıcı rolü Hegel'de olduğu gibi reddedilmekte ancak Hegel'den farklı bir bakış açısı ile devlet sivil toplumun sorunlarına çare üreten yeni bir aşama olarak algılanmamaktadır (Bobbio, 2004: 93-94). Marx'ın, Hegel'in devleti önceleyen bu

anlayışını tamamen tersyüz ettiğini ve devlet ile sivil toplum ilişkisinde yeni bir anlayışı başlattığını görmekteyiz.

Marx, sivil toplumun geç Ortaçağ döneminde başlayan ekonomik alanı feodal beylerden ve ruhani liderlerden koruyacak bir ekonomik faaliyet alanı oluşturma çabası ile başladığını ve bu sürecin 18. yüzyıla gelindiğinde ise eski düzenin ilişkilerinden koparak sermaye birikimi ve genelde özel mülkiyetin onaylanması ile belli bir toplumsal aşama noktasına geldiğini belirtir (Marx, 2003: 72; Sarıbay, 1994: 124). Bu durumda Marx'a göre kapitalist toplumun yükselişi ile sivil toplumun ortaya çıkması tarihsel olarak aynı döneme denk gelmiştir ve gerçekte sivil toplum olarak kabul edilen burjuva toplumdur (White, 1994: 7).

Bu toplumda Marx'ın alt yapı ve üst yapı konumlandırması gereği altyapıya üretim ilişkileri başta olmak üzere devlet dışı tüm unsurlar girmekte ve sivil toplumu oluşturmakta iken, üst siyasal yapıyı ise devlet oluşturmaktadır (Marx, 2003: 72). Hegel'deki gibi bir devlet sivil toplum ayrımı yapılmakla birlikte Marx'ta devlet-siyasal düzen bağımlı bir değişken iken sivil toplum devleti belirleyen ekonomik ilişkilerin alanı konumundadır. Hegel'den farklı olarak devletin kendisi bir evre değil, bilakis sivil toplumun kendisi ekonomik ilişkilerin belirlediği tarihsel bir evredir. Öyle ki artık Marx (2003: 72) sivil toplumun "... üretici güçlerin gelişiminin belli bir aşamasında bireylerin bütün maddi ilişkilerini kucaklayacağı... ve dış ilişkilerde kendini ulusallık olarak ortaya koymak ve içeride de devlet olarak örgütlenmek zorunda olsa da devleti ve ulusu aşacağını" belirtmektedir. Artık özel mülkiyetin gelişmesi sonucunda burjuvazi, vergiler ve borçlanma yoluyla devleti doğrudan kontrol edebilmekte ve devlet, burjuvazinin kendi çıkarlarını korumak için belirledikleri örgütlü yapı konumuna gelmektedir (Marx, 2003: 73).

Sivil toplumdan bu örgütlü yapıya (devlete) ulaşmak için Marx'ın kullandığı araçlar ise *işbölümü* ve *depolitizasyondur*. Düşünürü göre toplumsal gelişmenin belli bir düzeye ulaşması sonucunda toplumda işbölümü de ilerlemektedir. Bu uzmanlaşmanın sonucunda toplumun genelini ilgilendiren kararlar toplumun geneli tarafından değil, siyasal alanda özel bir organda/devlette alınmakta ve artık toplumdaki ilişkiler

ekonomik ve siyasal olarak ikiye bölünmüş olmaktadır. Toplumun bu uzmanlaşmaya dayanarak kendisini ilgilendiren kararlardan uzaklaşması siyasal olandan da uzaklaşması demektir. Marx'a göre devletin varlığı bu uzaklaşmayı ve bu uzaklaşma sonucunda ekonomik (sivil) alandaki egemenlik ilişkisinin devlete de yansımış olduğunu ve devletin egemenin çıkarına hizmet eden yapıda olduğu gerçeğini gizlemekte (Savran, 1987: 188-191) ve hatta sivil toplum ve devlet ikiliğinin egemeninin gücü üzerinde örtü görevi gördüğünden bu ikili ayırmadan beslenen sivil toplum/burjuva toplumu bile farkında olmamaktadır (Habermas, 2012: 227).

Sivil toplum ve devlet ayrışmasını esas alan Marx'ta Hegel'deki gibi sivil toplum alanındaki sorunlara, farklı olarak üretim ilişkilerinden kaynaklansa da, çözüm bulma arayışı vardır. Bu çözüm liberal düşünürlerde olduğu gibi sivil toplumun öncülü olduğu ve gerektiğinde devletin yardıma koştuğu bir anlayış değildir. Hegel'deki gibi evrensel bir devlet de değildir (Tosun, 1998: 18-19). Bilakis, "... aşılması mukadder geçici bir kurum" (Bobbio, 2004: 94) olan devlet proleter bir devrim ile yıkılacak ve böylece devlet sivil toplum ikilemi aşılabacaktır (Bumin, 1981: 6).

Marx'ın sivil toplum anlayışına Keane'nin (1994: 57-58) eleştirisi, devleti burjuva sınıfının örgütlenmiş biçimine indirgediği ve böylece sivil toplumun içerdiği kiliseler, düşünce kulüpleri ve hastaneler gibi diğer çeşitli dernekler ve çok katmanlı örgütlenme yapısını görmezden geldiği ve bu yapıları kapitalizmin kaderine bağlayarak devlet sivil toplum ayırımını önemsizleştirdiği ve kavramın erken modern dönemlerden itibaren devletin meşru sınırlarını tespit edip sınırlamak için oynadığı rolün yok sayıldığıdır.

1.1.2.2. Hegemonya Aracı Olarak Sivil Toplum / Antonio GRAMSCI

20. yüzyılda eserlerini vermiş olan Gramsci sivil toplum kavramına iki nedenle başvurur. Bunlardan ilki Batı Avrupa'da ve özellikle İtalya'da gelişen işçi hareketlerinin niçin başarısız olduğunu açıklığa kavuşturmak bağlamındadır (Halifeoğlu ve Yetiş, 2013: 165). Bumin'e (1981: 40) göre bu bağlamda ilk yaptığı tespit İtalya'nın politik ve toplumsal koşullarını anlamaya çalışmaktır. Ulaştığı nokta ise İtalya'nın Batı Avrupa ülkelerindeki olduğu gibi burjuva devrimleri yaşamadığı şeklindedir. Bu durumda devlete başvuran Gramsci sosyalist bir devrim aracı olacak eksiksiz devlete ulaşmıştır.

Gramsci'nin sivil toplum kavramına başvurmasının ikinci nedeni ise kapitalist sistemin nasıl olup da kendisini yenileyebildiği ve ayakta kalabildiğini açıklama girişimi nedeniyledir. Düşünüre göre küçük bir ayrıcalıklı sınıfın toplumun çok büyük kısmının aleyhine olan bir sistemi uzun soluklu devam ettirebilmesi sadece ekonomik alandaki galibin devleti de ele geçirmesiyle açıklanamaz. Bunu yapabilmek için egemen sınıfın devlete ek olarak sivil toplum alanında da bir yönlendirme gücü bulunmalıdır (Onbaşı, 2005: 37).

Bu tarz bir eksiksiz devletin fonksiyonlarını anlamak için başvurduğu ve Gramsci'yi siyasal düşüncede belki de ayrıcalıklı hale getiren kavram Lenin'den ödünç aldığı ancak kendisinin yeni bir mana yüklediği *hegemonya* kavramıdır. Hapishane Defterleri'nde (Gramsci, 1986: 73) belirttiği üzere hegemonya sadece egemen sınıfın karşıt gruplar üzerindeki zorlamasından ibaret değildir. Aksine, zorlama gücüne sahip politik toplum ile zorlamanın dışındaki unsurları içeren entelektüel ve kültürel bir yönetimi kapsamaktadır. Buna göre devlet, vergi ve cezalandırma ve halkı belli bir ekonomik düzene zorlama gibi çeşitli zorlayıcı araçlara sahip olan *politik toplum ile sivil toplumun birleşimidir* (Bumin, 1981: 41-42).

Onbaşı (2005: 38) bu politik toplumun “dar devlet” olarak algılanması gerektiğini ve vergilendirmeden cezalandırmaya ve polisiye araçlara kadar çeşitli işlevleri içerdiğini belirtir. Ancak devletin bu tür zora dayalı yöntemlerine ek olarak toplumsal rızayı sağlayıcı okullar gibi araçları da bulunmaktadır. Bu tür bir sınıflandırma ile devlet geniş anlamıyla ele alınmakta ve hem zorlayıcı hem de ikna edici unsurları içermektedir. Keza, Gramsci'nin sivil toplum anlayışında dar manasıyla değil geniş manasıyla ele aldığı ve “egemen grubun memurları” (Gramsci, 1986: 74-75) olarak tanımladığı aydınlara büyük bir rol düştüğü dikkate alınırca eğitim kurumlarındaki öğretmenlerin önemi ortaya çıkmaktadır.

Ancak düşünür bu aydın kesime sadece geniş anlamdaki devletin yumuşak gücü rolü biçmekle kalmaz. Aynı zamanda aydın kesimin özel olarak adlandırılan sivil toplum kesiminde yer almasından da yola çıkarak sivil toplum ile dar manadaki devlet demek olan politik toplum arasında bağlantıyı sağladığını da belirtir. Buna göre entelektüel

kesimin görevi sadece okullarda verdiği eğitimle sınırlı değildir. Aydın kesim, kilise ve sendikalardaki çeşitli faaliyetler yoluyla da sivil toplum alanında devletin kültürel hegemonyasını sürdürmesini sağlamaktadır (Bumin, 1981: 42). Tıpkı devlet alanındaki mücadelenin hem zoru hem de ikna araçlarını içermesi gibi, sivil toplum alanındaki mücadele de, ekonomik mücadelelerde olduğu gibi zoru, kiliselerdeki faaliyetlerde olduğu gibi ise ikna araçlarını içermektedir. Böylece egemen sınıf kendi çıkarlarının toplumun geri geri kalan kısmının da çıkarları olduğuna herkesi inandırarak *toplumsal rıza faktörünü* devreye sokmaktadır (Onbaşı, 2005: 38-39). Yani, liberal toplumlarda baskın sınıf gerek zora dayalı politik toplum ve de gerekse sivil toplumun uyumlu birlikteliği sayesinde hükmetmektedir (Bumin, 1981: 45).

Bu noktada Gramsci'nin zorlayıcı aygıtlara sahip politik toplum ve kültürel hegemonyayı sağlayan sivil toplum ayrımına girmesinin nedeni olan devrimlerin başarısızlığına tekrar dönmenin yerinde olacağı düşünülmektedir. Bumin'in (1981: 46-48) de belirttiği üzere Gramsci kriz zamanlarında liberal rejimlerdeki politik toplum ile sivil toplum arasındaki uyumun bozulabileceğini ve bu durumda İtalya gibi ülkelerde politik toplumu ele geçirerek devrimler gerçekleştirilebileceğini ancak bunun faşist sonuçlar vereceğini belirtir. Her ne kadar Rusya'da politik toplum ele geçirilerek devrim gerçekleştirilip farklı bir durum oluşmuşsa da bu istisnai bir durumdur ve devletin sadece bir baskı aygıtı olduğu doğu toplumlarına has bir gelişmedir. Pelczyński'nin (2004: 398) de belirttiği üzere sivil toplumun güçlü olduğu batılı toplumlarda ise yapılması gereken aydınların da büyük desteğiyle burjuvazinin eğitim, kültür ve iradi örgütlenmeler gibi alanlardaki etkisini tedrici olarak azaltarak burjuvazinin etkisini sivil toplum alanında kırmak ve bu mevzi savaşının sonucunda devletin zorlayıcı kısmını oluşturan politik toplumu da sivil toplumda eritmek ve etik devlete ulaşmaktır ve bu da uzun soluklu bir mücadeleyi gerektirmektedir.

Özet olarak Gramsci'de kültürel hegemonyayı sağlamada sivil toplum son derece önemlidir ve Marx'tan farklı olarak sadece ekonomik faaliyetlerin mücadelesi olarak anlaşılabilir. Benzer şekilde devleti sadece burjuva toplumunda emekçilerin sömürüldüğü bir aygıt olarak görmek devletin kültürel hegemonyayı sağlayan okullar gibi unsurlarını ve yine kültürel hegemonyayı sağlamada önemli bir rolü olan sivil toplumu ve bu toplumdaki ilişkileri gözden kaçırmak demektir. Böyle bir durumda sivil

toplum Marx'tan farklı olarak alt yapıyı değil, politik toplum ile birlikte üst yapıyı oluşturmakta (Bumin, 1981: 41) ve Hegel'in etik anlayışında olduğu üzere sivil toplum adeta devletin etik içeriğini sağlamaktadır (Bobbio, 2004: 103). Toplumda egemen olmak veya egemenliğini sürdürmek isteyen sınıf zor kullanma hakkını veren politik topluma/dar anlamdaki devlete ek toplumsal rıza boyutunu sağlayan kültürel anlamda da hegemonyayı sağlamak zorundadır. Böylesi bir hegemonya durumu, Onbaşı'nın (2005: 39) da belirttiği üzere devlet ile sivil toplumun iç içe geçtiği bir durumu ve hakim sınıfın hegemonyasını devam ettirebilmek için sürekli olarak da kendisini yenilemesi gerektiği bir kavramsallaşmayı ifade etmektedir. Yani *hegemonya bir defa kazanılıp tamamlanılan bir şey değil, bilakis sürekli yenilenen ve zor ile ikna unsurlarını birlikte içeren bir süreçtir.*

1.2. SİVİL TOPLUM VE DEMOKRASİ

Kavramın 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren (Gramsci haricinde) gündemden düşerken 1980 sonrası tekrar gündeme gelmesi iki ana sebebe dayanmaktadır. Bunlardan ilki Doğu Avrupa ve Latin Amerika ülkeleri gibi otoriter bir yönetim tarzına sahip devletlerde demokrasinin gerçekleşmesi için gerekli olan önkoşulların neler olduğu tartışmasıdır. Diğeri ise biçimsel demokrasi bir kez sağlandıktan sonra demokratik sürecin nasıl sürdürülebileceği ve daha da derinleştirilebileceğine ilişkin tartışmalar ile yakından ilgilidir. Beckman (1999: 1) ve Mouffe'ın (1995: 1-2) da belirttiği üzere iki kutuplu dünyanın kapitalist sisteme sahip liberal demokrasiye sahip ülkelerinde sağ ve sol siyaset ayrımının gittikçe önemini kaybetmesi sonucunda partilerin toplumsal sınıfları temsil kabiliyetlerinin azalması ve demokrasiyi seçim ve partiye yönelik faaliyetlerden ibaret gören biçimsel bir indirgemecilik şeklinde ortaya çıkan sorunlar yaşanırken kutbun karşı tarafındaki Doğu Bloku ülkeleri ise toplum mühendisliklerine varan otoriter eğilimli yönetimler sorunu ile karşılaşmıştır. Bu durum her iki kutupta ilgiyi demokrasi ve sivil toplum ilişkisine yöneltmiş ve sivil toplumun gelişmesi “kapitalist demokrasiyi yeniden demokratikleştirecek ve onu toplumsal olana doğru genişletecek bir araç” ve “toplumları otoriter yönetimlerin toplumsal mühendisliklerine karşı koruyabilecek bir kalkan” (Kaynar, 2005: 340) olarak görülmesine yol açmıştır.

Kaynar (2005: 356-357) bu durumda sivil toplum tartışmalarının iki fonksiyonu icra ettiğini belirtir. İlk olarak toplumun devletten ve devleti yöneten elit kadrodan ayrı ve bağımsız bir özne olarak da mevcut olduğunun ve toplumun yönetici kadronun nesnesi haline gelmesinin doğru olmadığı, ikinci olarak da toplumda gerçekleşecek değişimlerin tepeden devlet eliyle değil, tabandan toplum eliyle gerçekleşmesi ve toplumun devleti dönüştürmesinin gerekli olduğudur. Özellikle ikinci çıkarım Gramsci'nin sivil toplum için öngördüğü teoriye uygun düşmektedir. Bu kavramın demokratikleşme ile ilgili ilişkisi hakkındaki tartışmalara girmeden önce kısaca demokrasi kavramına ve sivil toplum kavramının günümüzde yapılan bazı tanımlarına değinilecek ve daha sonra sivil toplum demokrasi ilişkisi ele alınacaktır.

Demokrasi kavramı, Hint Yarımadası'ndaki uygulamalar da olmak üzere bazı örnekleri olan ama esas olarak Antik Yunan ile ilişkilendirilen (Sen, 1999: 4) ve en az sivil toplum kavramı kadar köklü bir kavramdır. Antik Yunan'da yabancıların, kadınların ve kölelerin sorunlu durumlarına, Platon'un gözünde *bilge bir kral* ve Aristo'nun gözünde *aristokratik bir yönetimin* demokrasiye tercih edilmesi gereken yönetimler olmasına rağmen (Aristoteles, 2013: 204-205) halk meclisleri gibi çeşitli yollar ile doğrudan demokrasinin örneklerini sunmuş olan site hayatları demokrasinin ilk uygulamalarını göstermesi açısından önemlidir (Sen, 1999: 4). Kavram Roma Döneminde ve ilerleyen dönemlerde cumhuriyetçilik ile iç içe girmekle birlikte bireysel hakları öne almasıyla devlet ve ulus gibi kavramları önceleyen ve Fransız Devriminde görüldüğü gibi devrimsel özellikleri bulunan cumhuriyet kavramından farklıdır. Özellikle Roma döneminde görüldüğü gibi kanun önünde eşitlik gibi hukuk ilkeleri ve yine İtalya'da başlayan ilk Rönesans devrinde ve İskoç Aydınlanması dönemlerinde görüldüğü üzere cumhuriyet kavramına demokrasi ve özgürlük misyonları yüklenme birlikte Hegel gibi Kıta Avrupası düşünürlerinde görüldüğü üzere devleti önceleyen ve bireysel hakları ikinci plana atan ve Fransız Devriminde görüldüğü üzere kardeşlerin eşitliği ve hürriyet gibi kelimeler ile devrimden yola çıkarken demokrasi ile uzlaşmayan durumlarla da karşılaşmıştır (Çaha, 2008: 45-49). Bu iki kavramın farklı olduğu noktasında Tourine (2015: 25) de Fransız Cumhuriyet anlayışından yola çıkarak bir çıkarımda bulunur. Yazara göre zaten mevcut olan bu ayrım Fransız politik hayatında bireyin yurttaş ile eşleştirilmesi, ulusun ise toplum sözleşmesi ile aynı kabul edilmesi ve bireyin özgürlüğünün aklın önderliğinde yazılmış olan yasalar ile belirlenmesi ile daha da

belirginleşmiş ve toplumu oluşturan öğelerin olunca farklılıkları yok sayılarak aklın önderliğindeki yasalar ile üniter bir toplum oluşturulmaya çalışılmıştır ki bu durum çeşitliliğe vurgu yapan ve yurttaşın ödevlerini değil bireyin haklarını önemseyen demokrasi ile zıt bir anlayışı temsil etmiştir.

Genel olarak söylemek gerekirse kavram Batı Avrupa’da gelişen Rönesans ve Reform Hareketi ve ilerleyen yıllarda Amerika’nın da eşlik ettiği Aydınlanma ve Sanayi Devrimi ile çoğunlukla paralel bir gelişim süreci yaşamıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde ise Sen’in (1999: 4) de belirttiği üzere birçok ülke için demokrasinin uygun olup olmayacağı tartışmaları oldukça yaygınlaşmış, 20. yüzyıla gelindiğinde ise bu soru normal karşılanmamış ve demokrasinin bütün toplumlar için olması gereken bir yönetim biçimi olduğu kabul edilerek evrensel bir değer haline gelmiştir.

Kavramı tanımlamak gerekirse Eski Yunan’da halk iktidarı anlamında kullanılan demokrasi, Abraham Lincoln tarafından Amerikan Devletini tanımlarken “halkın, halk tarafından, halk için yönetimi” (Gözler, 2011: 634) şeklinde kullanılmıştır. Buradan yola çıkarak Gözler (2011: 637) ise demokrasiyi siyasal pozisyonların, muhalefetin de iktidar olma şansının bulunduğu belli aralıklar ile yapılan serbest seçimler ile belirlendiği ve kamu haklarının herkes için teminat altına alınmış olduğu bir yönetim sistemi olarak tanımlamaktadır. Benzer bir tanım yapmış olan Sen (1999: 9-11) de demokrasi için oy verme ve seçim sonuçlarının kabul edilmesini de içeren ama bununla da kalmayan ve yasal haklar da dâhil olmak üzere özgürlükler ve haklara saygı duyulmasını ve sansürsüz bir ifade özgürlüğünü de içeren bir ihtiyaçlar bütünü olarak tanımlamakta ve demokrasinin sadece çoğunluk kuralından ibaret olan mekanik bir sistem olmadığını belirtmektedir. Öyle ki seçimler gerçekleşmesine rağmen tarafların eşit haklar altında yarışmadıkları ve oy verenlerin taraflar ile ilgili bilgiye yeterince ulaşamadıkları durumlarda seçimlerin gerçekleşmesi (mekanik bir kural olarak) demokrasi için yeterli olmamaktadır. Yazara göre demokrasi sadece bir oy verme hakkından da ibaret olmadığı gibi, insanların bir diğerinin tecrübesinden yararlanma fırsatını ve toplumun önceliklerini ile değerlerini oluşturmasını da sağlamaktadır. Öyle ki demokrasi sayesinde bireylerin ve grupların politik katılımının yanı sıra,

hükümetlerin vatandaşların taleplerini karşı duyarlı olmalarının ve işlerinde şeffaf ve hesap verebilir olmasının sağlanması da bu tür değerlerdendir.

Farklıklar noktasından yola çıkan Keyman (2005: 106) da demokrasiyi farklı kimlikler arasında tartışma ve müzakereye imkân veren bir örgütlenme türü olarak ele almaktadır. Tourine (2015: 24-25) de demokrasiyi sadece kurumsal bir güvence sağlayan olumsuz özgürlük bağlamında değil aynı zamanda kişilerin kendi kültürlerini ve özgürlüklerini mevcut yasalara, iktidara ve sisteme karşı savunabilecek ve etrafını şekillendirebilecek bir özne durumuna gelme istediğinden bahseder. Buradan yola çıkarak yazar demokrasinin temel görevinin toplumda kültürel çoğulculuğa fırsat vermek, artırmak ve onu korumak olduğunu belirtir. Düşünürü göre demokrasi, mümkün olan en fazla sayıda bireye mümkün olan azami özgürlüğü ve çoğulculuğu ve bunun korunmasını temin eden siyasal yaşam çeşididir.

Nitekim Tekeli, (2004: 4) demokrasi anlayışındaki gelişme konusundaki bu durumu ele alırken temsili demokrasiden önce çoğulcu demokrasiye geçme, sonrasında ise katılımcı demokrasiye geçmeye vurgu yapmakta ve katılımcı demokrasinin farklılıklara imkân sağlayan yönüne dikkat çekmektedir. Yazara göre katılımcı demokrasi anlayışı günümüzde uygulanmak istenilen demokrasi türüdür ve demokrasiye yönelik tartışmaların önemli bir bölümü de katılımcılık etrafında şekillenmektedir. Katılımcı demokrasi şemsiyesi altında ele alınabilecek olan ve aralarında çok ince farklıklar bulunan birleştirici demokrasi, müzakereci demokrasi ve radikal demokrasi gibi demokrasi çeşitleri vardır ve bunların hepsindeki ortak vurgu temsili demokrasinin eksikliği olarak algılanan katılım yönünün güçlendirilmesi yani aktif bir yurttaş üzerinedir (Tosun, 2005: 25). Bu demokrasi teorilerinin bir diğer özelliği liberal demokrasi uygulamasının eleştirilmesi üzerinedir. Örneğin Mouffe (1995: 1-2,10,14) liberal demokrasi için seçim gibi bürokratik yönlere olan vurgusundan dolayı “bürokrasi demokrasisi” tabirini kullanmakta ve liberal demokrasinin eksikliklerinin tespit edilerek herkesi kapsayacak şekilde genişletilmesi sonucunda radikal demokrasiye ulaşılacağını belirtmektedir. Mouffe’ın radikal demokrasi için bu önerisinin genel olarak temsili demokrasiye yönelik bir eleştiri olduğu değerlendirilmektedir.

Linz ve Stepan (1996: 18) ise demokrasinin daha da gelişmesi için hükümeti çıkarları doğrultusunda harekete geçirebilecek bir *sivil toplum* ve partiler ve seçimleri içeren bir *politik toplum*, hukukun üstünlüğünü kollayabilecek *bağımsız bir yargı*, vergi ve gerekli düzenlemeleri yapabilecek *işlevsel bir bürokrasi* ve piyasanın ve devletin çıkarlarını dengeleyebilecek bir kapasitesi olan *ekonomik toplumun* gerekli olduğunu vurgular.

Demokrasi açısından önemli bir rol biçilen sivil toplumun söz konusu kavramla ilişkisine girmeden önce günümüzde sivil toplumun tanımına değinmenin yerinde olacağı değerlendirilmektedir.

1.2.1. Günümüzde Sivil Toplum

White'in (1994: 379) yaptığı tanıma göre sivil toplum "devlet ile aile arasında olan; devletten ayrı, devlet ile ilişkisinde özerkliğe sahip olan ve toplum üyeleri tarafından kendi çıkarlarını ya da değerlerini korumak ya da genişletmek için gönüllü olarak kurulan örgütlenmelerin oluşturduğu bir birliktelik alanını" ifade etmektedir. Benzer bir düşüncede olan Beckman (1999: 6) da sivil toplumu devletin kontrolünde olmayan ve kendi faaliyetlerini organize edebilen ve kendisini yapılandırabilen özerk kuruluşların alanı olarak tanımlamaktadır. Bu konuda Diamond (1994: 5) da sivil toplumu özel alan ile devlet arasında bir ara alan olarak tanımlamakta ve "...gönüllü, kendi kendini üreten, büyük oranda kendi ayakları üzerinde durabilen, devletten özerk, yasal kurallar ile ya da paylaşılan değerler/normlar ile bağlı olan örgütlü bir sosyal alan" tanımı yapmaktadır. Yazara göre sivil toplum bireyin aile yaşamı, eğlence ya da dini gerekçeler gibi içe dönük grup faaliyetlerini, kâr amacı güden firmaları ve devletin kontrolünü ele geçirmeyi hedefleyen politik grupları kapsamamaktadır.

Habermas ise sivil toplumu toplumsal alandaki problemleri devletin dışında çözüme ulaştırmayı hedefleyen veya söz konusu problemleri siyasal alana yansıtmak isteyen ve belli bir derece de olsa kendi kendine meydana gelen gönüllü kurumlar ve sosyal akımlar şeklinde tanımlamaktadır. Habermas ayrıca sivil toplumu sadece devletin dışında değil ekonominin de etki alanı dışında kabul eder. Yazara göre söz konusu iki yapının da dışında olarak bireylerin kendi rızaları ile bir araya gelip sosyal alanda etkileşime girmeleri sonucunda oluşturdukları yapılar sivil toplumu oluşturmaktadır. Bu

tarz bir sivil toplum, toplumsal sorunlara ve bu sorunların kendi içerisindeki çeşitli örgütlenmeler tarafından çözümüne yönelik önerilere karşı duyarlı ve hoşgörülü, devletin faaliyetlerini ise denetleyici ve bu çözümleri gerektiğinde geliştirici bir yapıdadır (Doğan, 2002: 244, 267). Bu durumda sivil toplum devlet ve ekonomi dışı olarak kabul edilirken Tocqueville’de olduğu gibi sivil toplum alanındaki örgütlenmelerin sorun çözücü rolüne vurgu yapılmaktadır.

Habermas’ın sivil toplum anlayışına benzer bir kavramsallaştırma ile Cohen ve Arato (2013: 312) da sivil toplumu devlet ve ekonomiden ayıran bir sosyal model alanı olarak tanımlamakta ve özelliklerini “çoğulluk, kamusalılık, özellik/[mahremiyet] ve yasallık” olarak açıklamaktadır. Sarıbay, (1994: 141-142) buradaki çoğulluğun sivil toplumdaki çeşitli toplulukların birbirlerine karşı özerkliklerini, kamusalılığın birbirlerine karşı olan sorumluluklarını, özelliğin birbirlerine karşı bireyselliklerini ve kişisel tercih haklarını muhafaza etmelerini, yasallığın ise içinde buldukları ortak çerçeveyi ifade ettiğini belirtir. Böyle bir sivil toplum, farklı kimliklerine ve ideallerine karşın topluluklarının birbirleri ile mücadelelerini de belli bir sevide tutacak ve yasallık sayesinde de bu tür farklılıklar güvence altına alınacaktır. Yazara göre hiçbir ideolojinin topluma hâkim olamadığı “tek hakikatsiz bir toplumsallık” durumunun oluşturulmasıyla sivil toplum işlevsel bir şekilde kurulmuş olacaktır.

Keane de (2004: 35-36) sivil toplum konusunda geniş kapsamlı bir tanım yapmaktadır. Yazara göre sivil toplum, ekonomik üretimden kültürel faaliyetlere kadar ve haneye yönelik faaliyetlere ve gönüllü örgütlenmelere kadar devlet dışı geniş bir alanı kapsayan ve bu tür faaliyetler sayesinde devlet organlarını dönüştürürken kendi kimliklerini ve değerlerini de koruyan ve dönüştüren bir bütün olarak düşünülmelidir. Düşünüre göre sivil toplumun her zaman ve her yerde geçerli olacak şekilde bir kavramsallaştırılması mümkün değildir. Keane, Habermas’tan farklı olarak sivil toplumu ekonomiyi de kapsayacak şekilde ve Diamond’dan farklı olacak şekilde de aileye dönük faaliyetleri dahi kapsayacak şekilde tanımlar ve sivil toplum tanımında dikkati devlet dışı olma özelliğine çeker. Bu tarz bir kavramsallaştırma Paine ile görülen ve devleti minimum düzeye indiren anlayış ile uyumlu gözükmektedir.

Edwards (2008: vii-viii) ise sivil topluma yönelik artılarını ve eksilerini içinde barındıran üçlü bir sınıflandırma yapmaktadır. Buna göre bir takım tanımlar sivil toplumu toplumun bir parçası olarak ele almakta, bir kısmı ayrı bir toplum türü olarak ele almakta, bir kısmı ise kamusal bir alan olarak değerlendirmektedir. Birinci tür tanımlara göre sivil toplum toplumun bir parçasıdır ve *aille ile devlet arasında yer alan firmalar haricindeki örgütsel ilişkileri* içermektedir. Üçüncü sektör olarak da adlandırılan bu örgütlenmelerin amacı ortak iyinin artırılmasıdır ancak Edwards'ın (2008: 24, 27) da belirttiği üzere ortak bir politik ajandaları yoktur ve gerçekte devlet, piyasa ve sivil toplum örgütlenmeleri şeklinde bir ayırım yapmak son derece güçtür. Ancak tüm bu muğlaklığa rağmen sivil toplum ile devlet arasında belli bir mesafenin korunmaya çalışılması ve devletin sivil toplum üzerindeki kontrolünün sınırlandırılması demokrasinin hedefleri arasında yer almaktadır ve bu sınıflandırma bu açıdan önemlidir. Diğer bir sınıflandırmada ise sivil toplum, *toplum türlerinin bir çeşidi* olarak kabul edilmekte ve tolerans, işbirliği, güven ve şiddet karşıtı olma gibi normatif değerler bütünü olarak algılanmakta ve sivil olana vurgu yapılmaktadır. Schills bu bağlamda ifade ve basın özgürlüğü, din ve vicdan hürriyeti, siyasal faaliyetlerin serbestçe yapılması ve yasama faaliyetlerinin kamuya açık olması ve kamu hizmeti veren memurların tüm kesimlere tarafsız yaklaşması gibi değerleri sivil toplumun özellikleri olarak saymaktadır (Doğan, 2002: 270). Küresel bir sivil toplum arayışı olarak algılanabilecek bu sınıflandırmada evrensel insan hakları ve sorunların barışçıl bir yolla çözülmesi gibi küresel değerler oluşturma çabası mevcutken (Onbaşı, 2005: 53) bu tanımda da farklılıkların nasıl müzakere edileceği ve doğru olana kimin nasıl karar vereceği ve değişen koşullara nasıl tepki verileceği gibi (Edwards: 2008, 53,55) sorunlar mevcuttur. Edwards'ın yaptığı son sınıflandırmada ise sivil toplum kimlik meseleleri de dâhil sosyal sorunların, hükümet politikalarının ve toplumsal farkların müzakere edildiği ve örgütlenmeye ve işbirliğine yönelik bir alanı oluşturmaktadır. Bu sınıflandırma ile temsil edilen kamusal alanın genişlemesi demokrasi için son derece önemlidir. Aksi bir durumda toplumun heterojen yapısını yansıtan bir müzakere alanından ziyade belli bir grubun baskıladığı bir ortam (Edwards: 2008, 71) söz konusu olacaktır ki bu sınıflandırmanın sorunlu noktasını da burası teşkil etmektedir. Özet olarak bu üçlü sınıflandırma ile Edwards sivil topluma yönelik tek bir doğru tanımın olmadığını, her bir sınıflandırmanın birlikte düşünülmesi gerektiğini belirtmektedir.

Doğan (2002: 75) da sivil toplumun bu farklı yönlerine dikkat çekerek tek bir tanım yapmanın zorluğuna işaret eder ve kavrama yönelik olarak ortak özelliklere dikkat çeker. Buna göre kavram; kamusal alandaki bireylerin tamamının katılım sağlayabileceği gönüllü birlikler, örgütlenmeleri kapsamakta, bu örgütlenmelerin devlete ve de birbirlerine karşı belli belli bir özerkliğe sahip olmaları ve birbirlerine karşı olan bağımsız durumları nedeniyle de homojen olmayan bir yapıda bulunmaları gerekmekte, birbirlerine karşı bir tolerans göstermekle birlikte belli derece de olsa kendilerinden oluşan bu yapılar arasında rekabet ve de belli düzeyde bir gerilimi içermekle birlikte bu örgütlenmelerin demokratik davranış kalıplarını gerek kendi iç bünyelerinde, gerekse diğer sivil örgütlenmelere ve devlete karşı benimsemiş olmalarını içermektedir. Yazar günümüzde sivil topluma olan vurgunun vatandaşların daha fazla toplumsal sorunların çözümüne katılmasına verilen önem dolayısıyla olduğunu belirtir ve yukarıda sivil topluma ait özelliklerin ancak yurttaşlık bilincine haiz, siyasal katılıma önem veren, farklılıklara karşı toleranslı, kamu yararı için gerektiğinde fedakârlıklarda bulunabilen yurttaşlar sayesinde mümkün olabileceğini vurgular.

1.2.2. Sivil Toplum Demokrasi İlişkisi

Sivil toplum ile demokrasi arasındaki ilişki noktasında Tosun'un (2001: 226) ve diğer birçok yazarın da belirttiği üzere kavramın gerçekleştirebilecekleri konusunda madalyonun olumlu yüzünde tam bir inanmışlık hâkimken diğer yüzünde sivil toplumun ırkçılığı, ekonomik eşitsizliği ve baskıcı bir ortamı besleyebileceğine yönelik yaklaşımlar da mevcuttur. Günümüzde kavramın yeniden gündeme gelmesi bahsi geçtiği üzere demokrasi tartışmaları ile doğrudan ilgili durumdadır ve 80 sonrası kavrama demokrasi açısından yaklaşım genel olarak olumludur. Bu kısımda öncelikle demokrasi ile sivil toplum ilişkisini olumlu olarak ele alan yaklaşımlara yer verilecek sonrasında ise sivil toplumun her zaman demokrasiyi getirmeyebileceğine yönelik eleştirilere değinilecektir.

Demokrasi ve sivil toplum arasındaki ilişkiyi olumlu olarak ele alan yaklaşımlara göre örgütlenmemiş pasif bir grubun çoğulcu demokraside de dışlanma ihtimali yüksek iken örgütlü aktif bir grubun kamusal alanda kendini gösterip yasama organı ya da diğer

karar organlarını kendi tercihleri doğrultusunda etkileme şansı bulunacaktır (Tekeli, 2004: 4). Bu bağlamda özellikle katılımcı demokrasi teorileri ile birlikte aktif bir yurttaş beklentisi ve gerekliliği oluşmuştur ve bu tür bir vatandaşlık anlayışının da kendi kaderini belirlemeye veya en azından etkilemeye çalışacağı beklenilmektedir. Böyle bir durumda vatandaşların beklentisinin sadece kendi çıkarları doğrultusunda kamuoyu oluşturmak ve karar vericileri etkilemek değil aynı zamanda doğrudan siyaset ile ilgilenmeden topluma yararlı şeyler yaparak saygınlık edinme, kendilerini gerçekleştirme ve toplumun etkili bir öznesi olmayı isteyebilecekleri ve hatta toplumun genel olarak kabullendiği değerlerin dışında kültürel değerleri ve yaşam biçimini benimsemek isteyebilecekleri belirtilmektedir. Buna göre sivil toplumun ve onun bir parçası olan STK'ların devlet ile birlikte demokrasinin geliştirilmesi bağlamında birlikte hareket edebilecekleri ve toplumun istekleri ile devletin gerçekleştirdikleri arasında farkı azaltarak demokrasinin gelişmesini sağlayabilecekleri vurgulanmaktadır (Tekeli, 2004: 7, 10). Burada bireylerin ve de toplumun yönetime katılmasını sağlayan yolları çeşitlendirmesi ve katılımın kalitesini artırması nedeniyle kavramın ve bu kavramın önemli bir ögesi olan STK'ların demokrasi için önemli olduğu değerlendirilmektedir. Katılımcılık yönündeki sivil topluma atfedilen bu vurgu temsili demokrasiye yönelik bir eleştiri olarak da kabul edilebilir ve demokrasiye ilişkin katılımcılığı baz alan demokrasi teorileri bu sorunun cevabını aramaktadırlar.

Katılımcılığa vurgu yapan demokrasi teorilerinden birisi olan birleştirici demokrasiye göre liberal demokrasi anlayışındaki devlet, ekonomi ve sivil toplum şeklindeki üçlü ayırım ve bu ayırımın sonucu olarak devlet ya da sivil toplumdan birisini tercih etme zorunluluğu yerine üç unsurun da topluma dair sorunların çözümünde işbirliği esas olmalıdır. Bu işbirliğini yapabilmek için sivil toplum kamusal alanda daha geniş kesimlere ulaşırken devlet de farklılıklara ve çoğulculuğa kapı açmalıdır ve her iki kesim de hiyerarşik yönetim modellerini terk etmelidir. STK'lar bu bağlamda devletin birçok fonksiyonunu yerine getiren, devlet tarafından bu hizmetleri yerel düzeyde yerine getirebilmesi için fonlanan ve devletin gözetiminde olan ancak asli işi yapan yapılardır. STK'lara bu denli önemli bir görevin verilmesi paraya sahip olan piyasa, siyasal güce sahip olan devlet ve sosyal sermayeye sahip olan sivil toplumun işbirliği olmaksızın sorunların çözülemeyeceğine olan inanç ve bu işbirliğinin de ancak sivil

toplum alanında gerçekleşebileceği ve söz konusu işbirliği ve hizmetin STK'lar aracılığıyla yerel düzeyde görülmesi sayesinde siyasal iktidarın aldığı kararların meşruiyetinin sağlanabileceği gerekçesiyledir (Tosun, 2005: 26-30). STK'lar aldıkları bu birincil konum sayesinde Locke'un devlet ve sivil toplum ayrımı bağlamında sivil topluma öncelik veren ve devleti tamamlayıcı bir konuma taşıyan (Savran, 1987: 28) teorisine benzer bir duruma gelmektedirler. Ancak birleştirici demokrasi teorisinde Locke'un teorisinden farklı olarak devlet sadece zor durumda devreye giren bir yapıda değil, sivil toplum ile işbirliği içerisindedir.

Birleştirici demokrasi sivil toplumun devlet ve piyasa ile işbirliğine dikkat çekerken Kaynar'ın (2005: 358) da ifade ettiği modern devletin 20. yüzyılda aldığı ulus devlet yapısından yola çıkarak sivil toplumu ele alan düşünürler ise birleştirici demokrasinin iddiasının tersi bir argüman ile yola çıkmaktadırlar. Buna göre ulus devlet özel alanda, toplumsal alanda çözülmesi gereken sorunları kendi uhdesine alıp devletleştirirken, devletin alanında ele alınması gerekli problemleri ise özel alana yönlendirip sorunu topluma mal etmektedir. Bu bağlamda devletin alanı ile toplumsal alanın bu denli içi içe girmesine yönelik bir tepki olarak sivil toplum kavramına başvurulmuş, devletin ve toplumun ayırım noktalarının vurgulanması ve söz konusu ilişkinin katılımcılık ve devletin şeffaflığı ve hesap verebilirliği gibi yönlerden yeniden tanımlanması gerektiği belirtilmiştir.

Katılımcılık, çoğulculuk ve demokrasi ilişkisi bağlamında ele alınacak bir diğer teori olan müzakereci demokrasiye göre klasik liberal söylemdeki bireylerin arzu ve isteklerinin siyasal aygıtlar aracılığıyla temsil edilmesi ve yerine getirilmesinden ziyade söz konusu arzu ve isteklerin eşit ve özgür bireyler arasında karşılıklı müzakere edilerek ele alındığı ve şekillendirildiği bir durum söz konusudur (O'Neill, 2002: 249). Müzakereci demokrasi teorisini bağlamında Giddens'tan (1994: 14-16) yola çıkarak bazı kavramlar vurgu yapmak gerekirse bu kavramlarda birisi *oluşturulabilir/kurgulanabilir politika* kavramıdır. Bu kavramda bireyler ve sosyal gruplar, sosyal meselelerde bir şey yapılabilir ve şekillendirilebilir bir nesne olmaktan ziyade kendilerinin özne haline geldiği ve bir şey yaptığı durumu ifade etmektedirler. Yine benzer bir manaya gelen *sosyal yansıma* kavramı ile bir sorun ile karşılaşan kişilerin aynı zamanda sorun çözücü

olması durumu ifade edilmektedir. Giddens sosyal dayanışmanın temelini oluşturduğunu iddia ettiği ve toplumdaki bireylerin diğerlerine karşı kişisel ve sosyal sorumluluğunu ifade eden *aktif güven* kavramını sosyal yansıma kavramı ile birleştirerek oluşturulabilir politika bağlamında sivil topluma oluşmaktadır. Giddens'ın sol için yaptığı öneriyi genele yayarsak yazara göre Sovyetler deneyimi sosyal mühendislik ile devletin toplumu şekillendirmesinin amacına ulaşmadığını göstermiştir. Bu durumda sorunlarını kendisi tespit edip çözebilen, birbirlerine karşı sorumlu bireylerden oluşan sivil toplum yeni bir yaklaşım olarak benimsenebilir. Bu yaklaşımın geleceği nokta ise düşünöre göre müzakereci demokrasidir. Aslında bu durumun Keyman'ın (2005: 112) “ötekine karşı eleştirel sorumluluk” olarak ifade ettiği ve sadece farklı kimlikliklerin bir arada yaşaması değil, aynı zamanda farklı kimliklerin birbirleri ile diyalog halinde olması ve Keyman'ın sözleriyle “çoğulculuğun çoğulculuştırılması” şeklinde ele alınabilecek bir aşamayı ifade ettiği düşünülmektedir.

Yine katılımıcılığı öne çıkaran bir diğer demokrasi türü olan radikal demokraside de siyasal olan devlet ve devlete ait şeylerde değil toplumsal ilişkilerde, topluma ait şeylerde aranır. Modern zamanların parti, devlet, sınıf gibi kavramlarına ve sorunlara global düzeyde çözümler üretebilen büyük teorilerine hatta sivil topluma da şüphe ile bakılır. Yurttaş artık Liberalizmde olduğu gibi sadece belli hakları olan ve hukuk devletinin koruması altında olan bir birey değildir. Toplumun her alanında ve her türlü ilişki düzeyinde demokrasiyi ve demokratik değerleri esas kılma amacında olan bu teorinin yurttaş anlayışına göre bireyler kadın haklarından işçi haklarına kadar farklı çıkarları savunmakta ancak insanların bu yöndeki hareketlerinin birbirlerine eklemlenmesi ve demokratik değerlerin ortak bir değer haline getirilmesinin gerekli olduğu savunulmaktadır. Bu ortak değer artık yeni bir politik kimlik olarak, kendi kimliğinin sınırlarını aşmış ve demokratik değerler üzerinde mutabakata varmış radikal demokratik vatandaşlardır (Mouffe, 1995: 235-236; Keyman: 2005: 114). Söz konusu toplumsal gruplar ve vatandaşlar bahsi geçtiği üzere sadece belli hakları olan pasif gruplar ve bireyler değil, farklılıklara saygı duyan ve kendisi bizzat politik olanın şekillendirilmesinde aktif olarak rol alan katılımıcı ve özne durumunda olan gruplar ve bireylerdir.

Bu noktada belki de radikal demokrasinin aktif yurttaşını tamamlayacak kavramlar olarak da değerlendirilebilecek ve Türkçe'ye anti politik politika ya da siyasal karşıtı siyaset olarak çevrilebilecek kavrama ve Keane'in (1994: 163) tespitiyle bu kavramın dikkat çekici bir örneği olan Polonyada'ki dayanışma hareketinin öz yönetimli cumhuriyet kavramına değinmenin yararlı olabileceği düşünülmektedir. Anti politik politika kavramı Havel'e (2004: 431-432) göre yasaların veya iktidarın ya da faydacı bir teknolojik gelişmeyi arayan politikaların takip edilmesini değil, insanlığa fayda sağlayacak bir yaşama ulaşmayı ve ulaştıktan sonra da onu devam ettirebilmeyi esas alan bir arayışı ifade etmektedir. Yazara göre, bu tarz bir arayış klasik politikaya aykırı, neticeleri uzun vadede elde edilebilecek, gerçekleştirilmesi ve ne derece elde edilebildiğinin ölçülmesi zor bir süreçtir. Öyle ki yazar bürokratik aygıtları reddetmekte, politikayı siyasetçilerin ve de bürokratların bir işi olarak değil doğru olduğunu bildiği şeylere kendini adanmış sıradan bir adamın ve bu tür adamların oluşturduğu halkın yürüttüğü bir girişim olarak görmekte ve bu tarz bir yaklaşım sayesinde sarsılmaz zannedilen birçok güç ve bürokratik oluşumun sarsılabileceğini belirtmektedir. Keane (1994: 163) anti parti siyaseti olarak adlandırdığı bu girişimin gerçekte sivil toplumun çoğulcu ve kendini örgütleyebilecek bir şekilde konumlanma ve iktidarı sivil olan lehine sınırlayarak toplumsallaşma mücadelesi olarak algılamaktadır ve bu tarz bir siyasetin temel sözcüğünün de vatandaşlar arasındaki işbirliği ve dayanışma olduğunu belirtmektedir.

Söz konusu iş birliği ve dayanışmanın önemli bir örneği olan Dayanışma Hareketi (Pelczynski, 2004: 404, 409-410) ise 1970'lerin sonu ile birlikte Polonya'da yükselmeye başlayan öğrenci gösterileri, küçük çaplı grevler ve Katolik Kilisesi'nin var olan muhalefetine 1980 yılında işçilerin gerek kendilerine yönelik, ama gerekse radyonun tüm toplumun kullanımına açılması ve medya üzerindeki devlet kontrolünün gevşetilmesi gibi toplumdaki sivil alanı genişletmeye yönelik taleplerinin devlet tarafından dikkate alınmaya başlaması ve de bu girişimin yasal olarak tanınmasıyla Dayanışma Sendikası olarak kurumsallaşması ile oluşmuştur. Konumuz bağlamında bu hareketin 1981 yılındaki kongresinde dile getirdiği *özyönetimli cumhuriyet* kavramının önem arz edebileceği değerlendirilmektedir. Özyönetimli cumhuriyet Dayanışma Hareketinin zaten önem verdiği özyönetimin daha da genişletilerek sadece fabrikaların

işçi konseyleri tarafından yönetilmesini değil, devletin eğitimden kültüre değin çeşitli alanlardaki faaliyetleri üzerinde toplumsal bir kontrolü ifade etmektedir. Öyle ki bu tür alanlarda da ve de ekonomide devletçe alınan kararlar ve ayrılan mali kaynaklar özgürce seçilmiş konseyler tarafından tartışılmalı ve de denetlenmelidir. Pelcynski (2004: 410) bu noktada Gramsci'ye atıf yaparak aslında olanın mevzi savaşları olarak değerlendirilebileceğini fakat Gramsci'den farklı olarak devletin polis ve mahkemeler gibi unsurlarına dokunmadan diğer unsurlarını ele geçirmeye yarayan parçalı bir mevzi savaşı olduğunu belirtir. Ancak son kertede olan özyönetimli cumhuriyet yaklaşımının vatandaşların aktif katılımını artıracak bir bakış açısını yansıtmaktadır. Bu anlayış ile Tocqueville'in ifade ettiği mahallinde görece küçük olarak algılanabilecek işler ile sivil örgütlenmeler aracılığıyla uğraşan birisinin memleket meselelerinde söyleyecek ve müzakere edebilecek sözü olabileceği varsayımının ilerisine gidilmektedir. Keane'e (1994: 308) göre, yereldeki bu tür örgütlenme ve müzakere tecrübeleri ideolojiler tarafından dayatılan fikirlere direnip, yerel ve bireysel özgürlükleri geliştirmeye de katkı sağlamaktadır.

Katılımcılıktan yönetişime geçmek gerekirse Tekeli'nin de belirttiği üzere katılımcılık kavramı daha çok bölgesel bir vurguya, toprağa dayalı bir toplum anlayışına değinirken yönetim anlayışı topraktan bağımsız olarak gelişen ilişkilerin oluşturduğu bir ağa vurgu yapmaktadır. Her ne kadar bir yönetim tekniği gibi algılanabilse de katılımcılık ile doğrudan ilgili olan yönetim kavramı yöneten ile yönetilen ayrımını kaldırması ya da en azından azaltması bağlamında demokrasinin bir türü ve işlevi olarak kabul edilebilir (Tekeli, 2004: 5-6) ve bu bağlamda STK'lara büyük bir rol biçilebilir. Alt-siyaset alanı olarak adlandırılan ve klasik politik toplumun araçları olan meclisler gibi durağan araçların dışına yoğunlaşmış, fikirsel ve izlediği programlar açısından olduğu kadar siyasal partilere oranla örgütlenme bağlamında da dağınık olan ve siyasal olanı, partiler ile ve meclisle sınırlandırmayan bir anlayışla STK'lar siyasal olanın yeniden tanımlanmasında ve klasik siyasi figürlerin tıkanıklık yaşadığı durumlarda toplumun taleplerinin belirlenmesi ve partilere ve hükümetlere iletilmesinde önemli roller oynayabilecektir (Beck, 2005: 153-160) ve bu iyi bir yönetim aracı olarak algılanabilir. Yönetişim açısından önemli olan hiyerarşik değil yatay ve yerleşmiş ilişkiler olduğuna göre STK'lar, toplumun tercihlerinin iletilmesi ve devlet nezdinde

dikkate alınması bağlamında, yerelde yönetişimin yansımaları olarak algılanabilirler. STK'nın iyi bir yönetim aracı olabilmesi için Tosun (2005: 46; 1999: 228-229, 237) gönüllülük seviyesinin ileri düzeyde olması gerektiğini ve iktidardan parasal çıkar sağlama gibi hedefleri olan değil bilakis katılımcılığın artırılması ve sorunların demokratik yollar ile çözümü gibi daha kabul edilebilir amaçlarının bulunması gerektiğini, söz konusu amaçları gerçekleştirebilmek için STK'ların kendi bünyelerinde de katılımcılık gibi özelliklere sahip olmaları gerektiğini belirtir. Bu tarz bir yönetim anlayışı devletin aynı zamanda kontrol altında tutulması, sınırlandırılması açısından da anlamlıdır. STK'ların varlığı devletin sadece seçimden seçime denetlenmek yerine seçim haricindeki araçlar ile de kamusal katılımı artırmak sureti ile denetlenmesi ve demokrasinin pekiştirilmesi açısından önemlidir. STK'ların yokluğu aksi bir durumda ise devletin toplum üstündeki baskısı, talepleri yönlendirmesi kolaylaşacak (Çaha, 2008: 144) ve demokrasi açısından olumsuz bir durum oluşacaktır.

Devlet ile sivil toplum karşılıklı olarak konumlandırılmak yerine birbirini tamamlayıcı olarak algılanması gerektiğini belirten yazarların (Keane, 1994: 37; Bayhan, 2005: 157; Tekeli, 2004: 10) aslında devlet sivil toplum ilişkisi bağlamında demokratik toplumlarda olması gereken hakkında önemli bir noktaya işaret ettikleri değerlendirilmektedir. Bu bağlamda nasıl devlet sivil toplum tarafından kontrol altında tutulması gerekiyorsa sivil toplum alanında yeni eşitsizlikler oluşturabilecek derecedeki zararlı bireysel rekabetlerin yasal sınırlandırmalara, bireylerin cemaatçi baskılara karşı korunmasına ve sivil alanın belli bir düzene kavuşturulması bağlamında da devlete ihtiyaç duyulmaktadır. Bu durum aslında Locke'un ama özellikle Tocqueville'in ısrarla vurguladığı sınırlı devlet anlayışına işaret etmektedir. Öyle ki devletin yokluğu durumunda her biri ayrı bir kümelenme alanı olarak kalacak olan sivil örgütlenmeleri devlet birleştirirken, devletin eşit ama bir o kadar güçsüz kalmış bireylere karşı olan gücüne karşı da sınırlandırılmasında sivil örgütlenmelere büyük rol düşmesi beklenmektedir (Tocqueville, 1962: 19, 27). Buna göre toplumu ilgilendiren her türlü kararın kamusal alanda müzakere edilmesi ve tartışılması gerekmektedir. Bu tartışma ortamı sayesinde fikirlerin dile getirilmesinde ve ilgili karar mercilerine ulaştırılmasında öncülük edecek olan ise STK'lardır. Devletin buradaki görevi oyunun kurallarını belirleyerek fikirlerin belli sınırlar içerisinde ve diğerlerini yok etmeyecek şekilde dile

getirilmesini sağlamak olduğu belirtilmektedir. Bu noktada Diamond (1994: 5) da sivil toplum alanında her bir örgütlenmenin serbestçe hareket edebilmesi için sivil topluma içkin olan çoğulculuk gibi bazı değerler temelinde faaliyet gösterebilirse de bu durumun oldukça sınırlı olduğunu belirtir. Bunun yerine yasal olarak her bir sivil toplum örgütlenmesini koruyup kollayan, kanunla tesis edilmiş bir düzenin olması daha gerçekçi bir durumdur. Yazara göre böylesi bir durum nasıl ki sivil toplum aracılığıyla devleti sınırlıyorsa, hukukun üstünlüğünü esas edinmiş bir devletin meşruiyetini de artırmaktadır.

Sivil toplum-demokrasi ilişkisi bağlamında, günümüzdeki demokrasi anlayışında demokrasinin temel özelliğinin uyum değil aksine siyasal çatışma olduğu ve aynı zamanda toplum adına bireylerin ya da bütünü oluşturan grupların haklarının feda edilemeyeceğinin vurgulanması gerektiği düşünülmektedir. Uyumu değil farklılaşmayı ve çoğulculuğu esas alan bu durum demokrasi ve sivil toplumun yan yana konulmasını sağlamaktadır (Onbaşı, 2005: 56). Böyle bir durumda, toplum ve yurttaş gibi kelimeler ile birlikte anılarak bile olsa farklılıkları yok eden totalci bir yaklaşımın reddi gerekmekte ve bu durum her türlü hâkim ideolojiye karşı durarak sivil toplum için esas olan farklılıklara saygı duymayı, gerek sivil toplum açısından ve aynı zamanda demokrasi açısından zorunlu kılan bir duruma işaret etmektedir (Keyman, 1993: 151). Bu farklılaşma konusunda Sarıbay (1994: 11, 143) toplumdaki farklı grupların kendi farklılıklarını toplumsal alanda yaşama arayışında olduklarını ve bu arayışın parçalanmış bir yapıyı esas alan sivil toplumu gerektirdiğini belirtmektedir. Bu parçalanmış yapı, farklı yapıların birbirleriyle yıkıcı bir rekabete giriştiği bir aşamayı değil, iktidarın bölünmüşlüğünü ve iktidara karşı ve kendi aralarında özerk olabilmeyi ifade etmektedir. Nitekim Doğan (2002: 250) da sanattan ekonomiye ve din gibi çeşitli konulardaki özerk durumların korunup kollanmasının gereği olarak demokrasi ile sivil toplumun birbiriyle iç içe geçmiş bir konu olduklarını belirtmektedir.

Daha önce de belirtildiği üzere sivil toplum demokrasi ilişkisinde eleştirel bir yaklaşımı savunanlar da vardır. Bu görüşlere göre sadece sivil toplumun varlığı üzerinden demokrasinin şartlarının olgunlaştığı ve sivil toplumun varlığının otomatik olarak demokrasiyi beraberinde getireceğinin bir yanılısıma olduğu, sivil toplumun katılımı ve

plüralizmi pozitif etkileyerek demokrasi ile olumlu ilişkiler içerisinde olabileceği gibi farklılıklar arasındaki yıkıcı bir rekabet sonucu eşitsizliğe de neden olabileceği belirtilmektedir. Bu durumda sivil toplum için iyi ya da kötü tanımı yapmaktan ziyade içeriğine bakmak gerektiği vurgulanmaktadır (Sarıbay, 1994: 16).

Bu bağlamda örneğin STK'ların üyelerinin katılımcılık sağladıkları ve Tocqueville'in Amerikan örneğinde kavramsallaştırdığı üzere bireylerin bir araya gelip örgütlenerek toplumsal değerleri oluşturdukları ve bu kapsamda edindikleri çeşitli tecrübeler ile adeta demokrasi okuluna dönüşmeleri mümkün olabilir. Ancak, Onbaşı'nın (2005: 57-58) da belirttiği üzere kendi içerisindeki karar alma süreçlerinin katılımcı olup olmadığı ve kendi içerisindeki farklılıkları tolere edip edemediği gibi hususlar ve işlevleri açısından müzakere ve uzlaşma gibi mekanizmaları mı yoksa şiddet içeren yöntemlere mi başvurdukları gibi öğeler (Çaha, 2011: 91-92) açısından demokratik değerleri karşılayamadığı durumlar da olabilmektedir. Öyle ki kendi içerisinde bu sınavı başarı ile veremeyen STK'ların diğer STK'lar ve sivil toplum unsurları ile de çoğulcu bir yaklaşım ve hoşgörü ile hareket edemeyecekleri iddia edilebilir ki bu durum STK'ların bir diğer özelliği olan toplumdaki çeşitliliğin yansıması olma özelliğine zıt bir durum teşkil eder. Çünkü sivil toplum alanı, kalıpları ve standart normları temsil eden devlet alanının aksine olarak farklı değerlerin ve çıkarların alanıdır ve STK'lar da bu alanın önemli bir ögesi olarak özelde belli bir çıkar alanındaki farklı STK'lara (Çaha, 2011: 92) genelde ise toplumun genelindeki farklılıklara hoşgörü ile yaklaşan örgütler olmalıdır.

Benzer bir endişeye sahip olan Sarıbay (1994: 142) da Cohen ve Arato'nun belirttiği dört özellikten (çoğulculuk, kamusal, özellik, yasallık) yola çıkarak çoğulculuk ve özel tercih hakkının kamusal bir sorumluluk ile ortak paydaya sahip olunan hukuki normlar ve değerler ile korunmaması durumunda sivil toplum içerisinde yer alan örgütlenmelerin devletten özerklik kazanmakla birlikte kendi aralarındaki ilişkilerde demokratça tavır sergilemek yerine birbirlerine despotça davranmalarının da mümkün olacağını belirtmektedir. Yazar bu farklılaşmanın, toplumun kendini yok etme derecesine gelen bir farklılaşma ve çatışmadan ziyade; devlete karşı özerk ve iktidarın bölünmüşlüğü içerisinde bir bütünlük sağlayan bir yapılanma şeklinde gerçekleşmesi

gerektiğini belirtir. Bu bağlamda birçok yazar (Aktay, 2005: 24; Sarıbay, 1994: 16) sivil toplumdaki farklılıkların diyalektiğinden meydana gelen durumun iyi veya kötü olabileceğini her durumda sivil toplumun mutlak bir durumu ifade etmeyeceğini belirtirler ve söz konusu farklılıklardan gelen rekabetin şiddete evrilebilme potansiyeline de dikkat çekerler.

Demokrasi ile sivil toplumun her zaman yana yana gitmeyebileceğini önemli olanın her iki kavramı besleyecek demokratik ilkelerin yerleşmiş olması gerektiğinden yola çıkan Erözden (2005: 184-186) de Hırvatistan özelinde Yugoslavya'yı oluşturan ülkeleri incelediği çalışmasında bu ülkelerde kiliseler, medya ve spor kulüpleri gibi yapıların son derece özerk olduğunu ve bunun neticesinde diğer Doğu Avrupa Bloku ülkelerinden farklı olarak sivil toplumun görece devlete karşı bağımsızlığının bulunduğunu belirtir. Ancak yazar 90'lı yıllarda bölgede başlayan ırkçı çatışmalar ve sonrasında savaş suçlularının yargılanması gibi taleplerde söz konusu sivil toplum örgütlerinin devletten daha muhafazakâr bir çizgi izlediklerini ve demokrasiye etkilerinin bu bağlamda olumsuz olduğunu belirtir. Bu örnekten yola çıkan yazara göre demokrasi ile sivil toplum her zaman paralellik arz etmeyebilmekte ancak bu iki kavramın bir arada gelişmesi için hukukun üstünlüğü gibi ortak bazı değer ve koşullar bulunmaktadır. Söz konusu değerlerin bulunması durumunda demokrasi de sivil toplum da gelişebileceği gibi ilgili koşulların gerçekleşmemesi durumunda her ikisi de bulunmayabilir ya da sivil toplumun mevcut olup demokrasinin olmadığı örneklere de rastlanılabilir.

Demokrasi sivil toplum tartışmalarında eleştirel yaklaşımlardan birisi sivil toplumun özerkliğine yönelik eleştirilerdir. Buna yönelik Taylor (1990: 95) toplum ve hükümet arasındaki ayrımın iktidarın temelinde veya politika oluşturma sürecinde bir farklılaşmaya yol açmayacak derecede bir arada olduğu veya farklılaşmanın son derece azaldığı seviyeye kadar inebildiğini belirtmektedir. Böyle bir durumda White'ın (1994: 380-381) da belirttiği üzere devlet ve sivil toplum arasındaki ilişkilerdeki sınırlar bulanıklaşmakta ve bu nedenle sivil toplum örgütlerinin bağımsızlığı değişkenlik gösterebilmektedir. Bu değişkenlik noktasında Beckman (1999: 7) işçi örgütlerinin devlet ile olan ilişkisini örnek vermektedir. Buna göre işçi sendikaları işveren karşısında kendi çıkarlarının yanında durması için devlet ile yakınlaşabilmekte ya da aynı durum

sermaye kesimini temsil eden örgütlenmeler için söz konusu olabilmekte, benzer bir şekilde kendi çıkarlarına ters düşen bir durumda bu örgütler devletin karşı tarafında da yer alabilmektedirler. Bu bağlamda nasıl ki devlet bu tür örgütlenmeleri etkisi altına almayı isteyebilmekte ise çıkarları gereği bu tür örgütlenmeler de devlete yakınlaşarak özerkliklerinden taviz verebilmektedirler. Tosun (2005: 47-48) ise özerklik noktasında maddi destek noktasına dikkat çeker. Yazara göre STK'ların hedeflerini gerçekleştirmek için maddi yönden güçlü olmaları arzu edilmek ile birlikte bu durum STK'ların devletten maddi çıkar sağlama amacıyla kendi ideallerini unutup devlete eklenilebileceği bir noktaya gelmesine yol açma tehlikesini de içerisinde barındırmaktadır. Bu nokta yazarın deyişiyle “kıldan ince kılıçtan keskin” bir durumu ifade etmekte ve STK'ların bu konuda son derece dikkatli olması gerekmektedir. Yazar özellikle birleştirici demokrasi bağlamında ele alınan devlet, piyasa ve sivil toplum birlikteliğinin bu bağlamda sivil toplumu kamu kaynaklarından faydalanma uğruna kontrolsüz bir şekilde devlete eklemleyebileceğini ve ülkemiz gibi siyasi patronajın yüksek olduğu yerlerde STK'ları siyasi patronajın yeni bir unsuru haline getirebileceğini belirtir.

Bu tarz iç içe geçmişlik durumları olabilmesine rağmen Beckman'ın (1999: 7-8) da dikkat çektiği üzere sivil toplum kavramının ideolojik olarak tanımlanması ve devletten ayrı bir aygıt olarak ele alınması durumunun sivil toplumdaki çeşitli çıkar çatışmalarını ve de devletin bu çatışmaların bir parçası olma durumunu gözden kaçırabildiği, gerçekte çeşitli grupların çıkarlarını en üst mertebeye çıkarabilmek için devleti denetlemek isteyeceklerini de akılda tutmak gerektiği değerlendirilmektedir. Ancak devlet ile bu tarz bir ilişki içine girmenin maliyeti yazarın da belirttiği üzere devletin kendi gündemini paylaşmayan sivil toplum örgütlenmelerini zayıflatarak ve diğerlerini ise destekleyerek aktif bir müdahale durumu ortaya çıkabilmesinde yatmaktadır.

Tenzer'e göre günümüzde devlete dair yaşanan sorunun arkasında sivil toplumun güçsüz olması değil bilakis devletin güçsüz olması yatmaktadır. Yazara göre yetkileri tırpanlanan bir merkezi devlet güçlenen sermayeye karşı etkisiz kalmaktadır. Sermayenin etkisindeki STK'lar ise bireyin sesinin devlete karşı duyurulmasını değil baskı gruplarının çıkarlarının savunulmasını sağlamaktadır. Rousseau dönemindeki bireylerin genel istenci oluşturduğu kavramsallaşmanın bir sonucu olarak birey ile

devlet arasındaki ara yapılara kapalı olan Fransız düşüncesinin bir yansıması olan bu değerlendirmeye göre STK'lar bireyin özgür ve özerk örgütlenme alanı olarak anlaşılmamaktadır (Doğan, 2002: 262).

Bu noktadan sivil topluma ilişkin Gramsci'nin kavramsallaştırmasına geçmenin yerinde olacağı değerlendirilmektedir. Daha önce de bahsi geçtiği üzere Gramsci'de (1986: 73) hegemonya zorlama gücüne sahip politik toplum ile zorlamanın dışındaki öğeleri içeren entelektüel ve kültürel bir yönetimi de kapsamaktadır. Bu bağlamda devlet, çeşitli zorlayıcı araçlara sahip olan *politik toplum ile sivil toplumun birleşimidir* (Bumin, 1981: 41-42). Sivil toplum alanında oluşturduğu hegemonya sayesinde egemen sınıf kendi çıkarlarının toplumun geri kalan kısmının da çıkarları olduğuna herkesi inandırarak *toplumsal rıza faktörünü* devreye sokmakta (Onbaşı, 2005: 38-39) ve böylece baskın sınıf politik toplum ve sivil toplumun uyumlu birlikteliği sayesinde hükmetmektedir (Bumin, 1981: 45). Burada demokrasi bağlamında sivil toplumun olumlu bir rol oynaması değil aksine baskın grubun diğer grupları ikna aracı olarak rol oynaması söz konusu olmaktadır.

Sivil toplumun demokrasi ile ilişkisinde özet olarak eğer sivil toplum alanındaki örgütlenmeler ne kadar fazla ise ve bu topluluklar farklılıklarını tolere etmeyi ve bunun gereği olarak tüm sivil toplum alanını ele geçirmeyi ve bu amaçla demokrasi dışı yollara başvurmayı içermiyor ise ve aynı zamanda sivil toplum alanındaki gruplar devleti kendi idealleri için bir baskı aracı olarak görmüyorsa demokrasiyi olumlu yönde etkileyeceklerdir. Tersine bir durumda herhangi bir grup kendi özgürlüğünü tüm toplumun özgürlüğüne tercih edecek ve bu uğurda politik iktidara da talip olacak ve demokrasiye etkisi olumsuz yönde olacaktır (Diamond, 1994: 11; Sarıbay, 2000: 11; Tosun, 2001: 232). Yine bu bağlamda sivil toplumun devleti demokratikleştirip demokratikleştirmeyeceği konusunda Keane (1994: 37) demokratik bir devlet ile sivil toplum arasında karşılıklı bağımlılık ilişkisine dikkat çekmektedir. Yazara göre, sivil toplum her daim devleti kontrol etmelidir. Öyle ki özerk bir sivil toplum olmaksızın özgürlük ve eşitlik gibi kavramların gerçekleşemeyeceğini belirtir. Ancak aynı şekilde devletin düzenleyici ve yeri geldiğinde hakem rolü olmazsa sivil toplum alanında verilen mücadelenin de gettolaşmış yeni durumları ve yeni eşitsizlikleri çıkarabileceğini

vurgular. Ancak belirtmek gerekir ki özellikle 80'lerden sonra tüm dünyada ve Türkiye'de sivil topluma ve STK'lara yönelik genel kanı/beklenti demokrasiyi geliştirdikleri yönündedir.

1.3. SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI

Yukarıdaki sivil toplum ve demokrasi tartışmalarına ek olarak sivil toplumun önemli bir unsuru olduğu değerlendirilen STK'ların ayrı bir başlık altında ele alınarak bu kavram ile yakından ilgili diğer tanımlamalara ve kavramın özelliklerine yönelik tartışmalara değinmenin 28 Şubat sürecinde TOBB ve TÜSİAD'ın faaliyetlerini yorumlama noktasında faydalı olabileceği değerlendirilmektedir.

Öncelikle ifade etmek gerekirse Tekeli'nin (2004: 8) de belirttiği üzere tüm dünyada çeşitli kurumlarının kendilerini STK olarak tanımlamaları yönünde bir eğilim bulunmaktadır. Yazara göre bunun nedenleri olarak STK'lara verilen önemin artması üzerine kurumların kendilerini daha artan bir oranda STK olarak adlandırmaya başlaması ve siyasal alandan yola çıkarak bir tanım yapılmaya çalışılmasında aranabilir. Buna göre STK'ların varlığı siyasal olanın karşısı ile konumlandırılmaya başladığı anda STK'lar devlete karşı, siyasal olanın ve siyasal baskının dışında olduğu için kendine özerk bir yapı oluşturabilmiş olan ve kamusal alanda etkisi bulunan bir toplu girişimler alanı şeklinde tanımlanmaktadır. STK'lara bu tür bir devlet karşıtı konumlandırma alanı olarak değil, bireylerin katılımcı demokrasideki kendilerini gerçekleştirme araçları olarak bakılması gerektiğini belirtenlere göre ise fertlerin bireysel olarak yapamadıklarını STK'lar aracılığı ile yapabilecekleri, yeni çevreler edinebilecekleri ve kendilerini topluma yararlı bireyler olarak görebileceklerini bir alan oluşturmuş olmaktadır.

STK'lar için bir tanım yapmak gerekirse geniş anlamıyla "sivil toplum alanında faaliyet gösteren ve yönetimin bir parçası olmayan her örgütlenmeyi" ifade ederken dar anlamıyla yalnızca sosyo-ekonomik kalkınmaya dolaylı veya doğrudan katkı sağlamak amacıyla olan gönüllülük, bağımsızlık, kâr amacı gütmemek ve kişisel çıkarına çalışmamak gibi esaslara dayanan sivil kuruluşlardır (Yıldırım, 2004: 52-53). Bu konudaki bir diğer tanımda ise vatandaşların ortak gayeler uğruna gönüllü olarak bir

araya geldikleri, devletin hukuki statüsünün de dışında oluşturdukları dernekler, vakıflar ve girişim grupları gibi resmi ya da gayri resmi örgütlenme ve etkinlikler şeklinde geniş bir çerçeve çizilmektedir. Yine geniş anlamdaki bir tanımlamada ise kamu yararı doğrultusunda çalışan ve devlet organları ile vatandaşlar arasında adeta bir katalizör işlevi gören her türlü örgütlenme STK şeklinde ele alınmaktadır ki bu tarz bir yaklaşım ile her türlü mesleki, ekonomik ve sosyal kuruluşlar bu kapsama dâhil edilebileceklerdir (Akatay, 2011: 43-45). Görüldüğü üzere STK'lar için kesin bir tanım yapmak ve sınır çizmek mümkün olmayabilmektedir.

STK bağlamında bazı kavramlara değinmek gerekirse, bu kavramlardan birisi bu tür örgütlenmelerin hükümet dışı örgütler (Non-Governmental Organizations/ NGO'lar) olarak da adlandırılmasıdır. Bu kavramsallaştırma bu tür örgütlenmelerin devletin istek ve iradesi dışında ve gönüllü bir şekilde kurulmuş olmalarına ve ilgili örgütlenmenin davranışlarında devletten özerkliğine vurgu yapar ve gönüllü örgütlenmeler (Voluntary Organizations) olarak da adlandırılırlar (Ateş ve Nohutçu, 2006: 249). Benzer bir şekilde kâr amacı gütmeyen kuruluşlar şeklinde bir kavramsallaştırma da yapılmaktadır. Ancak kâr amacı gütmeyen kuruluşlar konusunda dikkat edilmesi gerekli nokta, Kızılay örneğinde görülebileceği üzere, bunların devlet dışı olmak zorunda olmamasıdır.

STK'lar ile ilgili olduğu değerlendirilen bir diğer kavram baskı grubu kavramıdır. STK ve baskı grubu kavramlarının sık sık birbirinin yerine kullanıldığını belirten Doğan (2002: 238) ülkemizde daha çok STK kavramının tercih edildiğine işaret eder. Yazara göre iki kavram arasında ince bir fark bulunmaktadır. Buna göre baskı gruplarının amacı, siyasal otoriteyi örgütlü bir biçimde baskı altına almayı ve üyelerinin çıkarının kamunun çıkarları ile uyumlu olduğuna ikna ederek siyasal otoritenin üyelerinin lehine karar almasını sağlamaktır. Yazar bu noktada meslek kurumları gibi örgütlenmelerin baskı grubu olmalarına rağmen STK olarak nitelenemeyebileceklerini belirtir. Ancak dikkat çekilmesi gerekli bir nokta şudur ki STK'lar da baskı grupları kadar olmasa ve süreklilik arz etmese bile amaçları uğruna siyasal otoriteyi etkilemek isteyebilirler. Bu noktada siyasal partiler ile kıyaslama noktasında dikkat çekilmesi gereken husus da baskı gruplarının siyasal partileri kendi çıkarları noktasında belli bir noktada etkileme gayretinde oldukları, tamamen siyasal partiler gibi davranmadıklarıdır.

STK ile ilgili literatürde atf yapılan diğer kavramlar QUANGO (Quasi Autonomous NGOs), GONGO (Government Organized NGOs) ve Devletçe Kontrol Edilen Devlet Dışı Örgütler (GRINGO/Government Run/Inspired Non-Governmental Organization) gibi kavramlardır. Bu kavramlar doğrudan devletçe kurulmuş ya da kurulması yönlendirilmiş STK görünümlü örgütlenmeleri tanımlamak için kullanılabilirdiği gibi (Yıldırım, 2004: 58) devlet dışı ve bizzatı tarafından kurulmamış olmakla birlikte onun yörüngesinde kalan örgütlenmeler için de kullanılabilir.

Bunlardan ilk olarak ele alınacak olan QUANGO'lar, sözde otonom devlet dışı örgütlerdir. Söz konusu kuruluşlar, genellikle sanayileşmiş ülkelerde kamu kaynaklarından istifade amacıyla kurulmuş olan örgütlenmelerdir. Türkiye'de çeşitli kamu kuruluşlarının yöneticilerinin güdümünde, mensuplarına hizmet eden dernekler bunlar arasında sayılabilir (Keyman vd., 2010: 56-57).

GONGO'lar ise iki anlamda kullanılmaktadır. Keyman ve diğerlerine (2010: 56-57) göre, kavram ilk olarak devletçe örgütlenen devlet dışı örgütler kapsamında kullanılmakta ve genellikle üçüncü dünya ülkelerinde yardım faaliyetlerini kontrol etmek amacıyla kurulmuş örgütlenmeleri ifade etmektedir. Türkiye'deki valilikler ve kaymakamlıklar kontrolünde ve özel bir mevzuat ile kurulan Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları bunun örnekleri arasında sayılabilir. Bu kapsamında değerlendirilebilecek olan bir diğer örnek, BBC tarzı örgütlerdir ve bu tür örgütlenmelerin fonlanması tamamen ya da belli bir ölçüde devletçe gerçekleştirilebilmektedir. GONGO kavramı diğer anlamda ise hukuki olarak devletin dışında olan ancak gerçekleştirdikleri işlevler noktasında devletin ekseninde olan örgütlenmeler için de kullanılmaktadır (Sancar, 2000) ve devletin yönlendirdiği STK'lar, GRINGO ile aynı anlamda kullanılmaktadır.

Naim (2009), GONGO'ları istisnaları olmakla birlikte içeride ya da ülke dışında hükümetlerin baskı aracı olarak görmektedir. Yazara göre bunların yöntemleri bazen baskıcı politikaların doğrudan bir uzantısı olmak derecesine varabilirken kimi zaman ise daha demokratik yöntemler ile demokrasinin kendisini alt etme ya da istisnaî olarak demokrasiyi geliştirme amacıyla olabilmektedirler. Örneğin GONGO'lar ülke dışında genellikle Birleşmiş Milletler gibi uluslararası kuruluşlar nezdinde baskıcı ya da

demokrasi ile yönetilen ülkeler adına lobi faaliyetlerine girişmek ya da ülkenin çıkarlarını diğer ülke toplumları nezdinde savunmak amacındadırlar. Yazar bunlara örnek olarak Chongryon adlı STK görünümlü örgütü vermekte ve bu örgütün Kuzey Kore Hükümeti adına kara para aklama gibi çeşitli illegal faaliyetleri Japonya sınırları içerisinde gerçekleştirme aracı olduğunu belirtmektedir. Yazar, söz konusu örgütlerin genellikle tehlikeli olduğunu ancak asıl tehlikelerinin dışarıda değil içeride olduğunu belirtmekte ve bu örgütlenmelerin içeride hem demokratik görünmek ve aynı zamanda halkı baskılayabilmenin bir aracı olduğunu ve ülkedeki meşru sivil toplumun sesini bastırıldığını belirtmekte ve örnek olarak özellikle Sovyetler Birliğinden dağılan ülkelerdeki duruma işaret etmektedir. Ancak aynı şekilde demokrasi ile yönetilen ülkelerde de National Endowment for Democracy gibi bu tür aracı örgütlenmelerin bulunduğunu belirtmekte ve bu örgütlenmelerin demokrasiyi desteklediğini iddia etmekte iken diğer ülkelerin ise bu ve benzeri kurumları batılı ülkelerin diğer ülkelere müdahale aracı olarak gördüğünü ifade etmektedir.

Bu örgütlenmeler ile ilgili akılda tutulması gerekli olan husus bu tür kurumların her ne kadar devlet tarafından desteklenseler ve yeri geldiğinden bazen kamu kurumları tarafından kurulmuş olsalar bile zaman zaman devletten ayrı araştırmalar yapabilmek ve bunları kamuoyu ile paylaşabilmek ya da meclis denetimine tabi olmamak gibi belli bir özerkliğe sahip olan kurumlar da olabildikleridir. Bu durum, söz konusu özerklik hakkında ilgili kurumların faaliyetlerine bakarak değerlendirilebilecek bir duruma işaret eder. Örneğin, meslek odaları devletçe kurulması yönlendirilen, üyelik zorunlu olduğu için gönüllülük esasını bulunmayan ve yeri geldiğinde devletin de üzerinde denetlemeler yaptığı örgütlenmelerdir. Ancak bu odalar örneğin kendi maliyetlerini kendileri karşılamak noktasında özerktirler. Bunun haricinde zaman zaman gerek mesleklerine yönelik, gerekse diğer ekonomik ve sosyal meselelerde açıkladıkları raporlar ve yaptıkları çalışmalar ile toplumsal faydaya katkı sağlayabilmekte veya daha da ileri giderek devlet ile karşı karşıya gelebilmekte ve STK görünümüne yaklaşabilmektedirler veya tam tersi durumlarda STK görünümünden oldukça uzaklaşabilmektedirler. Ancak GONGO gibi kavramlar ile ilgili Sancar'ın (2000) yaptığı tanımdan yola çıkmak gerekir ise devlet ile çıkarları örtüştüğü için istikrarlı bir şekilde devletin tarafında olan örgütlenmeler söz konusudur denilebilir. Bu örgütlenmeler çok çeşitli olabilirler ve

örneğin bir işadımı örgütlenmesi şayet faaliyetleri istikrarlı bir şekilde devlet ile uyumlu ise bu kapsamda değerlendirilebilecektir.

Acar (2015: 78) ise QUANGO, GONGO ve GRINGO gibi kavramların geneline ilişkin olarak ilişkin olarak yaptığı değerlendirmesinde, sivil toplumun mutlaka devlet karşıtlığı üzerinden kurgulanmasının şart olmadığı, kamu kurumlarının ve yöneticilerinin toplumsal refahı artırıcı çalışmalarının STK'larca desteklenmesinin normal olduğunu belirtmektedir. Ancak yazara göre de, şayet amaçları, kapsamı, sınırları ve sonuçları iyi bir şekilde irdelenmeden bu tarz örneklerin çoğalması özendirilirse, yani sivil toplum ve devlet arasındaki işbölümü ve işbirliğinin genel durumu; kamu yararı dikkate alınmadan, açık ve adil süreçler işletilmeden kayırmacı siyasetin yönlendirdiği bir hal alırsa; o zaman bu şartlar altındaki STK'lar özgür ve özerk örgütlenmeler topluluğunun kurumsal ve kalıcı üyeleri olmaktan öte, tam anlamıyla *devlet bağımlısı, iştirilmiş sivillik* timsali oluşumlar, demokrattığı kendinden menkul *sivilcikler* haline gelebileceklerdir. Böylesi bir durumda, devleti belli bir mesafeden izleyip değerlendirecek, idarecileri hukuk ve ekonomi gibi alanlarda reform girişimlerini başlatmaya yöneltecek, yürürlükteki dönüşüm projelerini yasal ilkeler çerçevesinde eleştirecek ve demokratik ve özerk bir duruş sergileyecek STK'ların ve sivil toplumun mevcudiyeti de bir hayli güçleşmektedir. Yazar bu kavramlar bağlamında devlet sivil toplum ilişkisini de irdeler. Acar'a göre sadece devlete değil sivil toplumun kendisine de eleştiri yöneltir ve kendi içinde çeşitliliği, çoğulculuğu meşru ve makbul görmeyen, bunun sağlanması ve sürdürülmesi için gayret göstermeyen kurumlardan oluşan bir sivil toplumun, kamu politikası sürecine dâhil olmak suretiyle *demokrasi eksikliğini* azaltmasını beklemenin gerçekçi olmadığını belirtir. Öte yandan, sivil toplum unsurlarının bu yapısal durumunun yanında, devletin; kendi karar ve eylemlerinin gelişimi ve gözetimi hususunda demokratik bir donanıma gereksinim duyduğu da bu bağlamda özellikle belirtilmelidir. Yazar bu bağlamda örneğin, *makbul vatandaş* tarifi ve yerleştirilmesi konusunda ziyadesiyle arzulu bir devlet gerçeğinin, 'makbul sivil toplum teşkilatı' ve 'majestelerinin sivil toplumu' oluşturulmasına teşebbüs etmemesinin mümkün olmadığını ifade eder. Yazarın da belirttiği üzere GONGO tarzı bu tarz örgütlenmelerin bağımlı bir konumdan ziyade özgür bir STK gibi davranabilmesi için her şeyden önce, toplumda farklı çıkarların ve varlığını ve

meşruiyetini kabul eden, kendisinin görmediği sorunların ve öngörmediği çözümlerin yalnızca siyasi arenadaki rakipleri tarafından değil, sivil toplum alanındaki aktörler tarafından da ifade edilebileceği fikrine sahip bir kamu idaresi mantığının başroldeki siyasi ve idari oyunculara yer etmesi gerekmektedir (Acar, 2015: 79).

Benzer bir kavram ekonomik tabanlı örgütlenmeleri esas alan BONGO (Business Organized NGOs) kavramıdır. Bunlar işadamlarınca kurulan ve bunların çıkarlarını savunan örgütlenmeleri ifade etmektedir (Yıldırım, 2004: 59). Bu kavramın da STK olarak kabul edilip edilmeyecekleri STK'nın dar veya geniş anlamıyla kabul edilip edilmeyeceğine göre değişebilecektir. STK'nın devlet ile birey arasındaki alanda gerçekleşen gönüllü ve özerk bir ilişki alanında gerçekleşen örgütlenmeler olarak kabul edildiği bir durumda bunlar da STK olarak kabul edilebileceklerdir. Dar anlamda bunların temel gayelerinin toplumsal yarar olmadığı aksine kendi ekonomik çıkarları oldukları ileri sürülerek STK dışı olarak da değerlendirilebileceklerdir.

Bu kapsamda ele alınması gerekli olduğu düşünülen bir diğer kavram yurttaş ve öğrenci girişimleri ile platform (koza) gibi birliklerdir. Söz konusu girişimler Akatay'a (2011: 54-55) göre tüzel kişiliği olmayan belli bir an ve sürede belli bir hedefe yönelik olarak kendiliğinden kurulmuş olan ve yatay ilişkilerin hâkim olduğu örgütlenmelerdir ve STK kavramı içerisinde ele alınmaları mümkündür. Yazara göre ülkemizde de sürekli aydınlık için bir dakika karanlık gibi çeşitli şekillerde oluşabilmiş söz konusu girişimlerin avantajı bu tür örgütlenmelerde yer almış kişilerin her hangi bir kurumdan maddi katkı almadan, diğer kurumların etkisi altında kalmadan ve tüzel bir kişiliğe üye olma ve bu nedenle bir örgütün üyesi gibi görünme çekincesi yaşamadan sadece ve sadece vatandaşlık görevi ve bilinciyle hareket etme özgürlüğü sağlamasında yatmaktadır.

STK'lar ile ilgili çok çeşitli sınıflandırmalar yapılabilmektedir. Örneğin faaliyet gösterdiği alanın genişliğine göre yerel, ulusal veya küresel STK'lar olabilmektedirler. Bunun dışında katılım düzeylerine göre vatandaşların gerek zamanlarından, gerekse maddi destek sağlayarak katkı sağladıkları yardım dernekleri gibi kitlesel örgütler söz konusu olabileceği gibi çalışanlarının ücretli kişiler olduğu profesyonel STK'lar da söz

konusu olabilmektedir. STK'lar ulaşmak istedikleri amaçlara göre de sınıflandırılabilir. Bu kapsamda odalar gibi meslek kuruluşları, Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD) gibi ekonomik tabanlı STK'lar, cemaatler tarzı geleneksel yapılar, çevre ve hayvan hakları gibi konularda uzmanlaşmış TEMA gibi STK'lar, gerek müşterilerine bir konuda profesyonel destek sağlamak, ama gerekse de toplumu bilgilendirmek amacıyla faaliyet gösterebilen anket ve kamuoyu kuruluşları, belli bir etnik kimliğe daha fazla özgürlük talep eden ya da kadın ve çocuk hakları gibi temalara yoğunlaşmış dernekler ele alınabilir (Akatay, 2011: 47).

STK'lar ile ilgili bir diğer sınıflandırma kurulmasının devletçe zorunlu ya da gönüllü olmasına göre yapılmaktadır. Zorunluluk hususu bu örgütlenmelerin STK özelliğini sarsabilecek bir unsur olarak değerlendirilmek ile birlikte biraz sonra ele alınacağı üzere STK'ların diğer özelliklerini taşıyabilmeleri nedeniyle zorunlu örgütlenmeler de STK kategorisinde ele alınabilmektedir. Gönüllü örgütlenmeler kapsamında tüzel kişilikleri de bulunan vakıflar ve dernekler ilk sırada gelmektedir. Söz konusu örgütlenmelerden vakıflar belli bir gerçek ya da tüzel kişilikçe belli bir amacın gerçekleştirilmesi amacıyla geliri olan yasal statüler oluşturulması durumunu ifade ederken dernekler de belli bir amacı ve yasal bir statüleri olan, en az belli bir sayıda üyesi bulunan (örneğin ülkemizde yedi) örgütlenmelerdir. Bunların haricinde tüzel bir kişiliği olmadan belli bir amaca yönelik olarak örgütlenmiş koza ve yurttaş girişimleri de gönüllü STK'lar kapsamında değerlendirilebilir. Benzer bir şekilde siyasal partiler de gönüllü örgütlenmelerdir. İktidara ulaşmak gibi bir hedefleri olduğu için siyasal partileri STK kapsamında almayan yaklaşımlar bulunduğu gibi, gönüllü olmaları ve kâr elde etmek gibi bir gayeleri bulunmaması nedeniyle iktidar olmaları durumu haricinde STK olarak kabul eden görüşler de bulunmaktadır (Yıldırım, 2004: 65). Sendikalar ise işçi hakları gibi konularda kurulmuş olan STK'lardır. Bu STK'lar belli bir meslekte bulunanların haklarını korumak amacıyla oldukları için meslek odalarının yapısını andırmak ile birlikte gönüllülük esasına dayanmaları nedeniyle onlardan ayrılmaktadırlar.

Gönüllü STK'lar haricinde kurulması zorunlu STK'lara bakacak olursak karşımıza Barolar Birliği gibi meslek odaları çıkmaktadır. Söz konusu odalara mesleğin icrası açısından üyelik zorunludur. Bu odalar aynı meslekteki kişileri bir arada toplamakta,

üyelerinin çıkarlarını resmî makamlara iletmekte ve resmi makamlardan gelen düzenlemeleri üyelerine aktarmakta, kendileri ile ilgili düzenlemelerde yetkili makamlarda önerilerde bulunmaktadırlar (Tosun, 1998: 240).

STK'ların özellikleri toplu bir şekilde ele alınacak olursa (Çaha; 2011: 89-91; Tekeli, 2004; 8) ilk olarak kâr amacı gütmeyen STK'lar bireylerin çıkarını değil, kamu yararını gözetmektedirler. Toplumsal iyiye katkı sağlama amacındaki bu kuruluşlar söz konusu yararı bir insani yardım faaliyeti şeklinde gerçekleştirebilecekleri gibi belli bir hayvan türünü korumak için örgütlenmiş bir yapıda da gerçekleştirebilirler. Ancak bu noktada Salamon ve diğerlerinin de ifade ettiği üzere günümüzde pek çok STK çeşitli yatırımlar yapmakta, kuruluş amaçlarını sürdürülebilmek amacıyla kârlar elde edebilmektedir. Bu nedenle pek çok kez kâr amacı gütmeyen (nonprofit) yerine kâr odaklı olmayan (not-for-profit) tabiri kullanılmaya başlanmıştır (Keyman vd., 2010: 58). İkinci olarak STK'lar protesto yürüyüşleri ve çeşitli lobi faaliyetleri ile iktidarı etkilemek amacıyla olabirler ancak siyasal partiler gibi iktidar hedefi olan örgütler değildir. Bu nedenle bir dayatma, diğer toplumsal sınıflar üzerinde egemenlik kurma arayışında olamazlar. Üçüncü özellik olarak STK'lara gönüllülük ilkesi gereği giriş ve çıkış serbestisi vardır. Bu örgütlenmelerde görev alan insanlar özel alanlarından daha somut bir ifadeyle para ve zamanlarından kendi iradeleriyle fedakârlık yapmaktadırlar. Bir diğer husus bu örgütlenmelerin belli bir konuda ya da alanda uzmanlaşmış olmaları, faaliyet alanlarını belli bir netlikte belirlemiş olmalarıdır. Bu sayede söz konusu örgütler siyasal iktidarı ele geçirmek gayesinden ziyade kendi alanlarına yoğunlaşmaya gayret edeceklerdir. Bu örgütler resmi olarak dernek, kooperatif ve vakıf gibi çeşitli adlar altında örgütlenebilecekleri gibi sosyal hareketler gibi gayri resmi bir şekilde de alabilirler ancak bu konuda önemli olan ve STK'ların bir diğer özelliğini oluşturan, aynı ya da benzer konuda faaliyet gösterecekler bile aralarında dikey değil yatay bir ilişki modelinin esas olması ve işbirliği yapmaları gereken anlarda bile hiyerarşik ve bağımlı ilişkiler içerisine girmemeleridir. Son olarak belirtilecek özellik ise devletin dışında, devletten özerk kurumlar olmalarıdır. Bu özerklik mali hususlardaki özerklikten ileri bir durumu, faaliyetlerini serbestçe yerine getirmelerini ve faaliyetlerinde devletin yönlendirmesinden ziyade kendi inisiyatifleri ile hareket etmelerini ifade etmektedir.

Bu son özellik olan özerkliğe daha ayrıntılı değinilecek olursa Çaha, (2011: 91) STK'ların hükümet dışı olması gerektiğini ancak özellikle Ortadoğu'daki gibi totaliter rejimlerde STK'ların devletin adeta sivil toplum alanındaki temsilcileri gibi faaliyet gösterebildiklerini de belirtir. He ne kadar sivil toplum ile devlet tamamen birbirinden ayrıştırılamıyor ve bu iki alan karşılıklı etkileşim içerisinde bulunuyorsa da bu etkileşim devletin STK'ları tamamen kontrol altında tuttuğu bir tarzda olmamalıdır. Ancak devlet, STK'ların bağımsızlığını zedelemeyen, Dernekler Kanunu gibi çeşitli kanunları yürürlüğe sokmak gibi faaliyet göstereceği alanı düzenleme gayesiyle yasal düzenlemeler yapabilir. Bu bilgi ışığında STK'ların mevcutta devletle ilişkilerine değinecek olursak dört farklı ilişki modelinin mevcudiyeti görülür: (Yıldırım, 2004: 108)

- a) Devletle beraber ve ona eklenerek,
- b) Devletle temas içinde (belki sadece onun varlığını tanıyarak/ama ondan bağımsız olarak),
- c) Devletin karşısında ve onunla savaş içinde,
- ç) Devleti görmezden gelerek, onunla ilişkisiz ama onunla savaş içinde bulunmadan.

Bu dört tarz ilişki biçimi STK'ların ne derece sivil ve özerk olduklarına yönelik ipuçlarını da içinde barındırır. Şayet devlet ile olan ilişkisi devlete eklenme şeklinde ise ideal bir STK tanımına ters düşüldüğü ve devlet korporatizmini sağlayan bir yapının bulunduğu ileri sürülebilir. Bu konuda Doğan (2002: 239) STK'ların temel gayelerinin devletin politikalarına yön vermek olmamak ile birlikte devletin politikalarını da etkilemek isteyebileceklerini, devletten belli yardımlar almalarının da onların devletten ayrı bir bağımsız kişilik oluşturmalarını engellemeyebileceğini de belirtir. Yazar bu noktada önemli olanın devlet ile STK arasında belli bir mesafe olması olduğunu, STK'ların amaçlarını gerçekleştirmek için devletin desteğine ihtiyaç duyabileceklerini belirtir. Zaten bu örgütlenmeler devleti zayıflatma ya da yok etmek niyetinde değil, devletin kapsamını sınırlandırma ve faaliyetlerini şeffaflaştırma niyetindedirler.

Özellikle kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının gerek yasal bir zorunlu dayanak ile kurulmuş olmaları ve gönüllülük ilkesinin bulunmaması (giriş ve çıkış serbestisinin bulunmaması), gerekse devlet adına belli bir meslek grubu üzerinde denetimler yapıyor olmaları nedeni ile bahsi geçen dört ilişki modelinden ilki olan devlet ile eklenme derecesinde bir ilişki içerisinde bulunma ihtimalleri yüksektir.

Ancak bu meslek kuruluşlarının özerklik ve sivillik derecelerini bunun haricinde belirleyen devlet üzerinde baskı kurma, üyelerinin hak ve çıkarlarını savunma ve üyelerini ve temsil ettikleri grubu örgütleyerek harekete geçirme, (Çaha, 2011: 87) kendi bütçelerini kendileri sağlama ve kâr amacı gütmeme gibi diğer etkenler de vardır. Bu nedenle kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının faaliyetlerine bakılarak, hükümetçe kontrol edilen bir yapıda olabilecekleri gibi kısmen otonom STK'lar ya da GONGO veya GRINGO şeklinde de olabilecekleri değerlendirilmektedir.

STK'ların devlet ile olan konumlanma ve ilişki biçimlerinde; devlet ile ilişki içinde ama ondan bağımsız olan ikinci seçenekte bulunmaları demokrasi açısından önemli olduğu kadar iç işleyişlerinde anti hiyerarşik bir yapıda bulunmaları da önemlidir. Ancak bu şekilde STK'ların üye sayısının arttığı ya da üyelerinin teslimiyet içerisinde faaliyetlerine katıldığı bir STK alanı değil, bilakis üyelerinin kendi içerisinde bile eleştirel olduğu ve farklılıklara saygı duyduğu bir ortam oluşturulabilir (Tosun, 2001: 237).

1.4. TÜRKİYEDE SİVİL TOPLUM VE SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI

28 Şubat ile ilgili bölüme geçmeden önce Türkiye'de sivil toplum ve onun önemli bir unsuru olan STK'ların tarihsel olarak hangi aşamalardan geçtiğine dair bir genel durum değerlendirmesi yapılacaktır. Bu bağlamda Keyman (2005: 116-119) ile Akşit ve diğerlerine (2005: 232) göre ülkemizde sivil toplumun zayıflığı olarak algılanabilecek bireyi ve toplumu değil temelde devleti önemseyen ve dolayısıyla devletin özel alana müdahalesini sağlayan anlayış egemen durumdadır. Yazarlara göre ülkemizde bireysel özgürlükleri esas alan liberal değerlerden ziyade kamunun genel yararını ve bu yarara hizmet eden vatandaşları esas alan klasik cumhuriyetçilik baskın durumdadır ve böylece devletin öncüllendiği ve kutsandığı, vatandaşın ise sadece sorumluluklarının olduğu, kamusal yararın bir avuç seçkin tarafından belirlenip bireylere ve topluma kabul ettirilmesine imkân sağlayan organik toplum yapısı geçerlidir³. Bu bağlamda Tosun'a

³ Organik toplum anlayışı Durkheim'in toplumu; merkezde yer alan bir devletin ve gerek birbirlerini, gerekse devleti etkilemeye çalışan ve ondan da etkilenen mesleki teşekküllerin oluşturduğu bir ilişkiler ağı olarak algıladığı durumu ifade etmektedir. Parla'ya göre bu korporatist anlayış 20. yüzyılda Durkheim'in görüşlerinin dışına taşarak, genellikle otoriter rejimlerde 1. Dünya Savaşı yıllarından

(2001: 234) ve Bayhan'a (2005: 161) göre devletin ve büyük oranda devletin etkisi altındaki medyanın kontrol ettiği bir kamusal alan anlayışı ve birçok şeyin devletten beklendiği bir algı devletin birey ve toplum üstündeki üstünlüğünü gözler önüne sermektedir. Böyle bir durumda devlet sivil toplum alanındaki kontrolünü daha da artırabilmekte, sivil toplum alandaki bağlar daha da zayıflamaktadır. Bir de sivil toplumun kendi alanındaki kaynak ve katılım yetersizliği ve kendi aralarındaki iletişimin zayıflığı gibi yapısal sorunlar da dikkate alındığında devletin kontrol gücü daha da artabilmektedir. Yazarlara göre devletin kontrol gücü, ekonominin üretim ve dağıtım mekanizmalarını da büyük oranda kontrol etmesine de hizmet etmekte ve ekonomisi devlete bağlı ancak bu nedenle sivil topluma ait değerleri de oluşamayan, devleti sorgulayamayan, devlet ile olan ilişkileri *devlet baba* anlayışında olan bireyleri netice vermektedir. Devleti topluma ve bireye göre önceleme bir sonuç olarak toplumsal muhalefetin rejim düşmanlığı olarak telakki edilmesini doğurmakta böyle bir durumda devletin kısıtlayıcı yönü öne çıkmakta ve devlet söz konusu toplumsal talepleri marjinal ilan ederken aynı zamanda söz konusu toplumsal tabanda da kendisini marjinalize etme tehlikesiyle karşılaşmaktadır. Bu konuyu modernleşme bağlamında ele alan Karpat (2010: 8) da Türkiye'de devleti temsil eden sivil ve askeri bürokrasinin modernleşmeyi, devleti güçlendiren ve halkı devlete hizmet eden bir grup haline getirmeyi amaçlayan bir süreç olarak gördüğünü belirtir. Benzer bir sonuca varan Argın (2009: 84) da toplumun kendi halinde bırakılması durumunda devlet tarafından zararlı bir unsur olarak değerlendirildiğini, toplumun özne değil de işlenecek bir nesne olduğu zaman ise kutsallaştırılan bir duruma sokulduğunu ve işin ilginç tarafı aydınların da devlet ile arasına mesafe koyamamasının da etkisiyle, halkın kendi eylemlerini yönlendiren bir

itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu bağlamdaki korporatizm, toplumu Atatürk'ün sözleriyle birbirlerinin 'lazımı ve melzumu' olan, birbirleri ile uyumlu ve birbirlerini tamamlayan yapılardan (meslek gruplarından) meydana gelen bir organizma şeklinde kabul eder ve bir yandan liberalizmin bireyciliğini, diğer taraftan da sınıfların mevcudiyetini ve çatışmasını, emek ile sermaye arasındaki gerilimi yok sayar. Bu anlayışa göre kamu yararını, mesleki zümrelerin çıkarlarının toplamı oluşturmaktadır ve bu da devlet ile işçinin ve sermayenin uyumlu bir birlikteliğiyle gerçekleşmektedir (Parla, 2009: 7, 8, 105-106). Diamond'a (1994: 13) göre de geçmişinde otoriter bir yönetim tecrübesi bulunan ya da ekonomik gelişmişliğin sınırlı olması nedeniyle çıkar gruplarının da sayısının sınırlı olduğu ülkelerde liberal sisteme tam uyum sağlanamaması sonucunda çoğulcu sistem ve otoriter sistemler arasında kalmış bir durum oluşabilmektedir. Böylesi bir durumda devletçilik ve devlete eklenmiş bir yapı söz konusu olmakta ve ekonomi açısından da ilerleme politik elitlerin kontrolünde sağlanmaktadır. Ancak söz konusu elit kesim sadece ekonomiyi değil, devletin sivil toplum ve piyasa ile olan ilişkisindeki otoriter eğilim sonucu ortaya çıkan korporatist yapıyı da kullanarak, ortaya çıkması olası sınıfları ve sivil toplum alanındaki toplumsal ilişkiler ağını da şekillendirmek ve kontrol etmek istemektedir.

özne olması durumuna karşı çıktığını bunun yerine üzerinde eylenecek bir pedagojik nesne olarak kabul edilmesini savunduğunu belirtir. Demirel (2004: 348) bu organik devlet anlayışında askeriyenin de büyük bir rol oynadığını ve devletin ve de askeriyenin otoritesine saygı duyulması gereken metafizik bir kavramsallaşma ile anıldığını belirtir.

Kronolojik olarak bakıldığında Osmanlı'nın son zamanlarından Cumhuriyete geçişte birçok alanda olduğu gibi sivil toplum anlamında da bir aktarım görüldüğünden bahsedilebilir. Bu konuda Çizakça (2005: 174-175) Türkiye ve Ortadoğu özelinde yaptığı tespitinde 19. yüzyılda Osmanlı'nın kontrolündeki Ortadoğu'da ve devam eden asırda Türkiye'de (ve Osmanlı'dan ayrılan diğer Ortadoğu ülkelerinde) toplumsal olarak ayrıcalıklı ve devlete karşı birey açısından ara bir kademe olabilecek aristokrasinin mevcut olmayışı, bununla birlikte 19 yüzyıl ile giderek Batılılaşan ve modernleşen devletin de vakıflar ve dernekler gibi yapıları geriletmesi neticesinde bireyin ve de toplumun devlet karşısında güçsüzleştiğini ve bunun da netice olarak eksik bir sivil topluma ve özgürlüklerde gerilemeye işaret ettiğini belirtmektedir.

Bu zayıf sivil toplum koşullarını miras alan erken Cumhuriyet döneminde kimi meslek örgütlenmeleri şeklinde başlayan STK'ların bulunduğu görülmektedir. Bunlardan “belli bir mesleğe mensup olanların müşterek ihtiyaçlarını karşılamak, meslekî faaliyetlerini kolaylaştırmak, mesleğin genel menfaatlere uygun olarak gelişmesini sağlamak ve meslek disiplini ve ahlâkını korumak maksadı ile kanunla kurulan ve organları kendi üyeleri tarafından kanunda gösterilen usullere göre yargı gözetimi altında, gizli oyla seçilen kamu tüzel kişilikleri” (İçduygu vd., 2011: 62) olan meslek örgütlerinin bu dönemdeki rolleri hakkında Yerasimos, (2001: 17) Osmanlı'daki çeşitli milletlerin üretim aşamasındaki rollerini devralan ve milli burjuvaziyi oluşturan kişilerin kurduğu ve devletin kontrolündeki korporatist yapılar olduğu ve Tanıl Bora'nın ifadesiyle erken Cumhuriyet dönemindeki bu meslek örgütlenmelerinin “Majestelerinin STK'ları” olarak adlandırılabilceğini belirtir. Bora (2001: 265) da öncesinde lonca sisteminde kökleri bulunan sonrasında meşrutiyet yıllarında meslek ve sanayi odaları şeklinde kurulan yapılanmalara Cumhuriyetin ilk yıllarında devlet ile meslek sahipleri arasında irtibatı kurması beklendiği için önem verildiği, devletçe mali açıdan desteklendiği, odaların umumi kâtipliğini Sanayi Bakanlığı temsilcisinin yürüttüğünü belirtir ve meslek odalarının sermayenin millileştirilmesinin bir parçası görevi gördüğünü

vurgular. Yazara göre verilen öneme göre kontrol düzeyi de artmış ve bu solidarist yapı 2. Dünya Savaşı yıllarında daha da güçlenmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarına biraz daha derinlemesine baktığımızda erken Cumhuriyet döneminde fikri anlamda etkin olan Gökalp'te dayanışmacılık şeklinde kabul edilen solidarite kavramı Atatürk'te bağlılık şeklinde kabul edilmekte ve toplumdaki bireylerin doğal olarak zaten birbirleri ile çıkar birliği olan kişiler (Türkdoğan, 1977: 36,38) olarak kabul edildiğini görmekteyiz. Atatürk açısından bu bağların gerçekleştirilmesi ve geliştirilmesi için devlet kontrollü örgütlenmelere ihtiyaç duyulmaktadır. Türkdoğan'ın tespitiyle; (1977: 36-37)

Gökalp'te toplumun fedakarlığı sonucundan oluşan fazla kârların yine toplum yararına hastaneler ve okullar gibi kurumların inşasına harcanması gereklidir ancak bunun [buna] nasıl ve kim tarafından karar verileceği belirsiz iken Mustafa Kemal'de bu nettir, devlet! ... Öyle ki ... çiftçi sendikaları, yardım dernekleri gibi çeşitli sosyal teminatlar kanunlar aracılığıyla gerçekleştirilmeye çalışılmakta dayanışma ve birlik sağlanmaya çalışılmaktadır.

Bu anlayışın bir sonucu olarak Atatürk toplumu birbirleriyle rekabet halinde olan sınıflardan müteşekkil bir tarzda değil, iş bölümüne dayalı olarak meslek gruplarına ayrılmış bir şekilde kabul etmiştir. Buna göre, bireylerin çalıştıkları iş alanlarında gerek bireysel olarak, gerekse meslek grupları adına çıkarlar temin etmeleri normaldir. Fakat bireysel çıkarların diğer bireylerin ve meslek zümrelerinin zararına olmaması gerekmekte ve bunun için ilk şart olarak birey-devlet ilişkisinde bütünleşmiş bir anlayışa ulaşılması gerekmektedir (Türkdoğan, 1977: 40-41). Ancak Keyder'e (1989: 83) göre bu dönemde gerektiğinde bu örgütlenmeler de devletin potansiyel bir rakip algılamasından nasiplerini almıştır. Yazara göre bürokrasi toplumun üzerinde egemen olabilmek için devleti yönlendirmekte ve bu uğurda gerek yeni iktisadi politikalar belirlemek ve birliğe vurgu yapmak gibi aktif, ama gerektiğinde de savunmacı bir anlayış sergilenmektedir. Bu savunmacı anlayış, STK'ların gerektiğinde devlet ile aynı hedef gayesinde uyumlu çalışsalar ve devlet tarafından destekleniyor olsalar bile Türk Ocakları örneğinde olduğu gibi *aşırı güçlü* olduğunun değerlendirildiği bir durum olduğunda kendilerini feshetmelerinin sağlanmasına neden olabilmektedir. 30'lu yıllarda bu tür durumlar art arda gelmiş ve Türk Kadınlar Birliği kapatılmış,

Darülfünun'daki akademisyenlerin üçte ikisinin görevine son verilmiş ve çıkarılan yeni basın kanunu ile farklı sesler susturulmuş ve böylece devlet kendisi dışında özerk bir alana müsaade etmemiştir.

Çok partili hayata geçilmesi sivil toplum adına başlı başına önemli bir adımdır. 1946'da genel seçimler öncesi Dernekler Yasası çıkarılarak STK'lar bağlamında da önemli bir adım atılmıştır. Yine aynı dönemde üniversitelere özerklik sağlayan bir kanun kabul edilmiş, hükümetin gazete kapatma yetkisi de mahkemelere verilmiş ve basın alanındaki geçmiş suçlar affedilmiştir. Ancak 46 seçimlerinin hemen sonrasındaki protesto gösterileri sonrasında Matbuat Kanununda gerekli değişiklikler yapılarak gazetelerin ilgili mülki amirin emriyle kapatılmasının yolu tekrar açılmıştır. Basına yönelik benzer bir tavır, ilk başta özgürlük yönünde hemen sonrasında ise sansürüne yönelik adımlar ile Demokrat Parti döneminde de devam etmiştir (Eroğul, 2014: 19). 50'li yıllarda 6235 sayılı Kanun⁴ ile Türkiye Mimar ve Mühendis Odaları Birliği'nin (TMMOB) kurulması gibi kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının birçoğunun kanunları yürürlüğe sokulmuş ve yasal olarak faaliyete geçmişlerdir. Bora (2001: 266) TMMOB özelinde yaptığı değerlendirmede mimar ve mühendislerin zaten yönetici elitin bir ögesini oluşturduklarını ve yabancı mimar ve mühendislerle karşı mesleklerinin tanınması amacıyla büyük uğraş verdiklerini ve TMMOB'un kurulmasının bu gayretin bir sonucu olduğunu belirtir. Devletin bu yıllarda da STK'lar üzerinde söz sahibi olduklarını göstermesi açısından manidar olan Türk-İş'in bir uluslararası işçi sendikaları birliğine katılma teşebbüsü hükümet tarafından engellenmesi gibi olaylar yaşanmaya devam etmiştir (İçduygu vd. 2011: 56).

60'lı ve 70'li yıllarda 61 Anayasası'nın getirdiği liberalleşmenin etkisiyle özellikle sendikal hareketler ve öğrenci girişimlerinde gelişmeler olmuştur ve bu gelişmeler 60'ların sonu ve 70'ler boyunca artan bir oranda dernekleşmeyi beraberinde getirmiştir. Siyasal partiler de bu ortamda dernekleri hedef kitlelerine ulaşmak için kullanacaklardır (Akşit vd. 2005: 235). Bu durum Bayhan'a (2005: 157) göre gerek sağda, gerekse solda 70'li yıllarda öğrenci örgütlenmelerinden, işçi sendikalarına ve meslek odalarına kadar birçok sivil kabul edilebilecek örgütlenmenin aşırı siyasallaştığı, temel dertlerinin devlet iktidarını ele geçirmek noktasına evrildiği ve böylece farklı çıkar gruplarının her birini

⁴ 4/2/1954 tarihli ve 8625 sayılı Resmî Gazete.

farklı kılan kimliklerini ve diğer özelliklerini kaybettikleri ve bunun da sivil toplum demokrasi ilişkisini olumsuz etkilediği bir ortam oluşturmuştur. Aynı kanaatte olan Aktay'a (2005: 21) göre de bu yıllarda ülkemizde sol da İslamcılar da iktidara ve de devlete hâkim olarak sorunları çözeceğine ve ideallerini gerçekleştireceğine inanıyordu. Yazara göre böylesi bir anlayış sivil toplumu güçlendirmeyi değil devleti daha da yüceltmeyi beraberinde getirmiştir. Çünkü devlet ele geçirilirse kendisi üzerinde eylenecek bir nesne olarak görülen toplum da kolaylıkla şekillendirilebilecektir. Yazar bu tarz bir düşüncenin, özellikle sivil toplum konusunda zengin bir birikimi olan Marksizm de dikkate alındığında sol siyasette, nasıl mümkün olabildiğinin tartışılmaya değer olduğunu belirtir. Bu yıllarda ülkemizde sivil toplum kavramını ilk olarak tartışmaya başlayanlardan olan İdris Küçükömer Marksist geleneğin görevini bu bağlamda yapmaya çalışacak ve sivil toplumun ve yurttaşın ülkemizde eksikliğini sorgulayacaktır. Yazara göre bu eksikliğin sebebi kendi soyutlanmış dünyalarında yaşadıkları laisizm ve ellerinde tuttıkları iktidar gücünü paylaşmak istememeleri nedeniyle bürokratik devletçi kesimdir (Akşit vd. 2005: 233).

80 sonrasında geldiğimizde ise Tosun'un (2001: 234) da belirttiği üzere tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de liberalizmin canlanması sürecinde neredeyse liberalizm ile denk tutulan bir sivil toplum anlayışı ve de yükselişi görülmüştür. Yazara göre bu küresel duruma ek olarak ülkemiz özelinde 12 Eylül'ün oluşturduğu ortamdaki kurtulma çabası STK'ların ve sivil toplumun gündem olmasına ayrıca katkı sağlamıştır. 12 Eylül sonrası, yapılan ilk serbest seçim olan 83 Genel Seçimi sonrası devletin topluma müdahale etmesinin geriletilmesi gerektiği birçok kesimce dile getirilmiştir. Bunun nasıl yapılması gerektiği konusunda ise Sarıbay'a (1994: 119-120, 126-127, 133) göre konulan teşhis doğulu bir toplum olduğumuz ve diğer doğu toplumlarında olduğu gibi bizde de sivil toplumun gelişmediği yönünde olmuştur. O halde devleti geriletmek için çare sivil toplumu geliştirmektir ancak sorun ve kavram 12 Eylül'ün de etkisiyle büyük oranda anti askeri bir örgütlenme şekline indirgenmiş, böylece kavram ifade ettiği toplumsal gerçeklikten ziyade sivil toplumculuk olarak adlandırılabilir bir siyasal tutuma neden olmuştur. Sarıbay'ın 80 ve sonrasında yönelik bir diğer eleştirisi sivil toplum kavramının seçkinlerce Gramsci'nin ikna edici bir araç olarak hegemonyanın bir parçası olarak gördüğü şekliyle kullanıma sokulması yönündedir. Böylece yazara göre sivil toplum çoğulculuğa imkân veren yönü ile değil farklı toplulukların birbirleri

üstünde iktidar kurma heveslerinin bir aracı olarak düşünülmüş ve “... siyasal popülizm aracılığıyla toplumun demokrasiye tapınması sembolize” edilmiştir.

Ülkemizde 80’ler sonrası demokrasi için bir çıkış kapısı olarak algılanmaya başlayan sivil toplum için askeri toplumun karşıtıdır şeklinde bir yanılgıya düşmemek gerekirken birlikte Erözden’in (2005: 175) de belirttiği üzere 12 Eylül ortamında kimi zaman üniformalı kimi zaman da üniformasız olarak karşımıza çıkan askeri devlet yönetiminin karşısında olduğu da açıktır. Öyle ki dönemin baskıcı atmosferi altında sivil olan her şey neredeyse özgürlük olarak addedilmiştir. 80 öncesinin sağ ve sol gibi ayrımlarının yerini artık statükodan yana olmak manasında devletçi olmak veya farklılıklardan ve uzlaşmadan yana olmak manasında sivil toplumcu olmak gibi ikili bir ayrım almıştır (Akşit vd. 2005: 235).

90’lı yıllarda gerçekleşen Habitat Konferanslarının ikincisinin ülkemizde yapılması ve bunun sonucunda yapılmaya başlanan Yerel Gündem 21 etkinlikleri bu yıllarda tüm dünyada daha çok vurgulanmaya başlanan yerinden yönetim ve etkili bir yönetim gibi kavramların ülkemizde de dikkat çekmesini sağlamıştır ve bu bağlamda STK’lara önemli bir rol biçilmiştir (Tosun, 2001: 234). Yine bu yıllarda özel radyo ve televizyonların hızla artmaya başlaması toplumda farklı seslerin duyulmasına imkân sağlamıştır. Bu yıllarda ülkemizdeki sivil toplum ve demokrasi alanındaki gelişmeler ile uyumlu olarak TMMOB ve Tabipler Odası gibi emeğe dayalı meslek odaları da bir araya gelmişler ve söz konusu meslek odaları kendi aralarında önce 91 yılında Kamu Kurumu Niteliğinde Meslek Birlikleri Kurulu’nu oluşturmuşlar, sonrasında ise 93 yılında bu kez aralarına bazı işçi sendikalarını ve dernekleri de alarak Demokrasi Platformu’nu meydana getirmişlerdir. Bu platform amacını siyasi partilerden ve devletten bağımsız olarak bütün çalışanların haklarının gözetilmesi ve demokrasinin tüm yönleriyle hayata geçirilmesi amacıyla işbirliği yapmak olarak belirtmiştir. Bora (2001: 279) bu Kurul ve Platformun kendi iç işleyişleri ile ilgili aksaklıklara ve sol kesim haricindeki toplumsal kesimlere ulaşmakta sıkıntı çekmesine rağmen Meclis dışında da sol bir muhalefet oluşturması nedeniyle kayda değer olduğunu belirtir.

Bu yıllarda tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de görülmeye başlanan sivil topluma yönelik ilgi artışı STK’ların sayısının da artmasına yol açmıştır. Görece sayı artışı için

Çaha, (2004: 181-182) Sovyetler Birliğindeki devlet kontrolündeki yarı resmî STK'ların sayısındaki artışı örnek vermekte ve devlet açısından güvenli kabul edilme kriterinin resmî olarak varlığını sürdürebilmek için önemine işaret etmekte ve bu durumun ideal bir sivil toplum ve STK anlayışına uygun olmadığını belirtmektedir. Ancak Çaha daha da ileri giderek Türkiye'de sivil toplumun tek unsuru STK'larmış gibi bir durum da oluşturulmaya çalışıldığını, sivil toplumun diğer paydaşları olan resmî olmayan örgütlü gruplar, cemaatler ve protesto hareketleri gibi unsurların dikkate alınmadığını ve bu şekilde güvenli olmadıkları izlenimi oluşturulmaya çalışıldığını belirtir. Bu durum da yazara göre adeta devlet kontrolünde yarı resmi bir STK varlığı ortaya çıkarmakta ve sivil toplumun esas referans noktası olan "toplum" gerçeğini yansıtmamakta ve korporatizmin otoriter bir yorumuna zemin hazırlamaktadır.

Özet olarak, Akşit ve diğerlerine (2005: 238) göre Türkiye'de sivil toplum örgütleri bağlamında zaman zaman batı tarzı örnekleri de bulunmakla birlikte devlete eklemlenmeyi tercih ederek özerkliğini kaybedenler veya özerkliğini devlete eklemlense de ayrı kalsa da sürdürebilenlerin de bulunduğu ve pratikteki durumun bu tür durumların karmasından oluşan heterojen bir durumu yansıttığı iddia edilebilir. Zaten sorun da bu noktadadır. Kimin kim ile ve de ne şekilde eklemlendiğini tespit etmek son derece güç olabilmektedir ve yazarların ifadesiyle toplumuza dinamizmini de veren de bu doğu ve batının gerilimli ve ucu açık birlikteliğidir. Gerçekten de bu bölümde ele alınan diğer birçok yazara göre de her ne kadar farklı dönemlerde gevşemeler ve farklı sesler olsa da genelde meslek örgütleri ve diğer STK'lar üzerinde devletin etkin bir kontrolü söz konusu olmuş ve bu yapılar devletin alanını geriletmek ya da toplumun sesini devlete taşımak noktasında çoğunlukla yetersiz kalmışlar ve devletin koyduğu kuralları bireyler üzerinde uyumlaştıracak aracı görevi görebilmişlerdir.

İKİNCİ BÖLÜM

28 ŞUBAT SÜRECİ

Modern toplumlarda demokrasinin önemli göstergelerinden birisi silahlı kuvvetlerin konumudur ve bu konuda birçok yazar ülkemiz için sorunlu bir duruma işaret eder. Bunlardan örneğin Bayramoğlu (2004: 64) ve İnsel (2004: 41-42) ülkemizde askeriyenin kimi zaman yasal, kimi zaman ise uygulamada sivil otoritelere karşı sağladığı ayrıcalıklı durumu nedeniyle demokrasilerde sorunlu kabul edilecek bir durumda olduğunu belirtir.

Bu bağlamda 28 Şubat gibi darbeler bu sorunlu durumun en uç noktasını oluşturur ve Türkiye birçok noktada olduğu gibi darbeler konusunda da Osmanlı'dan bir miras devralmıştır. Osmanlı'ya bakıldığında ilmiyye ve yeniçeri ocağının iki büyük güç olarak padişahları hal edebildikleri ve tahttan indirebildikleri görülmektedir. Tahtan indirmelerde genelde etkin rolde olan yeniçeriler olmakla birlikte ilmiye sınıfının temsilcisi olan şeyhülislamın, padişah tasarruflarının şer-i şerif'e uygunluğunu denetleme ve gerektiğinde padişahın tahttan indirilmesine karar verebilmesi nedeniyle darbeciler, darbelerini meşrulaştırabilmek için ilmiyenin onayını da almışlardır. Bu bağlamda II. Osman'dan II. Abdülhamit'e söz konusu padişahlar genellikle askerlerin ilmiye sınıfı ile kurduğu ittifak sonucunda hal fetvası ile tahttan indirilmişlerdir (Yıldırım vd. 2014: 260).

Türkiye, Osmanlı'daki padişahların devrilmesiyle başlayan, yeniçeri isyanlarının artmasıyla daha da ivmelenen bu darbe geleneğini Osmanlı'dan alırken bunun Cumhuriyet tarihinde ilk örneğini 27 Mayıs Darbesi ile yaşamıştır. 1960 Darbesi, Demokrat Parti Hükümeti'ni devirmiş, Meclis feshedilmiş, Adnan Menderes, Maliye Bakanı ve Dışişleri Bakanının idamlarına yol açmış, sivil hayata ancak 1961 seçiminden sonra geçilmiştir. Ayrıca bu dönemde 1924 Anayasa'sı yerini 1961 Anayasa'sına bırakmıştır (Eroğul, 2014: 240-256). 12 Mart Müdahalesi ise muhtıra (uyarı, memorandum) niteliğinde olan bir darbedir. Meclis feshedilmemiş ancak Meclis ve hükümet verilen muhtıra ile sosyal ve ekonomik huzursuzluklardan sorumlu tutulmuş, partiler üstü bir hükümet tarafından anayasanın öngördüğü reformların

gerçekleştirilmesi ve anarşinin bitirilmesi istenmiştir. Aksi halde ordunun yasalarla kendisine verilen görevi yaparak yönetimi devralacağı belirtilmiştir. Bunun üzerine Süleyman Demirel Hükümeti görevi bırakmış ve partiler üstü bir isim olarak Nihat Erim getirilmiştir (Alatlı, 2002: 1, 23). 12 Eylül Darbesi ile ise 61 Darbesi'ndeki gibi yine siyasi partiler kapatılmış ve 1983 yılındaki seçime kadar asker idareyi elinde tutmuştur. Bu darbe yürütmenin elini güçlendiren yeni bir anayasa ve sınırlı sayıda partinin girmesine müsaade edilen yeni bir Meclis ile sonuçlanmıştır. 12 Eylül Darbesi aynı zamanda, Türkiye Cumhuriyeti'nde doğrudan hükümet değişikliği gerçekleştiren son darbedir. 1997 yılında Milli Güvenlik Kurulu'nda (MGK) dönemin Başbakanı Necmettin Erbakan'a dayatılan MGK kararları, sivil hükümete müdahale olarak düşünülmüş ve post-modern bir darbe niteliği kazanmıştır (Bayramoğlu, 2001: 115). Erbakan Hükümeti MGK kararlarından hemen sonra istifa etmemiş ancak çok kısa bir süre sonra baskılara daha fazla dayanamayarak hükümeti bırakmak zorunda kalmıştır.

2.1. 28 ŞUBAT SÜRECİ

28 Şubata geçmeden önce konumuz açısından kısaca 90'lı yıllara bakacak olursak bu yılların başında Özal Cumhurbaşkanıdır ve Kürt sorunu ve terör olayları ivmelenmeye ve terör olayları artık köylerden şehirlere doğru yayılmaya başlamış ve ilk defa Kürt kimliğini referans alan bir parti olan Halkın Emek Partisi kurulmuştur. Özal'ın sorunu çözmek için Kürtçe serbestliği ve bu dilde eğitim hakkı ve yayın yapma serbestisi gibi sivil politikaları devlet nezdinde kabul görmemiş ve Özal'ın ölümüyle de 1993 MGK'sında topyekûn savaş konseptine geçilmiştir. Bu durum askeri önlemleri artırdığı gibi bölücülük suçlaması nedeniyle de birçok yazarın yargılanmasına da yol açmış ve Kürt kimliğini referans alan partiler kapatılmıştır (Şarlak, 2004: 290). Yine bu yıllarda 80'lerin sonunda belediyeler ile başlamış olan çıkışını devam ettiren Refah Partisi'nin⁵

⁵ Sarıbay'a (1994: 65), Çakır'a 1994: 21-22) ve Akdoğan'a (2000: 227) göre RP de dahil Milli Görüş Hareketi kurduğu partiler ile laik sistem içerisinde siyasal İslam'ı temsil etmiş ve siyasal İslam bu hareket sayesinde sistem içerisinde meşruluk kazanmıştır. Ancak söz konusu yazarların da belirttiği üzere bu hareket Kemalizm karşısında dinsel bir muhalefet olma iddiasının yanı sıra sanayileşmenin getirdiği olumsuzluklardan en çok etkilen geleneksel kesime karşı da bir temsilci olma iddiasındadır. Nitekim Hareket'in ilk partisi olan Milli Nizam Partisi, TOBB içerisindeki geleneksel küçük işletmelerin temsilcisi iddiasıyla 1968 yılında Necmettin Erbakan'ın TOBB başkanı olması üzerine İzmir ve İstanbul sermayesinin itirazı üzerine Erbakan'ı Adalet Partisi'nin görevden alması ile yaşanan olayların neticesinde 1970 yılında kurulmuştur. 28 Şubat'a giden günler olan 90'lı yıllarda da Refah Partisi'nin en büyük destekçilerinden birisinin küçük ve orta ölçekli işletmelerden meydana gelmiş olan MÜSİAD

(Refah/RP) önce 94 yerel seçimlerinde daha da güçlendiği sonrasında 95 genel seçimlerinde sistemce verilen her türlü uyarıya rağmen oylarını artırarak birinci parti olarak çıktığı ve liderleri Erbakan'ı Başbakanlık koltuğuna getirdiği görülmektedir. Bu durum, Çınar'a (2005: 19) göre laik sistemin tolere edebileceği sınırların ötesinde bir gelişmeye işaret etmektedir ve laik kurucu düzence milli güvenlikte yeni bir tehdit algılamasına gebe olacak günleri de beraberinde getirecektir. Bayramoğlu'na (2001: 15-17) göre de sorun burada yatmaktadır. Yazara göre 80'ler ile başlayan ve 90'larda hızlanan kentleşme, İslamcılık, laiklik ve Kürtlük gibi toplumda kendisini yeni kimlikler ile tanımlama ve ekonomik özgürlüklerin dışında bu kimliklere bağlı birey olma yönündeki talepler siyasal sistemin büyük bir kesimi ve devlet tarafından doğru okunamamakta ve uygun çözüm önerileri getirilememekte ve bu da gerek toplumsal gruplar arasında ve de gerekse devlet ile toplum arasında gerilimlere yol açmaktadır.

Toplumsal taleplerdeki çeşitlenmeye devletçe verilen tepkinin bu şekilde olması, Şarlak'a göre (2004: 287) 28 Şubat sürecinin de yaşandığı 90'lı yılların "*milli güvenlik rejiminin kurumsallaştığı*" bir ortam olmasına yol açmıştır. Ona göre bu yıllar 12 Eylül sonrasında da ordunun kontrolü elinde tutabilme gayesiyle bir takım araçlar oluşturmaya ve bu araçların yanı sıra yine askeriye tarafından ne olduğu kararlaştırılan muğlak bir milli güvenlik⁶ anlayışına dayanmaktadır. Benzer bir düşüncüyü Kaynar (2017: 454) da 28 Şubat süreci için dile getirir. Yazara göre 12 Eylül Darbesi Milli Güvenlik Kurulu gibi yapılar aracılığı ile düzeni tamamen askerin kontrol etmesine

olması bu manada tesadüf değildir. Hareket, ekonomik olarak geri kalmış küçük esnaf kesimini savunmakla birlikte serbest piyasa ekonomisine de karşı değildir. Ülkenin ekonomik geri kalmışlık ve kültürel yozlaşma gibi sorunlarının olduğu ve söz konusu sorunların batı yanlısı ve laik politikalar yüzünden olduğu iddiasındadır. Bu sorunların çözümüne yönelik olarak ise sanayileşme, Avrupa Ekonomik Topluluğu'na girme yerine İslam ülkeleri arasında daha fazla bir işbirliğini sağlama, geleneklere sahip çıkma ve faizin yasaklanması gibi önerileri vardır.

⁶ Bayramoğlu'na (2004: 70-73) göre milli güvenlik/milli mesele ve diğer işler ayrımı bu muğlaklığa katkı sağlamakta ve siyaset ile devlet arasındaki ayrım da bundan beslenmektedir. Yazara göre milli güvenliği ilgilendirdiği düşünülen konular siyaset dışı (devleti ilgilendiren-milli mesele) konulardır. Devlet işi olan bu tür meseleler de partiler üstü ve tarafsız olduğu varsayılan askeriye'nin ilgi alanına sokulmaktadır. Buradaki sorun yazara göre bir takım sorunlara milli güvenlik/devlet meselesi diyerek askeriye'nin müdahalede bulunması ve siyasetin müdahale alanının dışında tutulmasının da ötesinde askeriye'nin dilediği sorunu devletleştirerek siyasetin ve toplumsal alanın bu tür meselelerde isteklerde bulunması hatta tartışmasına dahi kapatılmasında yatmaktadır. Nitekim yazar erken Cumhuriyet döneminden örnek vererek Fevzi Çakmak'ın milli güvenlik kaygısıyla demir-çelik fabrikasının ekonomik olarak daha uygun olan Karedeniz kıyısında bir liman şehrinde değil iç kısımda yer alan ve savunması daha kolay olduğu iddiasıyla Karabük'te yapılmasını sağladığını, Urfa gibi doğu vilayetlerine yapılması düşünülen fabrika ve yolları bu kaygı ile engellediğini, buralara açılacak olan okulların da buralardaki milliyetçi akımları uyandıracığı kaygısıyla uygun bulunmadığını belirtecek ve bu konularda bakan ve milletvekili düzeyinde yapılan girişimlerin tek başına *milli güvenlik kaygısıyla* Çakmak tarafından durdurulduğunu belirtecektir.

uygun hale getirmiştir ve bu nedenle 28 Şubat ile yapılanın aslında yeni bir darbe olmasından ziyade askeri bir düzende devamlılık sağlamaktan ve bazı önlemlerin dozajının artırılmasından ibaret olduğunu belirtmektedir. Ancak her ne kadar 12 Eylül'ün devamı gibi algılanmayı sağlayabilecek bir takım kurumsal mekanizmaların varlığı söz konusu ise de 28 Şubat ayrı bir darbe olarak ele alınmayı gerektirecek sertlikte olayların yaşandığı bir süreç olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda örneğin MGK eskiden de vardır ve geçmişte olduğu gibi süreç boyunca da anayasal bir kurumdur ancak süreç boyunca yapılan MGK'ların gerilimi ve bu Kurul'un toplantılarında alınan kararların siyasette ve toplumdaki izleri çok daha derinden etkiler bırakacak şekilde olduğu değerlendirilmektedir.

2.1.1. Refahyol'un Kuruluşu

1995 yılının aralık ayında yapılan genel seçimlerden⁷ birinci parti olarak çıkan Refah, hükümeti kurmak için ilk önce Anavatan Partisi (ANAP) ile ittifak kurmayı denemiştir. Birand ve Yıldız'ın (2012: 134-146) belirttiğine göre ANAP içerisinde eskiden beri bulunan muhafazakâr kesim bu tarz bir ittifaka sıcak bakarken liberal kesim ise bu tür bir hükümete endişe ile bakmışlar ancak her şeye rağmen iki parti arasında bakanlıkların paylaşımı noktasına kadar ilerleyen bir süreç yaşanmış ve öyle ki Erbakan “nişanı yaptık, nikâh da bayramdan sonra” açıklamasını yapmıştır. Ancak asker, Refah'lı bir hükümet istememektedir ve nitekim yazarların yaptıkları röportajda Türkiye Büyük Meclisi (TBMM/Meclis) Başkanı Mustafa Kalemli'nin belirttiğine göre asker Alparslan Türkeş aracılığıyla Mesut Yılmaz'a iletmek üzere dolaylı yoldan mesaj göndererek ordunun Refah'ı iktidarda görmek istemedikleri temennisini ve arzularının Anayol hükümeti olduğunu iletacaktır. Tüm bunların sonucunda Erbakan ile Mesut Yılmaz anlaşamamış ve hükümet kurulamamıştır.

⁷ Seçimlerden % 21 oy ile birinci parti olarak RP çıkmış, onu sırasıyla ve çok yakın oy oranları ile ANAP-Büyük Birlik Partisi ittifakı (%19), Doğru Yol Partisi (DYP, %19) Demokratik Sol Parti (DSP, % 14) ve CHP (%10) takip etmiş, vekil sayısında ise DYP ikinci sırada yer almıştır.⁷ Küçükylmaz (2011: 148) ve Çakır (1994: 69, 178) RP'nin 95 yılındaki bu başarısında Orta ve Doğu Anadolu'nun küçük ve orta ölçekli girişimcilerine, başta İstanbul olmak üzere göç alan kentlerde ANAP ve Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP)'den evrilen oylara, SHP ve HEP ortaklığının Kürt seçmeni tatmin etmemesi üzerine Kürt seçmenden oyları tekrar alabilmesine, merkez sağdaki mücadele sonucu oluşan dağılma durumundan istifade ederek muhafazakar kitleyi yanına çekebilmesine ve yereldeki başarılı uygulamalarına bağlamaktadır.

Sonrasında görevi devralan Tansu Çiller bir koalisyon kurabilmek için Yılmaz ile anlaşmaya çalışmıştır. Birand ve Yıldız'a (2012: 137-139) göre iş çevreleri, basın ve zinde güçler bu hükümetin kurulmasını ve gelecekte bu iki partinin tek bir parti haline gelmesini istemektedirler. Doğru Yol Partisi (DYP) içerisindeki Yıldırım Aktuna gibi isimler ve ANAP içerisindeki liberal kanat da bu hükümetin kurulmasını istemekle birlikte başbakanın kim olacağı noktasında anlaşılmasını üzerine koalisyon kurulamamıştır. Ardından görevi alan Yılmaz ise ilk önce Refah'ın kapısını çalmış ancak ANAP içerisindeki bazı vekillerin istifa etme noktasına kadar gelen tehditleri ve Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı'nın yanına Jandarma Genel Komutanı Teoman Koman'ı da alarak gerek Meclis Başkanı Mustafa Kalemli'yi, gerekse Çiller'i bizatihi ziyaret ederek yaptığı baskı üzerine ANAP-DYP Hükümeti Mart 1996'da kurulmuştur. Yazarların Kalemli ile aynı röportaja dayanarak belirttiği üzere askeriyenin Refah'lı bir hükümet kurulursa herkesin üzüleceği gelişmelerin olabileceği şeklindeki beyanları sonrasında kurulan bu koalisyon Bayramoğlu'na (2001: 46-48) göre her ne kadar belli bir kesimde uzlaşma hükümeti olarak kabul edilse de zoraki bir nikâhtır⁸ ve toplumun BBP oyları ile birlikte en az % 25'lik kesiminden gelen yeni talepleri müzakere etme ve orta bir yolu bulma sağlama şansını kaçırmaktadır. Ancak yazara göre olan durum bunun da ötesinde askeriyenin uzun yıllar sonra ilk kez sisteme bu kadar doğrudan müdahale ederek siyaset üzerinde gölge yapmanın dışına çıkması ve bizatihi siyasete soyunma ve zorlama durumunu temsil etmektedir.

Bu koalisyonun kısa sürede dağılması üzerine tekrar hükümeti kurma görevini devralan Erbakan, öncesinde medyaya ahlaksız pazarlık olarak yansıyan Çiller'in hâlihazırdaki ve her iki lider hakkında gelecekteki olası önergelerin reddedileceğini iddia eden bir anlaşma sonucunda (Akpınar, 2001: 55; Tayyar, 1997: 10) Refahyol Hükümeti'ni 22 Haziran'da kurmuştur.⁹

⁸ Nitekim bu hükümetin daha henüz kuruluş sırasında aldığı güvenoyu sırasındaki çekimser oyların da ret oyu sayılması ve bu nedenle güvenoyunun geçersiz olması gerekçesi ile RP'nin Anayasa Mahkemesi'ne yaptığı başvurunun iki ay sonra yerinde bulunması ve hükümetin kurulmasından itibaren Çiller hakkındaki RP'nin verdiği yolsuzluk önergeleri ve bu iddiaların ANAP tarafından da ciddiye alınacağı haberleri üzerine kuruluşundan sadece 3 ay sonra 6 Haziran'da Anayol Hükümeti yıkılmıştır (Maraşlı, 2008: 334).

⁹ Erbakan Hükümeti Koalisyon Protokolü'ne (RP-DYP) göre ilk önce Erbakan 2 yıl Başbakan olacak, Çiller ise hem dışarıya karşı olumlu bir mesaj vermek hem de güçlendirilmiş bir makam oluşturmak gayesi ile olsa gerektir ki Dışişleri Bakanlığı ve Başbakan Yardımcılığı yapacaktır. Ayrıca anlaşmaya göre 2 yıl sonra görevi Çiller'in devralması öngörülmekle birlikte Akpınar'ın (2001: 55) da belirttiğine

Refahyol'un kurduğu Koalisyon Protokolü incelendiğinde kamu maliyesinin güçlendirilmesi gibi klasik söylemlere ek olarak Refah'ın iktidara gelmezden önce karşı çıktığı bazı noktalardaki söylemlerinin yumuşadığı tespit edilmektedir.¹⁰ Örneğin programda faize tamamen karşı çıkma yerine istikrarın sağlanarak faizlerin düşürülmesi ve bankaların faaliyetlerinin uluslararası standartlara kavuşturulabilmesi için gerekli yasal düzenlemelerin yapılması vurgulanmaktadır. Benzer bir şekilde dış politikada AB ile olan ilişkilerde muhalif bir durum yerine Gümrük Birliği'nin her iki tarafın da çıkarlarını gözetecek şekilde ilerletilmesi gibi bir düşünce savunulmaktadır. Yakın komşular ve Orta Asya'da yeni kurulmuş olan Türkî Cumhuriyetler ile başta ekonomik olmak üzere ilişkilerin geliştirilmesi vurgulanırken aynı vurgu İslam ülkeleri için de yapılmaktadır.¹¹

Refahyol'un göreve başlaması ile Cizre'ye (2009: 159) ve Şarlak'a (2004: 290-292) göre, kurucu ideolojinin siyasal sistemde bir öteki algılaması sonucunda irticayı bir tehdit olarak, bir güvenlik tehdidi olarak algılaması sürecini de beraberinde getirecek ve bu yıllardaki bölücülük suçlamasına irtica yeni bir tehdit olarak eklenecektir. Küçükylmaz'a (2011: 157-162) göre ise 90'ların başı ile gelen oy artışlarının olası sonuçları hakkında başta askeri kesim olmak üzere bürokrasinin hazırlıksız olması beklenemezdi. Nitekim yazar Genelkurmay Başkanı Hüseyin Kıvrıkoğlu'nun 28 Şubat'ın üçüncü yıl dönümünde gazetelere verdiği demeçte vurguladığı 28 Şubat'ın

göre ittifakın tutmayacağı belki de önceden hesaplandığı için olsa gerekir ki olası bir koalisyonun dağılma durumunda görev Çiller'e devredilecek ve seçime bu şekilde gidilecektir.

¹⁰ Refahyol'un kurulmasından önce de başlamış olan bu tür yeni söylemler hakkında Çakır (1994: 87-88) bu durumun 80'lerin sonu ile başlamış olan farklı kesimlere açılma politikalarının bir gereği olduğunu belirtmekte, Küçükylmaz (2011: 163) da partinin iktidara gelmesinin bu tür yeni söylemlerin dışarıdan bakanlar için belirgin bir hale gelmesine yol açtığını, aslında bu tür söylemlerin 90'ların başı ile zaten artık başlamış durumda olduğunu belirtmektedir.

¹¹ Programda, bazı vurguların ise artık daha açık bir şekilde belirtildiği görülmektedir. Buna göre Cumhuriyet'in demokratik, laik özelliği ve Atatürk ilkelerinin vazgeçilmez olduğu vurgulanmakta ayrıca vatandaşların kendilerini gerçekleştirebilmesinin ve ülkenin kalkınabilmesinin ekonomik, sosyal ve siyasal çoğulculuğun sağlandığı demokratik bir ortamda olabileceği belirtilmektedir. Demokrasinin vazgeçilmez unsurları arasında ise girişim yapma hürriyeti ve düşünce özgürlüğü sayılırken din ve vicdan hürriyeti de bu kapsamda anılmaktadır. Bu bağlamda ikili bir vurgu da yapılacak örneğin eğitimde Atatürk ilkelerine bağlı, aynı zamanda manevi ve ahlaki değerleri benimsemiş bir gençlikten bahsedilecektir. Bu ikili durum kadın hakları ve terörle mücadele noktasında da görülecektir. Programda kadının ailenin çekirdeği olduğu tarzında bir yaklaşım dile getirilirken aynı zamanda kadının evin refahını sağlamada erkek ile eşit olduğu gibi yeni bir vurgu da dikkat çekecektir. Belli illerde terör sebebi ile uygulamada olan olağanüstü hal uygulamasına yönelik gereken tedbirlerin alınarak kaldırılmasından bahsedilirken, terörle mücadele eden askerlere yönelik tartışmaların sonlandırılması ve askeriye için teknik imkanlarının modernizasyonu için gerekenlerin yapılacağı da vurgulanacaktır.

1923’de başladığı ve gerekirse 1000 yıl süreceği açıklaması ve daha Refah yol kurulmadan seçimlerden sadece dört gün sonra Genelkurmay’ın yaptığı her türlü gericiliğin karşısındayız gibi açıklamalar ve aynı gün Genelkurmay Başkanı Karadayı’nın Çiller’i ziyaret ederek Refah’ı içeren her türlü koalisyona karşı olduklarını belirtmesinden de yola çıkarak¹² 28 Şubat MGK’sı sonucunda alınan kararların sürecin sadece somutlaşmasını sağladığını, gerçekte özellikle RP’nin genel seçimlerden birinci parti olarak çıkması ile başlayan bir sürecin söz konusu olduğunu belirtmektedir. Refah, yazara göre kurucu laik sistemce verilen bu tepkiyi azaltmak için de olsa gerektir ki laikliği hükümet programına almak, biz ve ötekiler gibi söylemleri terk etmek ya da öncesinde Siyonizm tehdidi olarak algıladığı İsrail ile anlaşmalar yapmak gibi tavizler verecektir. Ancak yazara göre böylesi bir durumda tabanı ile askeri ve sivil bürokrasi ile basın arasında bir orta yol bulmak isteyen RP söz konusu orta yolu bulamayacak ve bunu sağlamak için yaptıkları nedeniyle tabanından tepkiler alırken, Heper ve Güney’in (2000: 639) de belirttiği üzere kendisine şüphe ile bakan askeriye başta olmak diğer kesim tarafından ise takıyye yapmak ile suçlanacak ve daha da arada kalacaktır. Bu bilgiler ışığında Küçükyılmaz’ın (2011: 162) da belirttiği üzere biraz sonra değineceğimiz bazı gerilimler 28 Şubat MGK kararları ve takip eden olaylar sonucunda hükümetin düşmesinin esas sebebi değil olsa olsa hükümetin ömrünü kısaltan gelişmeler olduğu düşünülmektedir. Biraz önce de değinildiği üzere, milli güvenliğe yeni bir tehdit olarak irtica zaten eklenmiş durumdadır ve bu tehdit algılaması Refah yol hükümeti ile sınırlı kalmamış sonraki hükümetler döneminde de devam etmiştir.

2.1.2. 28 Şubat Süresinde Gerilimi Artıran Olaylar

28 Şubat 1997’deki MGK kararları öncesinde; Taksim’e cami tartışması, D-8 adında İslam ülkeleri ile bir birlik oluşturulmak istenmesi, karayolu ile hacca gidilebilmesine imkân getirilmesi ve ilave hac kontenjanı alınması, türban tartışmaları, bazı tarikat liderlerinin Başbakanlık Konutu’nda ağırlanması ve Kudüs Gecesi gibi siyasetler ile askerlerin arasını açan ve genellikle laiklik ve irtica etrafında yaşanan tartışmalar ve gerginlikler gerçekleşmiştir. Bu tür gelişmelerden kamuoyunu daha çok meşgul ettiği değerlendirilenler aşağıda ele alınmaktadır.

¹² Refah’lı bir iktidarın laiklik ve rejime tehlike arz edeceği ve askeriye’nin buna tepki vereceği yönünde benzer bir haber için bkz. “Subayları Tutamam” (Hasan, 1996: 1, 17).

Bugünlerde tartışma konusu olan gelişmelerden ilk ele alınacak olan Taksim Meydanı'na cami yapılması konusudur. RP'li çeşitli yetkililer, örneğin Kültür Bakanı İsmail Kahraman buraya yapılacak caminin büyük bir ihtiyaç olduğunu ve bu ihtiyacı karşılama niyetinde olduklarını (Milliyet, 28/1/1997: 3) belirtirken, bu projenin irticanın bir örneği ve bir tahrik olduğu (Hürriyet, 4/2/1997: 1) şeklinde haberler de basında yer almış¹³ ve bu konu yurtdışı ziyaretler ve yapılan işbirlikleri noktasında olduğu üzere, buraya bir cami yapılmasının ihtiyacı olup olmadığı noktasından sıyrılarak laiklik ve modernleşme tartışmasına doğru evrilmiştir. Nitekim Erbakan'ın İran ve Libya'ya yaptığı ziyaretler de gazete manşetlerinde "70 yıllık imajımız güme gidiyor" (Hürriyet, 14/8/1996: 1) şeklinde yansımış ve hükümetin bir diğer icraatı olan D-8 adında İslam ülkelerinden oluşan bir işbirliği teşkilatı kurması da Birand ve Yıldız'a (2012: 161-162) göre batı ile ilişkilerin koparılacağı endişesi ile gerginliği artıran bir unsur olmuştur.¹⁴

Refahyol'un iktidara gelmesiyle en fazla gündem maddesi olan ve laiklik tartışmalarına yol açan konulardan birisi de türban serbestisi olmuştur. Bugünlerde türban sorununun çözümü için hazırlanacak bir kararnameye DYP'li bazı bakanların imza atmayacağı, bunun üzerine üniversitelerde türban serbestisi sağlayan, kamu kurumlarında çalışanlara ise yasağın devamını sağlayan bir ara formül üzerinde hükümetin anlaştığı haberleri (Milliyet, 27/1/1997: 1, 16), bir gün sonraki bir başka haberde ise DYP Genel Başkan Yardımcısı olan Gölhan'ın türban konusunda insanların seçimine karışmamak gerektiği ve Refah'ın ara formülden vazgeçerek kamuda memurların kılık kıyafetini düzenleyen yönetmelikte değişiklik yaparak başörtüsüne serbesti getireceği haberleri yer almıştır (Milliyet, 28/1/1997: 1, 21). Türban konusunun gündeme getirilmesinden rahatsız

¹³ Diğer yandan Hasan Hüseyin Ceylan ise partisi adına yaptığı açıklamada buraya bir cami yapılması gibi bir olayın hükümetin gündeminde yer almadığını, gündeme gelmesinin kendilerinin kontrolü dışında olduğunu ve gündemlerinin ekonomik gelişmeler olduğunu belirtecek ve bir özeleştiride de bulunarak Sincan'da yapılan Kudüs Gecesi etkinliği gibi kendi içlerindeki bazı hataların da etkisiyle bir türlü kamuoyunun gerçek sorunlara yoğunlaşmadığından şikayet edecektir (Bayramoğlu, 2001: 97).

¹⁴ Bu yurtdışı faaliyetlerinden İran gezisi Bayramoğlu'na (2001: 65, 70, 115) göre iki komşu ülkenin bir takım ekonomik ve siyasetin ilgili alanına girebilecek konuların konuşulması şeklinde geçmiştir. Libya gezisi hakkında ise yazar Erbakan'ın dış politika tercihleri ve hazırlıksızlığı konusunda ağır eleştiriler getirilebileceğini ancak ilginç bir şekilde her iki gezinin ve daha sonra İran Cumhurbaşkanı tarafından ülkemize yapılacak ziyaretin öncesinde ve sonrasında ısrarla laiklik tartışmaları yapılarak konunun ilgisi dışına çıkarılmaya çalışıldığını, yine bir dış gelişme olan Afganistan'da Taliban ile ilgili yaşanan gelişmeleri RP'nin kınamasına ve eleştirmesine rağmen laiklik tartışmaları kapsamında ısrarla gündemde tutulduğunu belirtir. MGK Genel Sekreteri Kılınç'ın 2002 yılında yaptığı açıklamada AB'nin Türkiye'yi üyeliğe almayacağını bu nedenle Rusya ve İran gibi yeni ortaklar bulmamız gerektiği (Sakallıoğlu ve Çınar, 2003: 315) şeklindeki beyanatının yazarın belirttiği bu duruma işaret ettiği değerlendirilmektedir.

olanlar da bu konuda çeşitli açıklamalar yapmıştır. Örneğin Gölhan'ın açıklamasından hemen sonra ANAP'tan İmren Aykut'un başını çektiği Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve DYP'den ayrılan bazı kadın vekiller bir basın açıklaması yapmışlardır. Söz konusu açıklamada türban ve benzeri girişimlerin ülkeyi şeriat tuzağına doğru götürdüğü, iktidarın cumhuriyeti yıkmayı hedeflediği ve bunlara karşı en az onlar cesur olup savaşmak gerektiği (Milliyet, 30/1/1997: 1) belirtilecektir. Hükümetin başörtüsüne serbesti getirmek adına ilgili yönetmelikte değişiklik yapma isteği vekillerden ve basından olduğu kadar özellikle üniversitelerden ve bazı STK'lardan da tepki çekmiş ve yapılmak istenilenin Atatürk ve Cumhuriyet'e karşı bir tutum olduğu belirtilmiştir (Maraşlı, 2008: 339).

Bir diğer irtica ve laiklik tartışması ise, 1997 yılının hemen başlarında Başbakanlık Konutu'ndaki iftar krizi ve Kudüs Gecesi etkinliği ile yaşanmıştır. Erbakan'ın Başbakanlık Konutu'nda verdiği davette TBMM Raporu'na göre (2012: 958-959) Diyanet'in eski ve görevdeki temsilcilerinden ilahiyat fakültesi dekanlarına kadar kamu ve sivil kesimden 40 kadar kişi vardır. Ancak söz konusu davette eski diyanet görevlisi olmakla birlikte bazı tarikat liderlerinin de bulunması ve bunlardan bazılarının iftara gelirken giydikleri kıyafetleri çok ses getirmiş ve medyada söz konusu davet "Tarikat Şeyhleri Başbakanlıkta" (Milliyet, 12/1/1997: 1) başlıklarıyla yer almış ve bu kişilerden bazılarının sakallarının ve kıyafetlerinin Atatürk Devrimleri'ne karşı bir saldırı niteliğinde olduğu belirtilmiştir. Bu tartışma sıcaklığını korurken Kudüs Gecesi etkinliği ile gerilim had safhaya çıkmıştır. Geceye davetli olan İran'ın büyükelçisinin Türk dış politikasına yönelik yaptığı konuşma ve salonda bulunan Hamas ve Hizbullah liderlerin posterleri ve Filistinlilerin çektiği sıkıntıları yansıtan bir tiyatro gösterisi zaten gerilmekte olan ortamı daha da germiş ve basında "işte gerçek yüzleri bu", "amaçları Türkiye'yi İran yapmak" şeklinde haberler çıkmıştır. Aynı zamanda bu hadise gerek hükümetin kendi içerisinde, gerekse hükümet ortakları arasında da sorun oluşturmuştur. Erbakan bir yandan ilgili belediye başkanını bir tiyatro gösterisinin demokratik bir ülkede olağan olduğunu belirterek savunurken, diğer yandan parti içerisinde olayın araştırılması için 3 vekilden oluşan bir komisyon kurmuştur. Ayrıca, Devlet Güvenlik

Mahkemesi savcısı söz konusu belediye başkanı hakkında soruşturma açmış ve ilgili belediye Başkanı belli süreliğine tutuklanmıştır¹⁵ (TBMM Raporu: 953-954).

Bu dönemde yaşanan ve laiklik tartışmasına doğru evrilen bir diğer olay Susurluk kazası¹⁶ üzerine yaşanan protesto eylemleridir. Devlet ile mafyanın girdiği ilişkileri ortaya çıkaran bu kaza sonrası kamuoyunda bu olayın üzerine yeterince gidilmediği endişesi üzerine Şubat 1997 boyunca ilk önce çeteleri süpürelim anlayışıyla başlamış olan sürekli karanlık için bir dakika karanlık eylemleri başlamıştır. Bu eylemlerin organizatörlerinden olan Ufuk Uras olayların çeteleri protesto eylemleri ve temiz devlet talebi şeklinde başlamışken Sincan'da 4 Şubat'ta tankların yürümesi sonrasında kontrolleri dışında laik-anti laik cepheleşmesine doğru kaydığını belirtecek ve Adalet Bakanı Kazan'ın mum söndü oyunu oynuyorlar açıklaması tarzı beyanatların süreci daha da gerdiğini vurgulayacaktır (Birand ve Yıldız, 2012: 170-172).

Bu kısımda ele alınacak son tartışma hükümetin RP kanadının hazırladığı bir taslak ile basına yönelik bir düzenleme yapılması öngörülmesi olmuştur. Söz konusu düzenlemenin basına susturmak adına olduğu dile getirilmiş ve gerek ulusal basında, gerekse uluslararası basında yasalaşmasının engellenmesi gündeme getirilmiştir. Söz konusu tasarı adaleti yönlendirmemesi, devletin itibarını sarsmaması ve halkı endişeye sevk etmemesi gibi muğlak kriterler üzerinden basın denetlenmesine yönelik hükümleri içerdiği gibi tekzibin anlaşılır olması, dağıtım tekeline son verilmesi, medya sahiplerinin belli bir sayıdan çok basın kuruluşuna ve herhangi başka bir şirkete sahip

¹⁵ Sincan Belediye Başkanı olan Bekir Yıldız Cevizoğlu'nun programında, bu tür anma geceleri ve programları sadece Filistin Gecesi tarzında değil, Azerbaycan ve Bosna Hersek gibi ülkeler için de dayanışma göstermek niyeti ile yaptıklarını ve bu tür gecelerin ilk olmadığını, Türkiye'nin diğer şehirlerinde de daha önce yapıldığını ve geceye daha önceki programlardan farklı olarak basının büyük bir ilgisi olduğunu belirtmiştir (Cevizoğlu, 1998: 2,8, 73).

¹⁶ Bu kazada 12 Eylül öncesi cinayet işlemek ile suçlanan Abdullah Çatlı'nın, bir DYP vekilinin ve emniyet görevlisinin aynı arabada buldukları anlaşılmıştır. Bunun üzerine kamuoyunda devletin nasıl bu tür faaliyetler içerisine girebildiği sorgulanırken hükümet tarafından ilk verilen tepki Çiller kanadından "devlet için kurşun yiyen de atan da şerefli" tarzında olurken, Refah kanadında ise bir sessizlik hakim olmuştur. Ancak kamuoyundan gelen tepkilerin devamı üzerine İçişleri Bakanı Ağar istifa etmiştir (Birand ve Yıldız, 2012: 170-172). Ancak bu olaydan sonraki ilk Bakanlar Kurulu toplantısı sonucunda hükümet adına açıklama yapan Esengül, savcılarının ve hakimlerin gereğini yaptıklarını ve ülkenin diğer önemli sorunları varken bu meselenin büyütülmemesi gerektiği yönde bir açıklama yaparak hükümetin bakış açısını (Tayyar, 1997: 79) Cumhurbaşkanı Demirel ise Mesut Yılmaz'ın Devlet Denetleme Kurulu'nun devreye girmesi talebini redderek (TBMM Raporu: 951) devletin bakış açısını yansıtmıştır. Meclis'te kurulan Susurluk Komisyonu'na Jandarma Genel Komutanlığı'nın istihbari faaliyetleri hakkında bilgi vermek üzere çağrılan dönemin Jandarma Genel Komutanı'nın Komisyon'a gelmeyi kabul etmemiştir.

olmaması ve medya patronlarının devletten kredi alımlarına sınırlama getirilmesi gibi düzenlemeleri de içermektedir¹⁷ (Akpınar, 2001: 133-135; Milliyet, 11/12/1996: 1, 16).

2.1.3. 28 Şubat Sürecinde Yaşanan Önemli Gelişmeler

Şarlak (2004: 291) 28 Şubat Süreci için kısa vadeli hedefi hükümeti devirmek ve devlet dairelerini Refah Partili kadrolardan temizlemek olsa da gerçekte İslamî olarak kabul edilen ekonomik ya da toplumsal herhangi bir aktörün de yok edilmek istendiği ve bu aktörlerin bundan da etkilendiği bir dönem olduğunu belirtir. Bu nedenle Sakallıoğlu ve Çınar (2003: 310) 28 Şubat'ı sadece 28 Şubat MGK kararlarının uygulanıp bittiği bir dönem olarak değil, devletin laik düzeltmeyi gerçekleştirip kuruluş kodlarına dönüncüye kadar normal politikaların askıya alındığı bir süreç olarak tanımlar. Yazarlara göre bu süreçte TSK'nın sivil bir idare gözetimi olmaksızın kamu politikalarının oluşumuna etkisinin artması kadar devlet ile toplum arasındaki ilişkinin şekli de değişmiştir. Belki de değişen ilişkilerin bir yansıması olarak bu süreçte bireylerin özel kararları ve din ve vicdan özgürlüğü kapsamında değerlendirilmesi gerektiği düşünülen başörtüsünün yasaklanmasına, meslek liselerine yönelik katsayı engeline ve sonrasında varlığı ortaya çıkan BÇG gibi kişilerin irticacı ya da mürteci gibi adlar ile tanımlanmasına, ordudan ve kamu kurumlarından BÇG raporlarına dayanılarak yapılan ihraçlara, MÜSİAD gibi STK'ların ötekileştirilmesine ve Refah Partisi'nin kapatılmasına ve tankların meydanlara indirilmesine kadar bir dizi olay yaşanmıştır.

2.1.3.1. Sincan'da Tankların Yürütülmesi

Bu olaylardan ilk olarak ele alınacak olan, Kudüs Gecesi olayı ile gündemde olan Sincan'da 4 Şubat 1997'de tankların yürütülmesidir. Yapılan resmî açıklamada askerlerin tankları bakıma göturdükleri veya tatbikat olduğu gibi rutin söylemler

¹⁷ Tayyar, (1997: 59-60, 67) tasarının görüşüldüğü Bakanlar Kurulu toplantısı tutanaklarına dayanarak aktardığı bilgide tasarının hükümetin kendi içerisinde de tartışmalara neden olduğunu belirtir. Yazara göre, tasarımı hazırlayan Adalet Bakanı Şevket Kazan tasarının batılı ülkeler örnek alınarak hazırlandığı ve bir an önce yasalaşması gerektiği şeklinde düzenlemeleri savunurken, Namık Kemal Zeybek başta olmak üzere bazı DYP'li bakanların ise yeni tasarımı basın temsilcileri ile görüşülerek ve Meclis'te uyum içerisinde çıkarılması gerektiğini belirtmiş ve yine bir diğer DYP'li bakan olan Yalım Erez ve Çiller ise basında meydana gelen kartel durumunun, demokrasi ve basın ile sermayenin ilişkileri açısından sorun oluşturmaya başladığını, basın ve bankaya birlikte sahip olmak gibi riskli durumları belirterek bu durumun önüne geçilmesi gerektiğini savunmuştur. Taslak gelen tepkiler üzerine Meclis'e sevk edilmemiş ve uygulamaya geçmemiştir.

kullanılsa da medya mesajı almış ve “Tank Sesleri, Sincan Manevrası İktidarı Sarstı” (Milliyet, 5/2/1997: 1) gibi manşetler kullanılmış ve tanklardan bazılarının Kudüs Gecesi'nin yapıldığı alanda kaldığına vurgu yapılmıştır.

Askeriyenin bu açık müdahalesine siyasetçilerden farklı tepkiler gelmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi lideri Baykal rejimin tehlikede olduğunu ve herkesin üzerine düşeni yapması gerektiğini belirterek olayı savunurken, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve Meclis Başkanı Mustafa Kalemli kimsenin şeriat istemeyeceğini, ülkenin laik olduğunu ve o sıralarda gündemde olan türban serbestisi ısrarından vazgeçmek gerektiğini belirtmiştir. Erbakan ise bir ülkede tiyatro gösterisi yapmanın demokrasi ile bağdaşmayan bir yönü olmadığını, RP'li vekil Emmioğlu askerinin üzerindeki üniformayı çıkararak siyaset yapması gerektiğini, Çiller ise ülkenin birliğini ve laik yapısını savundukları kadar demokrasiyi de savunacaklarını belirtmiştir. Tankların yürütmesine ilişkin 21 Şubat'ta Çevik Bir'in Amerika'da Türk-Amerikan İş Konseyi'nde yaptığı “demokrasiye balans ayarı yaptık” şeklindeki açıklaması (TBMM Raporu: 955-956) tüm süreç boyunca post modern darbe sözü ile birlikte en çok kullanılan sözlerden birisi olmuştur. Akpınar Hürriyet'in üç gün sonraki bir haberine dayanarak Sincan'da tankların yürütülmesinin hükümeti türban konusunda düzenleme yapma ısrarından vazgeçirdiği gibi ekonomiye kaynak sağlanması bağlamında Refahiyol'un gündeminde olan askeriyeyle ait taşınmazların satışı konusunda da geri adım atmasını sağladığını da belirtir.

2.1.3.2. Milli Güvenlik Kurulları

Süreç boyunca yaşanan önemli gelişmelerden bir diğeri MGK¹⁸ toplantıları ve burada alınan kararlardır. Bayramoğlu (2004: 91-92, 97) bu dönemde milli güvenlik, MGK ve

¹⁸ MGK, Türkiye'de de ilk kez 1949 yılında 5399 sayılı Kanun ile Milli Savunma Yüksek Kurulu olarak kurulmuş, 1961 yılında anayasal bir kurum haline gelmiş ve adı MGK olarak değişmiştir. Sevinç (2000) Kurulun adının Milli Savunma yerine Milli Güvenlik Kurulu olarak değiştirilmesini anlamlı bulur. Yazara göre savunma güvenlik kavramının sadece bir alt unsurudur ve ülkeye karşı dışarıdan gelebilecek tehditlere karşı korunmayı içerir. Oysa güvenlik kavramı içeriden ve dışarıdan gelebilecek olası tehditleri kapsayan ve anayasalarda hakların kullanımının engellenmesi için de araç olabilen bir kavramdır. 1961'de kabulüyle Kurula Genelkurmay Başkanına ek olarak kuvvet komutanları da eklenerek askeriye'nin ağırlığı artırılmış ve 1971 yılında yapılan değişiklikle de *yardım etmek üzere* gerekli görüşleri Bakanlar Kuruluna bildirir ibaresindeki yardım etmek üzere ibaresi çıkarılmıştır. Kurul 1982 Anayasası ile de mevcudiyetini devam ettirmiştir. MGK, 2001 yılındaki Anayasa değişiklikleri ile başbakan yardımcılığı gibi sivil bakanların sayısının artmış olmasına ve Kurul kararlarının Bakanlar Kurulunca “öncelikle dikkate

Milli Güvenlik Siyaset Belgesi üçlüsünün adeta ülkenin yönetici üçlüsünü oluşturduğunu ve siyaset de dâhil ülkeyi yönlendirdiğini belirtir. Yazara göre MGK kurulduğu günden beri ülke gündemini belirlemede askeriyenin faaliyetlerinin sivilleştirildiği bir tampon görevi görmektedir ve bu işlevini en çok da 28 Şubat günlerinde yerine getirmiştir.¹⁹ Bunlardan ilk olarak 27 Ocak tarihli MGK toplantısı sonucunda muğlak ifadeler olan bölücü ve yıkıcı faaliyetler yürüttüğüne karar verilen yayın kuruluşlarının Radyo ve Televizyon Üst Kurulu'nca mevcut yaptırımlara ek olarak süresiz olarak ilgili yayın kuruluşunun kapatılması için yasayla yetkilendirilmesi gerektiği yönde talimatlar verebilmiş ve sinema ve müzik eserlerinin aktif bir şekilde milli güvenlik açısından denetlenmesi benimsenmiştir (Bulut, 1997).

Süreçte yer alan MGK toplantısı ve kararlarından şüphesiz en çok ses getireni bu döneme de adını veren 28 Şubat 1997 tarihli MGK toplantısı ve burada alınan kararlardır ve 9 saat süren toplantı sonucunda basına yapılan açıklama 1 Mart tarihli gazete manşetlerinde yer alacaktır. Açıklamada (Cevizoğlu, 1998: 215-217) bölücü ve yıkıcı akımların laik ve sosyal bir hukuk devleti olan rejimi zayıflatmaya çalıştıkları

alınacağı” ibaresi yerine Bakanlar Kurulunca “değerlendirileceği” belirtilmesine rağmen askerlerin önemini koruması açısından önemlidir. Çünkü Kurulun Anayasa'nın 118 inci maddesinde; “Devletin millî güvenlik siyasetinin tayini, ... ile ilgili alınan tavsiye kararları ve ... görüşlerini Bakanlar Kuruluna bildirir. Kurulun, Devletin varlığı ve bağımsızlığı, ülkenin bütünlüğü ve bölünmezliği, toplumun huzur ve güvenliğinin korunması hususunda alınmasını zorunlu ... [gördüğü] kararlar Bakanlar Kurulunca değerlendirilir.” şeklinde ifade edilen görev kavramı çok geniş bir alana denk düşmekte ve milli güvenlik ve ülkenin bölünmez bütünlüğü gibi kavramların içerisine çok geniş yorumlar ile birçok tedbirin girilmesinin sağlanabildiği değerlendirilmektedir.

¹⁹ Yine bu süreçte TUSİAD adına Bülent Tanör'ün hazırladığı raporunda eleştirdiği MGK için askeriyenin verdiği imzasız karşı cevap MGK'ya askeriyenin o dönem için (ve muhtemelen diğer dönemler için) yüklediği fonksiyonu, siyasete ve siyasetçilere bakış açısını göstermesi açısından anlamlı olduğu değerlendirilmektedir. Cevabi metin (Bayramoğlu, 2004: 91-92) incelenecek olursa MGK'nın sivil ve askerlerin bir arada oluşturdukları ve devletin hafızası görevi gören, devletin organları arasında koordinasyon sağlama görevine vurgu yapılmaktadır ki bu koordinasyonu normalde Bakanlar Kurulunun sağlaması beklenir. Metinde vurgu yapılan bir diğer husus siyasetin tıkandığı anlarda MGK'nın devreye girdiği ve siyasal ve hukuki açıdan adeta bir sigorta görevi gördüğünün belirtilmesidir. Bayramoğlu'na göre bu vurgu ile siyasetin doğasında olan ve belki de erken seçim ve benzeri çeşitli şekillerde aşılacak tıkanıklıkların Kurul'un görevine girdiği ve siyasi faaliyetleri devralması için uygun bir ortam oluşturduğu imasıdır. Yine cevap metninde ele alınan bir diğer husus MGK'da alınan kararların askeri cenah tarafından siyasilere ve devletin diğer organlarına dikte ettirildiği anlayışının yanlış olduğudur. Buna göre askerlerin önerilerinin kabul edilmesinin ve devlet organlarıca yerine getirilmesinin sebebi bu kararların zorla dikte ettirilmesinden değil, askerlerin uzun mesleki kariyerleri sonucunda edindikleri tecrübelerinin günlük politik endişelerden uzak olması ve bu nedenle alınabilecek en doğru kararlar olmasından ileri gelmektedir. Yazara göre bu bakış açısı ise Kurul'un milli güvenlik şemsiyesi adı altında ekonomiden, eğitime ve dışişlerinden her türlü iç meseleye değin karar alabildiği değerlendirildiğinde kendisini ve kendisi dışındakileri hangi konumda ve yeterlilikte gördüğünü göstermesi açısından önemlidir.

belirtilmekte ve anayasa ve kanunların uygulanmasından taviz verilmeyeceği vurgulanmaktadır. Açıklamaya göre toplantıda öncelikle terörle mücadelede gelinen noktaya değinilmiş ve bu konuda halkın ve tüm kesimlerin desteğiyle çok iyi bir noktaya gelindiği ve bu durumun devamı için bir plan dâhilinde hızlı bir şekilde hareket edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Açıklamanın ikinci kısmı ise özet olarak şu şekildedir:

- Atatürk ilke ve inkılapları, çağdaşlaşma ve demokrasinin gerçekleşmesini sağlayan kanunların hayata geçirilmesinden taviz verilmeyecektir.
- Demokrasi ve laikliğin işler olması için gerekli güvenlik ve huzur ortamı önemini korumaktadır.
- Laik ve anti laik şeklinde ayrımlar yapılması demokrasiye ve hukuka dayalı rejimi zayıflatmaktadır. Öyle ki laiklik sadece rejimin değil aynı zamanda demokrasi ve toplumsal yaşamda huzurun da garantisidir.
- Adalet ve sosyal hukuk devletine dayanan devletimizin çağdışı uygulamalar ile zayıflatılma teşebbüslerine rağmen bunlara karşı kanunların uygulanmaması hukuk devleti ilkesini zayıflatmaktadır.
- AB'ye girme yolunda ülkemizin imajını olumsuz etkileyebilecek bu tür tartışmaların sonlanması gerekmektedir.
- Tartışmaların devamı huzur ortamını olumsuz etkileyecek ve bu durum yeni gerilimlere ve de yaptırımlara yol açacaktır.

28 Şubat MGK'sından iki gün sonra ise bu Kurul'da ek olarak alınmış ancak üzerinde o gece anlaşma sağlanamamış kararlar kulis bilgisi olarak basına yansıtılacak (Çekirge, 1997: 13) ve söz konusu karar ve 18 maddeden oluşan önlemleri içeren eki ilerleyen günlerde netleşecektir. 406 sayılı MGK Kararı'nın ekinde özet olarak şunlar yer almaktadır (Cevizoğlu, 1998: 219-222):

- Laiklik hassasiyetle korunmalı, bunu sağlamak gerekli kanunlar uygulanmalı, eğer gerekiyorsa mevzuatta yeni değişiklikler yapılmalıdır.
- Cemaat ve tarikatlara bağlı her türlü özel girişim (vakıf, yurt, okul, bunlara ait tesisler) devletçe denetlenmeli ve bunların Milli Eğitim Bakanlığına devri gerçekleştirilmelidir.

- Bu bağlamda tarikatların faaliyetlerine son verilmeli, çeşitli yerlerde yapılan dini tesisler Diyanet tarafından denetlenerek şayet bunlara ihtiyaç olduğu düşünülüyorsa yerel yönetimler ile Diyanet arasında işbirliğiyle yapılmalıdır.
- Gençlerin vatan ve Cumhuriyet sevgisi ile donatılmaları açısından 8 yıllık kesintisiz eğitime geçilmeli ve çocukların din eğitimi almalarını isteyen ailelerin gönderebilecekleri Kuran kursları ancak 8 yıllık temel eğitimden sonra ve Milli Eğitim Bakanlığının kontrolünde olmalıdır.
- Rejime sadık din adamlarını yetiştirmekle yükümlü devlete bağlı okulların (imam hatiplerin) sayısı azaltılmalıdır.
- Ülkenin problemlerini millet yerine ümmet bağlamında ele alan ve böylece bölücü terörü de cesaretlendiren faaliyetlere karşı her türlü önlem alınmalıdır.
- TSK'dan irticaî faaliyetleri nedeniyle atılan personelin medyada haber yapılması neticesinde TSK'nın din karşıtı olarak algılanmasının önüne geçilmeli, atılan personel diğer kamu kurum ve kuruluşlarında istihdam edilmemeli, dinci kesimden askeriye olabilecek sızmaları önlemek için alınan tedbirler diğer bürokratik mevkilerde de alınmalıdır.
- Mevzuata aykırı olarak sergilenen olaylara karşı her türlü yaptırım uygulanmalı ve tekrarını önlemek için gerekli tedbirler alınmalıdır.
- Ülkemizi çağdışı bir görüntüye sevk eden kıyafet ihlallerine engel olunmalı, bu konuda başta devlet kurumlarında olmak üzere gerekli hassasiyet gösterilmelidir.
- Kurban derileri sadece devletçe yetkilendirilmiş olan kamu kurumlarınca toplanmalıdır.

Bu kararların giriş kısmında alınacak ve de alınması bundan sonra gerekecek tedbirlerin hükümete bildirilmesine yer verilmiştir.²⁰ Çekirge'ye (1997: 13) göre, MGK Kanununa dayanılarak MGK Sekreteri tarafından bu kararların uygulamaya dökülüp dökülmediğinin takip edilmesi, uygulamaya ilişkin Başbakan, Cumhurbaşkanı ve Kurul'a bilgilendirme sağlanması da öngörülmektedir. Yazar, bu kararların uygulamasının takibinin MGK Sekreteri'nce yapılacak olmasını yeni bir dönem olarak

²⁰ Bu kararları imzalamama noktasında direten Erbakan 5 gün sonra kararları imzalamıştır. Sabah'ın (19/3/1997: 1) daha sonraki bir haberinde kullandığı başlığa göre bu imza "Erbakanı Atatürkçü ve Laik Yapan İmza"dır. Haberde geçtiğine göre Erbakan görüşlerine zıt istikamette faaliyetleri yapacağını bildiren ilk başbakan olmuştur.

yorumlamakta ve artık askerlerden ve sivillerden eşit olarak oluşan MGK'nın görevinin sadece Bakanlar Kuruluna alınacak önlemleri iletmek değil, uygulamayı da yakından takip etmek ve gerekli önlemleri almak olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda yazara göre MGK artık sadece istişari bir örgüt olarak değil, denetleyici ve uygulatırıcı bir kurumdur ve ülkemizin bütün hassas konularının ele alındığı ve ihtiyaç duyduğunda bu konular ile ilgili tedbir aldığı ve bu tedbirlerin uygulamasına da bizatihi müdahale edebildiği bir kurumdur.

Toplantıda ve sonrasında çıkan kararlarda darbe iması bulunduğu değerlendirilmektedir. Örneğin toplantıda bulunan o zamanki Genelkurmay Başkanı olan kendisinin 1960 ihtilali ve 12 Mart Muhtırasını İsmail Hakkı Karadayı ve 12 Eylül darbesini gerçekleşmeden olacağını tahmin ettiğini, bu konunun alttan üst kademelere kadar sunulan raporlardan anlaşılabilirdiğini belirtmekte ve şimdilerde de kendisi ile kuvvet komutanları arasında görüş ayrılıkları olduğunu söylediği, hâlbuki bu konuda askeriyenin bir bütün olarak hareket ettiğini ve konuyu MGK'ya kadar getirdiğini ve ülkenin selameti için önlem alınmasının şart olduğunu belirtmektedir (Vatan, 23/9/2013). Bu konuşmanın ima ettiği şeyin önlem alınmaz ise darbenin kaçınılmaz olacağı ve bu konuda komutanlar arasında görüş ayrılığı olmadığı şeklinde olduğu değerlendirilmektedir. Cevizoğlu (1998: 98) da buradaki yeni yaptırım sözcüğünden yola çıkarak geçmişte bu tür yaptırımları her zaman Genelkurmay'ın yaptığını vurgulayacak ve alınan kararlar ile bir darbe imasında bulunulduğuna işaret edecektir. Doğru (1997: 20) ise daha açık bir dil kullanmış askerin eskiden doğrudan ihtilal yaparken 28 Şubat MGK kararları ile “Anayasa'ya uygun centilmen bir ihtilal” yaptığını belirtmiştir. Yazar, 28 Şubat'ta alınan MGK kararlarına Erbakan'ın ve Çiller'in uymak zorunda olduğunu, aksi bir durumda uydurulacaklarını, bu kararlara uymamaları durumunda anayasal bir suç işlemiş de olacaklarını ve askeriyenin bu kişileri hapse atacağını belirtmiştir. Erdoğan'a (2007: 23) göre Erbakan buradaki yaptırım sözcüğü de dâhil MGK kararlarını toplantıda uyum vardı gibi bir açıklama ile görmezden gelmeyi tercih edecek ve Başbakan ve yardımcısı bu kararları halka götürmek yerine durumu idare etmekle meşgul olacaktır. Yazara göre Cumhurbaşkanı Demirel ise her zamanki fırsatçılığı ile durumdan vazife çıkaracak ve pozisyonunu korumaya çalışacaktır. Yılmaz ve o tarihte DYP'den ayrılmış ve yeni bir parti kurmuş olan Cindoruk ise yaptırım yapmanın MGK'nın görevi olmadığını, demokrasilerde

yaptırımı yargı ve Meclis'in yapabileceğini belirtmiştir (Yıldız, 2007: 13). Ancak Yılmaz zaman zaman yaptığı bu muhalefetini sürdürümayerek süreç boyunca büyük oranda kurucu düzen ile özdeşleşecektir (Erdoğan, 2007: 23).

Basın açıklamasından yola çıkarak yaptığı daha geniş kapsamlı değerlendirmesinde Sevinç (2000) de mesajın esas olarak laiklik üzerinden Refah'a yönelik bir darbe tehdidi olmakla birlikte toplumsal barış ve sükûnet bağlamında verilen bu tür mesajların diğer kesimlere de yönelik olduğunu belirtir. Yazara askeriyece nükleer enerjiye karşı olan çevreci akımlar ya da terör konusunda farklı çözüm alternatiflerini dile getiren düşünürler ve özelleştirmeler gibi ekonomik konularda farklı düşünen kesimlerin devletin gelişmesi önünde bir engel, malum zihniyetin sayıklamaları olarak algılandığını belirtmektedir. Sevinç bu durumu devletin sistemi ve sistemin önceliklerini belirleme girişimi ve çizilen bu kapsama uygun düşmeyenleri ise ötekileştirme olarak yorumlamaktadır ve MGK'nın bu ötekileştirmenin ve demokrasi dışı durumların başlıca unsurlarından birisi olduğunu belirtmektedir.

2.1.3.3. Hukuksal Alandaki Gelişmeler

Bu süreçte kurucu sistemce verilen tepkilerden bir diğeri hukuksal alanda yapılan çeşitli düzenlemelerdir. Bunlardan ilki 1997 tarihinde yürürlüğe girmiş olan ve artık yürürlükte olmayan Başbakanlık Kriz Yönetim Merkezi Yönetmeliğidir²¹. Bu Yönetmelik ile Genelkurmay Başkanlığına geniş yetkiler verilmiş, kriz durumlarında koordinasyondan sorumlu olacak Başbakanlık adına genel koordinasyon görevini yapma yetkisi de (Md. 3) MGK Sekreterine verilmiştir. Yönetmelik ile oluşturulan Koordinasyon Kurulu ise kriz anında kararlar almaktan krizlerin türü ve kapsamına göre Milli Güvenlik Siyaset Belgesinde güncellemeler yapmak üzere MGK'ya teklifte bulunmaya kadar yetkilere haizdir. Yönetmelikle sadece kriz dönemlerinde değil olağan dönemlerde de faal olması öngörülen ve MGK bünyesinde oluşturulacak bir sekreterya da bulunmaktadır. Bu sekreterya vasıtası ile olağan dönemlerde bile Yönetmelik ile oluşturulmuş Kriz Yönetim Merkezinin etkin olması ve tüm kamu kurum ve kuruluşlarının MGK Genel

²¹ Başbakanlık Kriz Yönetim Merkezi Yönetmeliği, 9/1/1997 tarihli Resmî Gazete. Afet ve Acil Yönetim Merkezleri Yönetmeliği ile söz konusu yönetmelik ve bu yönetmeliğe dayanılarak yapılan diğer düzenleyici işlemler yürürlükten kaldırılmıştır. 19/2/2011 tarihli Resmî Gazete.

Sekreterliğine bilgi akışı sağlaması öngörülmektedir (Md. 10). Bu duruma ilişkin Çandar (1999: 131) MGK Genel Sekreterinin bu Yönetmelik sayesinde elde ettiği yetkiler sonucunda neredeyse Başbakan ile eşit bir statüye kavuştuğunu belirtir. Nitekim bu hükmün uygulamasını sağlamak üzere 31 Ocak tarihinde Erbakan'ın imzasıyla bir karar çıkartılmış ve MGK kararları ve bu yönetmelik kapsamında yapılması gerekli icraatlarının yerinde görülmesi ve denetimi adına MGK Sekreteri'ne ve onun görevlendireceği personele yurt çapında Başbakan adına teftiş yetkisi verilmiştir (Öztürk, 2013: 45).

Yönetmeliğin belki de en can alıcı noktası olarak kabul edilebilecek noktası krizden neyin anlaşıldığıdır ve bu husus ilgili yönetmeliğin dördüncü maddesinde geniş bir şekilde tanımlanmaktadır. Buna göre milletin bölünmez bütünlüğünü tehlikeye atacak girişimler bu kapsamda olduğu gibi salgın hastalıklar ve ağır ekonomik bunalımlar, göç, yangın ve hava kirliliği gibi askeri kanadı neredeyse hiç ilgilendirmeyen gelişmeler de kriz yönetiminin ve dolayısıyla askeri kanadın kapsamı alanına sokulmuştur. Bayramoğlu'na (2004:104; 2001: 93, 210) göre söz konusu Yönetmelik öncesinde var olan Buhran Değerlendirme Kurulu adlı yönetmelikten üç yönüyle farklıdır. Buna göre yeni yönetmelik aracılığıyla toplumsal hareketler dahi kriz tanımına girebilmekte, bunlardan hangisinin bir kriz olarak algılanacağı ve böylesi bir durumda alınacak tedbirler ve bu tedbirlerin yönetimi askeriye devredilmekte ve Genelkurmay'ın gerek gördüğü yerlerde kriz merkezleri adı altında şube açma yetkisi sayesinde askeriye ile devletin diğer kurumlarının doğrudan iletişime geçmesinin ve böylece askeriye devleti tamamen sarmasının önü açılmaktadır. Yazara göre yönetmelikle bugün siyasal İslamcılar açısından ancak gelecekte bütün değişime yönelik taleplerin değerlendirilmesi açısından siyaset ve bürokrasi devre dışı bırakılmaktadır. Bu durumun adeta C. Schmitt'in (2014: 13) işaret ettiği egemenin olağanüstü hale karar verebilendir teorisine işaret ettiği değerlendirilmektedir. Öyle ki doğal afet ya da ekonomik bir bunalım kriz kapsamında değerlendirilebilecek ve böylece işleyişi diğer kurumlardan farklı bu kriz yönetim anlayışı ile yeni hukuki durumlar oluşturulabilecek ve gerekli kararlar alınabilecektir. Sevinç (2000) bu durumu ekonomik ve sosyal olaylar hakkında görüşler veren ve bu görüşlerinin pratik hayattaki gelişmelerini takip eden ve tanımını ve de korunmasını yaptığı milli güvenlik anlayışını yansıtan bir anlayış ve örgütlenme olarak kabul eder ve Türk siyaset hayatında zaten etkileri görülen askeri darbelerin ve

askerî yönetim anlayışının artık sıradanlaşması, öyle ki yeni bir askeri darbe dahi gerektirmeyecek kadar kanıksanması olarak yorumlar. Benzer bir düşünceyi ifade eden Erdoğan (2007: 23-24) ise bu durumu Anayasa'nın askıya alınması ve hükümetin kendi ölüm fermanını imzalaması olarak yorumlarken Çandar (1999: 131) da yapılan bu tür bir düzenlemenin Refah'ın çalışma alanını daha da daralttığını ve RP'nin askerin dikkatini kendisinin üzerinden dağıtmaya ve devlete karşı olan sadakatini göstermeye çabalarken kendi sonunu hızlandırmış olduğunu belirtir. Yazara göre bu Yönetmelik ile aldığı yetkiler sonucunda askeriye, MGK ile aldığı kararlardan ötürü zaten sorumluluğu olmayan ancak yetkisi olan yürütme içerisindeki durumunu daha da güçlendirmiş ve yasallaştırmıştır.

Hukuksal anlamdaki bir diğer düzenleyici işlem Milli Askeri Stratejik Konsept adındaki belgedir ve Cumhurbaşkanına verilen brifingde irticanın birincil tehdit olduğu ve söz konusu belgenin buna göre yenileneceğinin belirtilmesi üzerine gündeme gelmiştir. 30 Nisan 1997 yılında askerin verdiği ilk basın brifingi ile de söz konusu belgede irticanın bir iç tehdit olarak artık birinci sırada yer aldığı belirtilmektedir. Bayramoğlu (2001: 157-159, 173) bu belgenin siyasetçilerin haberi dahi olmadan yürürlüğe konulduğunu ve askeriyeye ülkeyi savunmak için verilmiş olan silahları gerekirse içeriye yönlendirilebileceğini ve bu tür resmi belgelerde iç tehdit kapsamında irticanın sokularak Refah'a olan tepkisinin devlet nezdinde sahiplenilmesinin sağlanmaya çalışıldığını belirtir. Erbakan bu belgeye tepkisini ülkenin tehdit algısının Milli Güvenlik Siyaset Belgesi (MGSB) ile belirlenebileceğini, hiçbir kamu kuruluşunun kendi başına bir tehdit değerlendirmesi yapamayacağını, MGSB'nin de hükümet tarafından yeniden düzenleneceğini belirterek ortaya koymuştur (Ergin, 1997: 14).

Erbakan'ın işaret ettiği MGSB ise Refahyol'un yıkılmasından sonraki süreçte askeriye tarafından referans yapılmaya başlanmış ve 31 Ekim 1997 yılında yapılan bir MGK toplantısı ile 14 madde ve 80 sayfa ek olmak üzere güncellenmiştir. Söz konusu 14 madde incelendiğinde (Hürriyet, 24/11/2004) bazıları siyasi iradenin yetkisi dâhilinde olan konular olduğu gibi bazıları ise siyasetin doğası gereği var olabilecek ve siyasi iradenin dahi karar alması gerekmeyecek konuların da bulunduğu görülmektedir. Bu bağlamda belgede bölücülük ve irtica birincil ve eşit derecede önemli sorunlar olmakta ve siyasal İslam bir tehdit unsuru olduğu gibi, aşırı sol da tehdit düzeyindeki gerilemeye

rağmen önemini korumakta, Türk milliyetçiliği de ırkçılık düzeyine kaydığı için tehdit unsuru oluşturmaktadır. Belgeye göre AB ve komşu ülkeler ile olan ilişkilerden, özelleştirmelere, ekonomik anlamda dünya ile bütünleşmesine, adalet sistemindeki ve devlet mekanizmasındaki işleyişte görülen sıkıntıların giderilmesinden Türkî Cumhuriyetler ile olan ilişkilerin geliştirilmesine kadar bir dizi konuya da değinilmiştir.

Şarlak (2004: 291) ve Sevinç (2000) bu konuda hiçbir hukuki düzenlemenin bu belgeye aykırı şekilde yürürlüğe giremeyeceğinin de kayıt altına alınarak söz konusu belgeye verilen önemin de ortaya konulduğunu belirtir. Bunu destekler mahiyette Ergin (1997: 14) belgenin devletin tehdit algılamasını ve sıralamasını belirleyen en önemli ve temel belge olduğunu vurgulayarak söz konusu belgenin sadece mevcut hükümet için değil gelecekteki hükümetler için dahi bağlayıcı olacağını belirtmektedir. Yazar, Erbakan'ın irtica ile mücadele edilirken tehdit belirleme yetkisinin sivil kesimde olduğunu ve de en son 1992 yılında çıkmış olan MSGB'de irtica diye bir tehdidin bulunmadığı yönünde hükümetteyken yapmış olduğu iddiasının, MGSB'de irtica tehdidini içerecek şekilde güncelleme yapılması ile ortadan kalktığını ve MGK tarafından koordine edilerek oluşturulan bu belgenin tüm hükümetlerin yeni yol haritasını belirlemiş olduğunu belirtmektedir. Bu tarz bir yaklaşımın ne derece sivil ve demokratik olduğunun tartışılması bir yana aslında irticaî faaliyetler gibi muğlak bir ifade ve tehdit ile suçlanan bir kesimin bu belgeye dayanarak durumu izah etmeye çalışmasının da sivil kesim ve demokrasi açısından sorunun çok daha derinlerde olduğunu gösterdiği değerlendirilmektedir.

Bu başlık altında ele alınacak olan bir diğer düzenleme olan Emniyet ve Asayiş Yardımlaşma Protokolü²² (Emasya) ilerleyen kısımlarda bahsedilecek olan BÇG'nin görevini daha etkin yapabilmesi amacıyla Anadol-D Hükümeti'nin kurulmasından hemen sonra askeriye ile İçişleri Bakanlığı arasında imza altına alınmıştır. Protokolün 5. maddesine göre terör ve toplumsal olaylardan kaynaklı düzensizliklere karşı il ve ilçelerde mülki idare amirlerinin, komutanların ve Emniyet ve MİT temsilcilerinin de katıldığı koordinasyon komisyonları oluşturulması ve bu komisyonların en az ayda bir defa toplanarak güvenlik durumunu değerlendirmesi öngörülmektedir. Aynı protokolün

²² Genelkurmay Başkanlığı ile İçişleri Bakanlığı Arasında 5442 Sayılı İl İdaresi Kanunu'11/D Maddesi' Gereğince Alınması Gereken Müşterek Tedbirlere İlişkin Protokol. TBMM Raporu Ek-1.

11. maddesi ile terör olayları için validen yazılı ya da acil durumlarda sözlü talimat gerekli iken 9. maddesi ile düzenlenen toplumsal olayların kontrolden çıkma durumlarında ise validen talep gelmeden EMASYA Komutanlıklarının kendiliğinden harekete geçebileceği 13. maddesi ile de EMASYA komutanlıklarının ildeki kamu kurumlarının her türlü imkânını kullanabileceği öngörülmüştür. Söz konusu protokolün 14. maddesi ile validen talep gelmesinden itibaren emir komuta yetkisinin validen askeri komutana geçmesi ve diğer emniyet birimlerinin de komutana tabi olmaları öngörülmekte ve polise ait kolluk kuvvetinin askerin kontrolüne girmesi sağlandığı düşünülmektedir. Protokolün 22. maddesi ile düzenlenen EMASYA Komutanlıklarında müşterek istihbarat merkezleri oluşturulması sayesinde askeriyenin ve BÇG'nin ildeki gerek Emniyet, gerekse MİT kaynaklı istihbari bilgilere kolayca ulaşma şansı elde ettiği değerlendirilmektedir.

Kriz Yönetim Merkezi Yönetmeliği, Milli Askeri Stratejik Konsept, MGSB ve Emasya türü hukuksal alandaki düzenlemeler ile askeriye verilen geniş yetkiler konusunda Kardaş (2004: 296-297) ve Bayramoğlu (2004: 79) ideolojik bir tanımlamaya giren milli güvenlik gibi tanımlamalar ile orduya anayasanın da üstünde yetkiler verildiğini, yürütmeye bağlı olması gerekli olan askeriyenin ayrı bir anayasal konuma ve özerkliğe hatta Bakanlar Kuruluna karşı bir ağırlıklı bir konuma geldiğini belirtmişlerdir. Yazarlara göre böylece askeriyenin sivil kanada, tamamen sivilleri ilgilendiren konularda bile talimatlar verebileceği bir ortam oluşturulmuştur.

2.1.3.4. Brifingler

Bu süreçte yaşanan bir diğer önemli gelişme askeriye çeşitli kurumlara verilen brifinglerdir²³. Bu bilgilendirmelerden basına yapılanların yeri ve önemi ayrı olduğu düşünüldüğü için bir sonraki basın başlığı altında ele alınmaktadır. 28 Şubat sürecinde brifinglerin hangi saikler ile verildiğini göstermesi açısından Deniz Kuvvetleri Komutanı olan Güven Erkaya'nın açıklamaları yol göstericidir. Erkaya'ya göre bu

²³ 28 Şubat Sürecinde sıklıkla başvuru alan bu bilgilendirmeler tarihsel süreçte ilk kez 1967 yılında yapılmıştır ve Cumhuriyet'in yeni insan tipini oluşturmak gayesiyle yapılan okuma yazma faaliyetlerinden kırsal kesimde birlikteliği sağlamak için yapılan kardeş köy uygulamalarına ve ekonominin canlandırılması için OYAK'ın giriştiği faaliyetlere kadar bir dizi faaliyet hakkında brifing verilmiştir (Sevinç, 2000).

dönemde öncelikle milletvekillerine yönelik bilgilendirmeler yapılmıştır. Ancak Erkaya'ya göre askeriye açısından bu bilgilendirmelerin vekillerde ve siyasi arenada istedikleri etkiyi yapmadıkları görülmüştür. Bunun üzerine Erkaya ikinci aşama olarak adlandırdıkları sivil kesimi arkalarına almak için bilgilendirmeler yapmaya başladıklarını belirtir (Bayramoğlu, 2004: 99). Sevinç post modern darbe sürecindeki bilgilendirmelerin de ordunun gerektiğinde devlete yol göstermek ve öncülük etmek kapsamında kendisine biçtiği rolün yansıması olduğunu belirtir (Sevinç, 2000).

Bu brifinglerden ilki 17 Ocak 1997 tarihinde ordu tarafından Cumhurbaşkanı verilecektir. Söz konusu bilgilendirmede Taksim'e cami tartışmasından türban meselesinin toplumsal barışı bozduğuna, kurban derilerinin Türk Hava Kurumu dışındaki kurumlar tarafından toplanabilmesi halinde Türk Hava Kurumunun mali açıdan etkileneceğine ve bunun engellenmesine ve kara yoluyla hac yapılmasının yanlışlığına kadar birçok konu gündeme getirilmiş (Yıldız, 2007: 10), artık irtica gibi bir iç tehdidin dış kaynaklı tehditleri geçtiğini ve buna göre önlem alınması gerektiği ve Refah'tan rahatsızlıklarını ve Cumhurbaşkanı'nın gidişata bir önlem alması gerektiğini bildirilmiştir. Bunun üzerine de Demirel Erbakan'a köktendinci akımlara karşı önlem alınması ve laikliğin korunarak irticanın engellenmesine yönelik bir mektup yazmıştır. Bu bağlamda Demirel'in Cumhurbaşkanı olarak süreçte oynadığı role de değinmek gerekirse Arınç'a göre Demirel bugünlerde askerleri bile yönlendirebilecek kadar etkin durumdadır (Birand ve Yıldız, 2012: 201). Erdoğan (2007: 20) bu durumu Demirel'in geçmişte takındığı laikliğin dini özgürlükleri bastırmak için kullanıldığı düşüncesini bırakarak yeni rolüne sıkı bir şekilde uyum sağlaması olarak değerlendirirken Cevizoğlu (1998: 119-122) ise Demirel'in 1986 yılında yaptığı bir açıklamada belirttiği "siyasetin amacının dine hizmet olduğu, cumhuriyeti ayakta tutan şeyin Müslümanlık olduğu, bu ülkede üç defa askeri darbe olduğu ve hepsinin öncesinde de irtica konusunun yoğun bir şekilde konuşulduğunu, irtica var demezseniz sistem tarafından hemen saldırıya maruz kaldığımız" şeklindeki beyanlarına dikkat çekmektedir. Cevizoğlu, Demirel'in bu açıklaması ile birilerinin irtica konusunu tartışma malzemesi yaptığını ve sonrasında da darbelerin gerçekleştiğini ima ettiğini belirtmektedir. 28 Şubat Davası kapsamında verdiği ifadesinde de Çiller (Milliyet, 19/7/2017) bu süreçte komutanları emekli etme girişiminin Cumhurbaşkanı'na takıldığını ve Demirel'in terfi sisteminin bozulacağı gerekçesiyle böyle bir şeye sıcak bakmadığını belirtmiştir.

Bu dönemde verilen bir diğer brifing 10 Haziran 1997’de yargı mensuplarına yöneliktir. Brifinge RP hakkında 22 Mayıs’ta kapatma davası açmış olan Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş ve bu davaya bakacak olan Anayasa Mahkemesi Başkanı Yekta Güngör Özden dâhil birçok yüksek yargı üyesi katılmışlardır. Özden bu brifing hakkında memlekette gerçekleşen çeşitli anarşi ve irticaî olaylara yönelik filmler izlettiği, devletin resmî bir kurumun devletin diğer üst düzey görevlilerine bilgilendirme yapmasında garipsenecek bir durum olmadığını ve kimsenin o brifinglere zorla gitmediğini belirtirken Vural Savaş açılmış bir dava olduğu için Anayasa Mahkemesi üyelerinin katılmamasının daha iyi olacağını belirtmiştir (Öztürk, 2013: 71-73). Her ne kadar Özden söz konusu brifinglere katılmak noktasında insanların serbest olduğunu ve nitekim sonrasında Cumhurbaşkanı olacak olan Ahmet Necdet Sezer gibi bazı üyelerin katılmadıklarını belirtse de, dönemin Kırıkkale Üniversitesi Rektörü Beşir Atalay rektörlere yönelik brifinglerden ilkinde katılmadığını, bunun üzerine ikinci brifing yazısında bizatihi katılması ve yerine kimsenin gönderilmemesi yönünde bir yazı aldığını belirtmiştir (Birand ve Yıldız, 2013: 223).

Bu süreçte verilen brifingler kadar verilemeyen valiler brifingi ve bunun üzerine İçişleri Bakanı Meral Akşener’in tehdit edilmesi de dikkat çekmiştir. Bu olaya ilişkin Akşener verdiği röportajında birçok bürokratik kesimin ve en son yargının brifinge çağırıldığını, valilerin de brifinge çağırılması üzerine buna müsaade etmediğini belirtmiştir. Bu gelişme üzerine brifing gerçekleşmemiş ve “söyleyin o hanıma onu yağlı kazığa oturturum” şeklinde meşhur tehdit gelmiş ve tehdidi yapan asker hakkında Akşener’in kamuoyuna ifşa etme girişimi de Demirel tarafından engellenmiştir (Birand ve Yıldız, 2012: 201).

Şarlak (2004: 292) bu dönemde verilen brifingler sayesinde askeriyenin yasal düzeyde MGK gibi kurumlar aracılığıyla elde ettiği meşruiyeti toplumsal düzeyde ise brifingler ile desteklemeye çalıştığını ve yönlendirdiği medya ve buna ek olarak sivil toplum örgütleri ve Anayasa Mahkemesi, Devlet Güvenlik Mahkemesi, YÖK ile üniversiteler gibi özerk kurumlar üzerinden destek elde ederek meşruiyet sağlamaya çalıştığını belirtir.

2.1.3.5. Basının Rolü ve Andıçlar

Bu kısma giriş bağlamında zikredilmesinde fayda görülen bir husus ülkemizde medyanın iktidardaki hükümetlere karşı çıkma ile orduyu göreve çağırma arasında çizgiyi tutturma noktasında çoğu zaman sorunlu bir durumda olduğudur (Demirel, 2004:351-352). Nitekim bu sorunlu durumun en önemli yansımalarından birisinin de aldığı brifingler ile manşet haberler yapmaktan, arşivlerden kaset çıkarmaya, şeyh olduğu iddia edilen kişiler ve müridi olduğu iddia edilen kişi arasındaki gerçekliği şüpheli haberlere ve andıç belgesine kadar olan gelişmeler ile bu süreçte yaşandığı değerlendirilmektedir.

Basının askeriye tarafından etki altına alınmaya çalışıldığı brifinglerin ilki 17 Ocak'ta Cumhurbaşkanına yapılan brifing ve 28 Şubat MGK'sında alınan kararlardan sonra, 29 Nisan 1997 tarihinde gerçekleşmiş ve artan irtica tehdidine vurgu yapılmıştır. Basına verilen brifinglerin ikincisi ise 11 Haziran tarihinde gerçekleşmiş ve irtica faaliyetlerinden ve sebeplerinden örnekler sıralanmıştır. Bu brifingde yapılan açıklamaya göre (Cevizoğlu, 1998: 223-243) Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ve mensuplarının pasif tutumu nedeniyle ülkede oluşan boşluğu Milli Görüş teşkilatı ve tarikatlar doldurmaktadır ve askeriye göre Diyanet, Anayasa ile kendisine verilen görevi yapmakta yetersiz kalmaktadır. Brifingde türban ile eğitim görmenin ve kamuda çalışmanın anayasal hak olduğu taleplerinin oluşturduğu tehlikeden, Başbakanlık Konutu'nda verilen iftar yemeğine, kamuoyunda inananlar ve inanmayanlar şeklinde ikili bir ayrıma gidildiğine, kendilerini şeyh olarak tanıtan ve büyük çoğunluğu Güneydoğu kökenli olduğu belirtilen 5000 kadar kişinin bulunduğu ve 8 yıllık kesintisiz eğitim konusunda hükümetin ağırdan aldığına, imam hatiplerin lise düzeyinde verdiği mezun sayısının Diyanet'in ihtiyacından fazla olduğuna ve bu okulların siyasal İslam'ın yuvası olduğuna, kayıtlı Kuran kurslarına devam eden öğrencilerin çok olduğuna, ilave hac kontenjanı sağlanmasına ve Milli Görüş teşkilatının yurtiçinde ve yurtdışında gerçekleştirdiği kurban organizasyonu ve deri toplamasına kadar birçok konuya değinilmiştir. Bunlara ek olarak siyasal İslamcılarının terör olayların bitmesi için önerdikleri genel af ve olağanüstü halin kaldırılması gibi taleplerin HADEP ve PKK ile yurtiçinde ve yurtdışında işbirliği içerisinde olduğunu gösterdiğine, irticacı olduğu iddia edilen kesimin sahip olduğu medya ve ekonomik gücüne, ordudan ihraç edilen kişilerin

bu kesimin şirketlerinde çalışmasına, çok partili sisteme geçilmesi ile birlikte irticaya prim verildiğine ve bazı İslam ülkeleri ile işbirliği çalışmalarının sakıncalarına kadar diğer alanlardaki konulara da değinilmiş ve bu durumda ortaya çıkan gelişmelerin ise suni gündem değerlendirmesi yapılarak görmezden gelinmeye çalışıldığı belirtilmiştir. Açıklamada özet olarak bir siyasal partinin yetkili organlarından üyelerine ve bir kamu kurumuna kadar açık bir duruş gösterilmiş, en büyük tehdit olan siyasal İslam'ın tehlike potansiyeline dikkat çekilmiş ve terör olaylarının çözümüne yönelik resmî söylemin dışına çıkan öneriler PKK ile ittifak olarak addedilmiştir.

Basına verilen bu brifing ertesi günkü gazetelerde brifingde geçen irticaya karşı *gerekirse silaha başvururuz* cümlesinden esinlenerek ordudan son uyarı gibi manşetler ile çıkacaktır. Bu iddialar ve tehditten sonra askeriyenin İç Hizmet Kanundan aldığı yetkiye atıfta bulunularak ordunun iç güvenliğe karıştığı yönündeki eleştirilerin yersiz olduğu, çünkü ordunun zaten ilgili Kanun gereği bu tür bir yetkiye haiz olduğu da ayrıca vurgulanacaktır (Milliyet, 12/6/1997). Bu brifinge katılmış olan gazetelerin genel yayın yönetmenlerinden birisi olan Derya Sazak brifingden bir gün sonra Milliyet'te (12/6/1997) yer alan yazısında brifingde 12 Mart ve 12 Eylül'ü andıran bir durum söz konusu olduğunu, askerlerin 28 Şubat'taki MGK ile açıklanmış olan kararın istenilen etkiyi oluşturmadığını düşündüğünü, bu nedenle bir ay önce verilen ilk irtica brifingine ek olarak bu sefer daha sert bir brifing vermeyi yeğlediklerini, Milli Güvenlik Siyaset Belgesine dayanarak oluşturduklarını belirttikleri Batı Harekât Planı'nı medya temsilcileri ile paylaştıklarını ve "gerekirse askerin rejimi koruma adına silah kullanmaktan" bahsettiğini belirtmiştir. Sazak'ın bu bilgileri kastederek yaptığı yorum ise medyanın o dönemdeki rolünü yansıtmaya açısından yol gösterici olduğu değerlendirilmektedir. Sazak, ilgili yazısında "eh artık bunu da anlayan çıkmayacaksa pes doğrusu" diyecek ve brifinge katılan gazetecilerin brifingin bitiminden sonra yaptıkları "bir tarih vermedikleri kaldı" şeklinde genel bir kanaate vardıklarını belirtecektir. Nitekim Başbakan Yardımcısı Çiller'in baş basın danışmanı olan Bican'ın (2012: 345-346) aktardığına göre Çiller 28 Şubat'tan sadece 5 gün önce önde gelen bazı gazete genel yayın yönetmenleri ile yaptığı kahvaltıda da kendisi ile darbenin hangi tarih ve saatte yapılacağına kadar bilgiler paylaşıldığını ve bu tür bilgilerin Refahyol'un kurulmasından itibaren bu kişiler tarafından kendisi ile yapılan konuşmalarda sürekli olarak gündeme getirildiğini ve o günkü kahvaltıda askerin kendisini hangi sebepler ile

gözden düşürdüğünü anlattıklarını belirtecek ve söz konusu medya yöneticilerinin kendinizi kurtarmak istiyorsanız hükümeti bozun mesajını verdiklerini belirtecektir.

Bu dönemde Bayramoğlu'na (2004: 98-99) göre Genelkurmay bünyesinde faaliyet gösteren Psikolojik Harekât Şubesi faaliyetlerini artırarak medyaya önemli oranda bilgi sağlamış ve yeri geldiğinde bu haberlerin yayımlanmasını sağlamıştır. Yazarın 1997 yılına ait bir Emniyet istihbarat raporundan alındığını belirttiği bilgilere göre bu merkezin faaliyetlerinden bazıları şunlardır:

- Günlük olarak tüm gazetelerin taranması ve bunun sonucunda uygun görülenlerin takdir edilirken uygun görülmeyenlerin uyarılması ve gerekirse tehdit kampanyaları başlatılmıştır.
- Buna ek olarak RP'nin aleyhine gazetelere bilgiler vererek yayımı sağlamıştır.
- Çetin Altan, Salih Kapusuz ve Ahmet Altan gibi isimler aleyhine emekli askerler de dâhil mektup yazdırılarak basına gönderilmesi organize edilmiştir.
- İslamî hassasiyetleri olduğu düşünülen gazetelerin birbirlerine düşürülmesi amacıyla gerekli haberler üretilerek basına verilmiştir.

Bu bağlamda Şarlak (2004: 292) bu süreç boyunca toplumda karşılığı bulunmayan bir dini anlayışı dile getiren din adamlarının medyada sık sık boy göstermeye başladığını belirtir. Bunlardan en yaygını olan ve basınca Aczmendi²⁴ şeyhi olduğu iddia edilen Müslüm Gündüz ve müridi olduğu iddia edilen Fadime Şahin'in 28 Aralık 1996 tarihinde televizyon kameraları eşliğinde basılması ve ertesi günü "İşte Fadimenin Suçladığı Adam" haberinde görüldüğü üzere genç kızların bu şeyh olduğu iddia edilen kişi ve öncesinde Ali Kalkancı tarafından nasıl seks tuzağına düşürüldükleri anlatılmakta ve aynı haberlerde ana haber bültenlerine çıkan Fadime Şahin hikâyesinin rating rekorları kırdığı ve TV kanallarından büyük paralar da aldığı anlatılmakta

²⁴ Bu grup üzerinden medyada sık sık irtica ve laikliğin tehdit altında olduğuna yönelik kamuoyuna yönelik haberler yapılmıştır. Bu haberlerden birisinde 5 Ekim 1996'da (Milliyet, 1) Refah'ın çağrısı üzerine toplandığı iddia edilen bu kişiler şeriat çağrısı yapmıştır. Refah'ın kurulduktan sonra Cuma namazlarından sonra birkaç kez bu tür eylemler yapılmış, Milliyet'in manşetten verdiği haberin ayrıntılarına girildiği zaman görüldüğü üzere söz konusu cami çıkışında kılınan bir gıyabi cenaze namazında MHP ve BBP gibi diğer parti temsilcileri de bulunmasına rağmen ve bu tür eylemler ısrarla Refah'la ilişkilendirilmiştir. Bu haberlerden bir diğerinde "Nur Mevlidinde Aczmendi Gösterisi" haberinde (Cumhuriyet, 21/10/1996) Nurculuğun kurucusu Said Nursi için her yıl Ankara Kocatepe Cami'sinde yapıldığı belirtilen mevlide sürecin sansasyonel haberlerine sıklıkla malzeme veren Aczmendiler de katılmış ve kıyafetleri ile günlerce yazılı ve görsel medyada gündem olmuşlardır.

(Milliyet, 29/12/1996: 1; Sabah, 5-8/1/1997: 1) bu tür kişiler ve bunların karışıkları olaylar işte irticacıların gerçek yüzü şeklinde verilmek istenildiği düşünülen mesajlar ile sıklıkla haber yapılmıştır.²⁵ Bu süreçte 5 Mart 1997 tarihinde Sabah ve Milliyet gibi dört büyük gazetenin birinci sayfasında verilen bir haber de bu dönemde sıklıkla medyada görülen haber türlerinden olmuştur. “Ürperten yemin” şeklinde geçen bu habere göre Kuran kurslarında kalan öğrencilere din devleti kuruluncaya kadar savaşacakları ve gece yarılarında namaza kaldırıldıkları ve bu sırada Atatürk ve rejim aleyhine konuşmalar yapılarak beyinlerinin yıkandığı şeklindedir.²⁶ (Öztürk, 5/3/1997) Akdoğan’a (2000: 292) göre basın sadece bununla da yetinmemiş süreç boyunca Refah’lı vekillerin gerçekte yıllar önce yaptıkları konuşmalara ait videoları yeni yapılmış konuşmalarını gibi piyasaya sürmüş ve rejim tehlikede endişesini körüklemiştir. Şevket Kazan (TBMM Raporu Tutanak, 2012: 12) bu tür iddia ve olayların 1 Ocak’tan itibaren ısrarla çoğaldığını, kendilerinin cami çıkışlarında bu tür gösteriler yapan kişileri adalete teslim etmelerine ve yargılanıp cezaevine girmelerine rağmen sonra da Fadime Şahin olaylarının ve irtica şeklinde fırtına çıkarıldığını belirtmiştir.

²⁵ “Fadime Neler Anlattı Neler” (Hürriyet, 4/1/1997) tarzı günlerce süren haberler aracılığıyla Fadime Şahin nasıl ilk önce Ali Kalkancı adında sahte bir şeyh tarafından kandırılarak tecavüz edildiğini, daha sonra da Müslüm Gündüz’ün de kendisini kandırarak tecavüz ettiğini belirtecek ve bu tür kişilere karşı dikkat edilmesi noktasında uyarılarda bulunacaktır. Fadime Şahin ayrıca bu kişilerin kurbanları arasında vekillerin kızlarının da bulunduğu, şeyhi olduğunu iddia ettiği Müslüm Gündüz’ün Refah’ı da bukalemun gibi davranmakla suçladığını belirtecektir. Bu ana ilişkin video kayıtları incelendiğinde görüldüğü üzere yarı çıplak vaziyetteki şeyh iddiasındaki kişi kameralar önünde ağır ağır giyinmekte ve en sonuna takke ve sarık takmakta, bu arada muhabirlerin sorduğu sorulara Fadime Şahin’i 20 yıldır nikahında tuttuğu gibi cevaplar vermekte, muhabirin Şahin zaten 20 kusur yaşında siz onu bebekken mi nikahladınız o zaman sorusu ile karşılaşmakta, Şahin ise baş örtüsü ile yüzünü örtmeye çalışmaktadır. Aynı Şahin, Uğur Dündar’ın TMMM Raporunun ekinde yer alan tutanağında da belirttiği üzere günlerce gözyaşları içinde televizyon kanallarında gözyaşları içerisinde dolaşarak kandırıldığını ve bunlara dikkat etmek gerektiğini anlatmıştır.

²⁶ Sabah bu haberin devamında bir gün sonra “Ürperten Yeminde Skandal” şeklinde açılan davanın takipsizlik ile sonuçlanması hakkında yeni bir haber daha yapmıştır. Habere göre söz konusu yeminin “Hayatımı Mustafa Kemal dinsizliği ile savaşa adayacağıma şeriat devleti için mücadele edeceğime yemin ve kasem ederim” biçiminde olduğu iddia edilmekte, yemin metni ile ilgili olarak ilk önce Genelkurmay Başkanlığının harekete geçtiği ve Adalet Bakanlığına yazı yazarak, yeminin de bulunduğu kitap ve yazarı hakkında işlem yapılmasını istediğini belirtmektedir. Haberde yer alan Adalet Bakanı Kazan’ın açıklamasında ise Adalet Bakanlığı olarak Genelkurmay’dan kitabın neşir yeri sorulduğu, ancak Genelkurmay ellerinde sadece kitabın adı ile 170. sayfasındaki yemin metninin bulunduğu tek sayfasının olduğunu bildirmiş ve neşir merkezi öğrenilemediği belirtilmiştir. Genelkurmay’dan kitapla ilgili ihbarı yapan muhabirin ismi de istenmiş ancak bilgi verilmemiştir. Şevket Kazan İçişleri Bakanlığı kayıtlarında kitabın yazarı olarak gözüken Niyazi Köymen adında birisinin de bulunmadığını belirtmiş ve “ürperten yemin”in “ürperten provakasyon” olabileceğini (Sabah, 6/3/1997) belirtmiştir.

15 Mayıs 1997 tarihli Hürriyet'in sürmanşet haberi ise Erbakan'ın daha önce tekzip ettiğini belirttiği İslam Halk Merkezi Komutanlığı Başkan Yardımcısı olduğu şeklindedir. İddiaya göre bu komutanlığın merkezi Libya'dır ve lideri de Kaddafi'dir. Komutanlık da Erbakan'ın güvenoyu aldığı tarihten sadece bir gün sonra 9 Temmuz 1996 tarihinde kurulmuştur. Haberde de belirtildiği üzere Erbakan bu iddiayı daha önce de yalanlamıştır ancak Hürriyet yalanlamanın yalan olduğu ve ellerinde ilgili komutanlığın resmi açıklaması olduğunu belirttiği bir belge olduğu iddiasındadır (15/5/1997: 1).

Bu dönemde basına ilişkin bir diğer önemli olay andıç meselesidir. Birand ve Yıldız'a (2012: 268-270) göre Psikolojik harekât kapsamında Genelkurmay'ın 15/4/1998 tarihli emri üzerine o günlerde yakalanmış olan üst düzey terör örgütü yöneticisinin ifadesinin incelendiği ve yeni bir şeyler bulunmadığı bildirilmiştir. Ancak ülkemizin birliğine kastettiği iddia edilen gazeteler, yazarlar, STK'lar ve siyasi oluşumlar hakkında kamuoyunda algı oluşturulması ve sonrasında gerekli yasal prosedürlerin başlatılması amacıyla Çevik Bir'in imzasıyla bir eylem planı oluşturulduğu belirtilmektedir. Buna göre örneğin gazeteciler M. Ali Birand ve Cengiz Çandar gibi isimlerin para karşılığında terör örgütü lehine haberler yaptıkları ve bu kişilerin terör örgütünün maşası olduklarına dair bilgi notlarının servis edilmesi planlanmıştır. Kendi yazarlarının da içinde bulunduğu bilgiyi Sabah ve Hürriyet manşetten verirken ismi geçen gazeteciler Oktay Ekşi'nin yazısında olduğu gibi hain damgası yiyerek dışlanmışlardır. Bu andıçlardan ayırım yapılmaksızın bütün partilerdeki Doğu ve Güneydoğu Anadolu milletvekilleri ve tüzel kişilik olarak HADEP ve Fazilet Partisi de de nasibini almış ve bu kişilerin ve partilerin kamuoyunda itibarsızlaştırılması hedeflenmiştir. Buna göre mevcut ifadeye ilgili vekillerin PKK ile işbirliği yaptıklarına yönelik eklemeler yapılması, HADEP'in 1999 seçimlerine girmesinin engellenmesi amacıyla yargıda girişimlerde bulunulması, RP'nin ve terör örgütün ortak amacı olduğu iddiasından yola çıkarak Fazilet Partisi'nin 1999 seçimlerinde terör örgütü ile işbirliği yapacağına yönelik bir kamuoyu oluşturulması istenmektedir. Bununla da yetinilmeyen andıç belgesinde İnsan Hakları Derneği ve Başkanı Akın Birdal ile bazı işadamlarının da terör örgütü ile irtibatlandırılması ve oluşturulmuş olan bilgi notunun gerekli basın kuruluşlarına ve köşe yazarlarına ulaştırılması ve İnsan Hakları Derneği'nin Dernekler Kanuna aykırı faaliyetleri bulunduğu gerekçesiyle kapatılmasına yönelik İçişleri

Bakanlığı'na talepte bulunulması tavsiye edilmektedir (TBMM Raporu, 2012: 975-977).

Andiç özelinde dönemin Sabah yazarlarından Can Ataklı'nın bir dergiye yaptığı açıklama ise dönemin ruhunu yansıtması açısından anlamlı olduğu değerlendirilmektedir. Ataklı'ya göre 28 Şubat sürecinde medyanın yaptığı haberlerin yüzde doksanı yalan haberlerden oluşmaktadır ve Ataklı bu açıklamasından kısa bir süre sonra Sabah gazetesinden çıkarılacaktır. Yine bu döneme ilişkin dönemin Sabah Gazetesi Genel Yayın Yönetmeni Zafer Mutlu andiç belgelerini yayımlamamaları durumunda kendilerinin batırılmakla tehdit edildiklerini ve kendilerinin de bankaları bulunan bir gazete oldukları için yayımladıklarını belirtmiştir. Benzer bir endişeyi Milliyet Genel Yayın Yönetmeni Sazak'ın “Amerika'dan anayasal sınırların dışına çıkmayın uyarısı” şeklindeki yaptıkları haber üzerine ise Genelkurmay'ın “oraya da iki general mi yollayalım” şeklinde paylaşmıştır (Birand ve Yıldız, 2012: 268-270). Tüm bu yaşananların süreç boyunca medyanın büyük oranda gönüllü gerektiğinde ise tehdit edilerek etkin bir rol oynadığını gösterdiği düşünülmektedir. Nitekim devrin etkili komutanlarında Bir'in “...silah kullanmadan sivil toplumda ve medyada irtica tehlikesine karşı duyarlılık yaratarak ... MGK gibi devletin en üst kurumunda da hassasiyeti kayda geçirerek bu sürecin sonuna başarı ile geldik. Bu tarihi olay darbe değildir. Sivil toplumun da içinde olduğu demokratik bir post-modern darbedir.” (Demir, 2007) şeklindeki ifadesi ve Güven Erkaya'nın Hürriyet'in (Özkök, 1996: 1) manşet haberinde “Her zaman Silahlı Kuvvetlerden çözüm bekleniyor, bu defa da işi silahsız kuvvetler çözsün” şeklinde kendisini bulan ve süreci askeri birimler dışındaki sorumlular ile birlikte götürmek arzusu birçok medya kuruluşunda ve de STK'da karşılığını bulabilmiştir.

2.1.3.6. 28 Şubatta STK'ların Faaliyetleri

Sivil toplumun medya ile birlikte önemli ayaklarından birini oluşturan ve bir önceki paragrafta geçtiği üzere askeriyece kendilerine silahsız kuvvetler rolü biçilen unsurlardan birisi olan STK'ların da 28 Şubat günlerinde süreci destekleyen faaliyetleri

olmuştur.²⁷ Ancak bu süreçte askeriyece çözümü bulması istenilen sivil kesim aynı dönemde bizatihi dönemin İsmail hakkı Karadayı'dan sonraki Genelkurmay Başkanı olan Kıvrıkoğlu (Sabah, 30/10/1998) tarafından Türk ulusal kimliği dışında diğer kültürel kimliklerin tanınmasına yönelik taleplerde bulunanlar bölücüler, Cumhuriyet'in kazanımlarını yetersiz gördükleri için eleştirel yaklaşanlar sözde aydınlar ve toplumsal alanda dini bir takım özgürlükleri dillendirenler ise irticacılar altında sınıflandırılarak üç tehlikeli odak olarak adlandırılmışlar ve ötekileştirilebilmişlerdir.

Bu dönemdeki önemli eylemlerden Susurluk olaylarını protesto etmek için süpürge eylemleri olarak başlayan ancak sonrasında şekil değiştirerek laiklik eylemlerine dönen sürekli aydınlık için bir dakika karanlık eylemlerine daha önce değinilmişti. Bir diğer eylem olarak 5 Ocak 1997 tarihinde, başkentte Türk-İş, Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK), DSP ve Atatürkçü Düşünce Derneği organizatörlüğünde "Türkiye'ye Sahip Çık" ve "Demokrasi İçin Mücadele Et" temalı bir miting düzenlenmiştir. Bu mitingde konuşan TÜRK-İŞ Başkanı Meral, mollaların laik rejimi asla yıkamayacaklarını ve kendilerinin rejimin güvencesi olduklarını belirtmiş ve miting ertesi günkü gazetelerde "Mollalara Geçit Yok" manşetleriyle haber olmuştur (TBMM Raporu, 2012: 958).

Şubat ayı içerisinde de İstanbul Kadın Kuruluşları Birliği laiklik eylemlerini başlatmışlardır. Yine aynı günlerde, Türk-İş Başkanı Meral Genelkurmay Başkanı'na bir rapor vermiştir. Söz konusu raporda ülkemizde laikliğe ve Devrim Kanunlarına uygun düşmeyen hareketler bulunduğu belirtilmiş ve ilgili rapor daha sonra Genelkurmay Başkanı tarafından Cumhurbaşkanı Demirel'e sunulmuştur (TBMM Raporu, 2012: 958). 26 Şubat tarihinde ise Türk-İş, DİSK ve Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu (TESK) rejime yönelik tehditlere karşı güçlerini birleştirme kararı alarak Sivil Girişim Grubu'nu kurmuşlar (Güçer, 26/2/1997: 1, 16) ve ertesi gün Cumhurbaşkanını ve devamında parti yöneticileri ile Anayasa Mahkemesi Başkanı'nı ziyaret ederek rejime yönelik endişelerini iletmışlerdir. Söz konusu grup

²⁷ Ancak hemen belirtmek gerekir ki laiklik konusunda hassas olmakla birlikte yaşananların Susurluk sürecini örtmeye ve irtica tehlikesi altında rejimin askerileştirilmesine çalışıldığı kaygısıyla 28 Şubat sürecine ve bu süreçte faaliyet gösteren TOBB'un da üyesi olduğu Beşli Sivil Girişim grubunun etkinliklerine mesafe koyabilen Türkiye Mimar ve Mühendisler Odası ve Türk Tabipler Birliği gibi sol tandanslı STK'lar (Bora, 2001: 288-289) ve bir sonraki başlıkta ele alınacak olan MÜSİAD gibi süreçten etkilenen STK'lar da olmuştur.

“Demokrasiye, Cumhuriyete, Laikliğe, Hukukun Üstünlüğüne, Atatürk İlke ve İnkılaplarına Karasevdalıyız” sloganı ile çeşitli basın toplantıları da gerçekleştirmiş, (Bora, 1999) 28 Şubat MGK kararlarına tam destek verdiklerini belirten “altı milyon imza” (Hürriyet, 5/3/1997: 1) şeklinde manşet haberler basında yer almış, 6 Mart’ta ise vekillere hitaben yazdıkları mektuplar ile vekillerin partilerinden ayrı hareket edebilmeleri ve özgür olmaları gerektiği, bu bağlamda ülkemiz için gerekeni yapacaklarına ve ettikleri yemine bağlı kalacaklarına inançlarının tam olduğunu (Sabah, 7/3/1997) bildirmişlerdir. 17 Mart’ta ise Türk-İş, DİSK ve TESK’ten oluşan Sivil Girişim Grubu bu kez 18 maddelik bir ilan duyurmuştur (Yıldız, 2007: 14). Söz konusu Sivil Girişim Grubu’na daha sonra TOBB ve TİSK (Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu) de eklenmiştir. Bu girişim için Bora (1999) bu sefer de silahlı kuvvetler devreye girsin açıklamasına atıfta bulunarak “silahlı kuvvetler benzetmesini belki de en çok hak eden grup” olduklarını belirtmektedir.²⁸

Türk-İş Genel Sekreteri Deniz Denizer’in eğer bir darbe olursa destekleyeceklerini belirten açıklamasının (Cevizoğlu, 1998: 110) süreçte söz konusu STK’ların tavrı konusunda fikir verici olduğu değerlendirilmektedir. Duran’a (2008: 251) göre sivil toplumun süreç boyunca gösterdiği tavır; güvenlikleştirme politikalarını destekleyen, sivil siyaseti tıkayan ve dışlayan, devletli eliti ise yücelten ve sivil toplumun kendisinden beklenen devleti ve siyaseti yönlendirmek olmasına rağmen devletin peşinden giden bir tarzıdır. Yazar 80’ler ile birlikte toplumsal hayatta ve siyasal hayatta artan çoğulculuğun birçok STK tarafından bu dönemde görmezden gelindiğini ve bu nedenle STK’ların demokrasiyi yüceltmek bir yana koruyamadıklarını belirtir. Bu çalışmada sermaye örgütlenmesi ve kamu kurumu niteliğinde meslek kuruluşu olan TOBB’un ve TUSİAD’ın 28 Şubat sürecindeki tutumları ise üçüncü bölümde daha ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

2.1.3.7. Yeşil Sermaye ve MÜSİAD’a Yönelik Adımlar

Bu süreç boyunca Refah Partisine yakın duran MÜSİAD 28 Şubat sürecinde çeşitli baskılara maruz kalacak ve gerek MÜSİAD, gerekse irticayı desteklediği iddia edilen

²⁸ Beşli Sivil İnisiyatif’in faaliyetlerine üçüncü bölümdeki TOBB başlığı altında daha ayrıntılı olarak değinilecektir.

MÜSİAD üyesi olmayan diğer sermaye grupları yeşil sermaye tartışmaları ile zayıflatılmaya çalışılacaktır. MÜSİAD, Öniş ve Türem'in (2001: 100) de ifade ettiği üzere TÜSİAD ile kıyaslandığında daha küçük ve orta ölçekli iş çevrelerine hitap eden, genelde Anadolu'nun Konya ve Kayseri gibi görece sanayileşmiş şehirlerinden destek bulan, iş hacmi olarak daha küçük ama üye sayısı açısından daha büyük işadamları örgütlenmesidir. Ayrıca bu dernek, batının bireysel rekabetçi düzeninden ziyade grup ilişkilerine önem verdiği için daha Asyalı ve devletin katı laiklik anlayışının karşısında ve dini haklar noktasında daha istekli, Gümrük Birliği Anlaşması gibi AB ile olan ilişkilere karşı mesafeli, küçük ve büyük iş çevreleri arasındaki gelir dengesizliklerine ve işveren-işçi ilişkilerine dikkat çekmesi nedeniyle sosyal haklara görece daha çok önem veren bir işadamları örgütlenmesi görünümündedir. Yazarlara göre 90'lı yıllarda gerek ekonomiye, gerekse ekonomi dışı konulara dair yayımladıkları raporlar ile de demokratikleşme noktasında talepkâr bir örgütlenme olmuştur.

28 Şubat sürecinin yaşandığı günlerde siyasal İslamcı olduğu iddia edilen işadamları ve şirketlerin listesi ve ekonomik varlıklarının büyüklüğü sık sık gündeme gelecektir. Örneğin Milliyet Gazetesi'nde (11/3/1997) "Tekkeden Holdinge Yeşil Sermaye" adlı yazı dizisi gibi yayınlar yapılmaya başlanmış, 6 Haziran'da ise yine Milliyet'in manşetinde "Ordudan Ambargo" şeklinde yer alan haber ile irticacı olduğu iddia edilen firmalar sayılmıştır. Sonrasında ise 11 Haziran tarihli Genelkurmay Brifingi'ne göre Körfez ülkelerinin finans kurumları ve bankacılık aracılığıyla yatırımlarda bulunarak irticaî kesimi desteklemekte oldukları belirtilmiş ve aynı açıklamada 100 siyasal İslamcı patron şeklinde bir durum olduğu, bu kişilerin servetlerinin kaç tanesinin 100 trilyondan fazla olduğuna kadar ayrıntılı bilgiler verilmiş ve bu kişilerin elde ettiği zenginliğin siyaset ile ticaretin ve tarikatların birlikteliğini gösterdiği ve müdahale edilmezse bunların daha da büyüyeceği ve siyasal İslam'ı desteklemeye devam edeceği belirtilmiştir (Cevizoğlu, 1998: 236). Bu amaçla TSK tarafından bu şirketlere ve holdinglere yönelik yasak ve yaptırımlar konulmuş, bu holdinglerin halka açılmasına yönelik baskılar yapılmış, MÜSİAD'ın ve bazı üye şirketlerin kapatılması amacıyla davalar açılmış, (Şarlak, 2004: 292) kamuoyunda bu kişilerin sahip olduğu şirketlere yönelik boykot çağrısı gündeme gelmiştir. Cevizoğlu'nun (1998: 135) ifade ettiğine göre bu listede ismi yer alan özel ve tüzel kişiler ya Atatürkçü olduklarını göstermeye

çalışarak söz konusu listelerden çıkmak için uğraşacaklar ya da farklı bir cevap geliştirmeye çalışacaklardır.

Bu süreçte MÜSİAD'ın başkanı olan Erol Yazar değişmiştir ve Vorhoff (2001: 325) bu değişimin çok da doğal bir sebepten olduğu kanaatinde değildir. Yazara göre, 1999 yılındaki bu değişim ordunun irticaya karşı takındığı tavır nedeniyle oluşan dış şartların olumsuzluğundan kaynaklanmaktadır. Yazar'ın MÜSİAD Başkanı olarak yaptığı açıklamalar da irticayı desteklemenin bir delili olarak kabul edildiği için Yazar ve MÜSİAD aleyhine TCK'nın 312. maddesine atfen halkı din ve ırk gibi ayrımları gözeterek kin ve düşmanlığa sevk etmek suçlamasıyla ceza ve kapatma davaları açılmıştır. Yazar bu davalardan birincisinde beraat etse de ikincisinde cezası ertelenerek suçlu bulunmuştur. Yazar başkanlığı bırakarak MÜSİAD aleyhine bir durum oluşmasını engellemeye çalışmış olsa da Yazar'dan başkanlığı devralan Ali Bayramoğlu da aynı suçlamalardan kurtulamayacak ve o da davalar ile karşı karşıya kalacaktır.

Varhoff, (2001: 329, 334-335) 28 Şubat Süreci ile birlikte MÜSAD'ın raporlarında bir değişimin gözlemlendiği ve kendisini açıkça ifade etmekten çekindiği kanaatindedir. Yazara göre, daha önceki raporlarında olduğu gibi İslami bir ahlakın eksikliği ya da kapitalist ekonominin saf hali ile uygulanmasının sakıncaları, ülkemizde ekonomik anlamda tekel oluşturan bir egemen sınıfın bulunduğu gibi konularda dernek artık eskisi kadar açık sözlü olamamaktadır. Yazar, 1997 yılından itibaren derneğin siyasi partileri etkileme faaliyetlerinde de sınırlamalar olduğunu ve Fazilet Partisi ile kimi küçük partiler haricindeki partilerin, dernek tarafından faaliyetlerine çağrılmasına rağmen, katılım göstermediklerini de belirtir. Yazarın, bazı dernek üyeleri ile yaptığı mülakattan yola çıkarak ifade ettiğine göre dernek üyeleri Refahyol'un kurulması ile üzerlerindeki baskının artmasını farklı iş ahlakına ve dünya görüşlerine sahip iki iş kesimi arasındaki zıtlaşmadan kaynaklandığı iddia etmektedirler. Bu üyelere göre gerçekte olan, ekonomik anlamda kökleşmiş bir sınıfın kendi payından feragat etmek istememesi ve ekonomik pastadan kendileri de hak iddia eden bu yeni gruba karşı verilen savaşın ekonomik alandan siyasi cenaha kaymasından ibarettir. Benzer bir kaygıyı içeren TBMM Raporu'na (2012: 1305) göre de 80'lere kadar iç piyasaya yönelik korumacı politikalar ile gelişen İstanbul sermayesinin karşısına, daha önceleri Anadolu'daki bayiliklerini yapan firmalar üretici olarak çıkmaya başlamıştır ve bu durum çıkar

çatışmasını ve büyük sermayenin yeni gelişen kesimi baskılama arzusunu ve bu niyetle 28 Şubat'ta aktif bir rol oynamalarına neden olmuştur.

2.1.3.8. Eğitim Sistemine Müdahaleler

Süreç boyunca eğitim sisteminde çeşitli gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmelerden ilki 28 Şubat kararlarında ve brifinglerde geçen eğitim-öğretim faaliyetlerinin kesintisiz olarak 8 yıl olması ve lise düzeyinde imam hatip liselerine sınırlandırma getirilmesidir. 11 Haziran tarihinde basına verilen brifinge (Cevizoğlu, 1998: 228) göre dini eğitim veren imam hatip okulları siyasal İslam'ın en önemli tabanı arasında yer almaktadır ve ülkede her yıl olan din görevlisi ihtiyacının çok üzerinde mezun vermektedir. Bu durumda söz konusu mezunlar üniversitelerde siyasal bilgiler ve hukuk fakültesi gibi alanlara yönelmekte ve buradan mezun olan kişilerin devlet kadrolarında yer alması ile irticaî kesim güçlenmektedir. Bu nedenle söz konusu okulların ortaokul kısımları kapatılmalı ve lise düzeyinde de ihtiyaç kadar olmasına müsaade edilmelidir.

Şarlak, (2004: 292) 12 Eylül darbesi ile sayıları önemli ölçüde artan ve Demirel başta olmak üzere çoğu siyasetçinin artmasına katkı sağladığı imam hatip liselerinin ilahiyat fakültesi haricindeki alanlara yerleşmelerini önlemek amacıyla katsayı engeli gibi değişikliklere gidildiğini belirtir ve aynı okulların 28 Şubat'a kadar olan kısa bir dönem içerisinde askeriye ve bazı siyasetçiler açısından algılanmasındaki dramatik değişikliğe dikkat çeker. Ancak belirtmek gerekir ki katsayı engelinden sadece imama hatip liseleri değil bütün meslek liseleri etkilenmiştir. Meslek liselerinin önüne çıkan katsayı engeli kadar bir diğer dikkat çekici husus bu liselerde okumakta olan öğrencilerin mezun olunması beklenilmeden Yüksek Öğretim Kurulu'nun katsayı engelini hemen uygulamaya sokmuş olmasıdır. Böylece bu liselere yeni kayıt olanlar haricinde öğrenim görmekte olan öğrenciler de bu okulların yerine başka bir okulu tercih etmek gibi bir hakları olmadan yeni uygulamadan etkilenmiştir. Şarlak'ın ifade ettiğine benzer bir düşüncüyü ifade eden Sakallıoğlu ve Çınar (2003: 312) da 12 Eylül sonrası İslamî bir takım unsurları gerek ideolojik birliği sağlamak, gerekse küresel taleplere uyum amacıyla siyasal sisteme entegre eden yeni cumhuriyetçi anlayışın 28 Şubat süreci boyunca terk edilerek Cumhuriyet'in radikal laiklik yorumuna geri dönüldüğünü ve 8 yıllık kesintisiz eğitim modeline ek olarak ilköğretim ve ortaöğretim müfredatına da

askeriyenin aktif bir şekilde müdahale ederek derslerin Cumhuriyetin laik tarihini öne çıkaracak ve rejimin gerek İslamî, gerekse diğer ayrılıkçı akımlar tarafından tehdit edildiğini vurgulayacak şekilde dizayn edildiğini belirtir.

Müfredata bu aktif müdahaleden belki de en somut gözlemlenebileni Milli Güvenlik Dersine ilişkindir (Altınay, 2004: 182). Milli Güvenlik Bilgisi Öğretimi Yönetmeliği'ne²⁹ göre bu dersi kural olarak muvazzaf ya da emekli subayların vermesi istenmektedir.³⁰ Ayrıca bu derste okutulacak kitapların içeriğinin ne şekilde olacağı gibi kapsama ilişkin hususlar da Milli Savunma ve Milli Eğitim Bakanlıkları ile de koordine edilerek Genelkurmay Başkanlığı tarafından belirlenmektedir.³¹ Ders hakkında Altınay (2004: 184-185) gençlere belli bir hayat tarzını benimsetmek amacıyla olduğunu belirterek eleştirel yaklaşır. Dersin bu genel durumu ile birlikte 28 Şubat'a bakan yönü ise yazara göre 1998 yılından itibaren dersin kapsamında yapılan değişiklikler yönüyledir. Yazar, Milli Güvenlik ders kitaplarının incelenmesi ve dersi alan öğrenciler ile yapılan görüşmelerden yola çıkarak o zamana kadar derste verilen askeriyenin rütbelere gibi özelliklerinin tanıtımı ve milli savunma gibi konuların artık ikinci konuma düştüğü, bunun yerine derste ağırlıklı olarak dikkatlerin Türkiye Üzerine Oynanan Oyunlar, AB'ye girilip girilmemesi gibi uluslararası ilişkiler konuları, Abdullah Öcalan'ın tutuklanması, bölücülük, komünizm ve irtica gibi yıkıcı ve dışarıdan beslendiği iddia edilen faaliyetler üzerine kaydığını belirtir. Altınay dersin kapsamı ve içeriğinden yola çıkarak bu ders ile Müslüman arkadaşları arasındaki farklılıklara duyarsız, Müslüman olmayanlara karşı ise tamamen önyargılı olan, farklı fikirleri dış kaynaklı bölücü ve yıkıcı fikirler olarak algılayan, uluslararası ilişkilere savaşın ve orduların hâkim olduğunu kabul eden bir anlayışın öğrencilere verildiğini ve müfredatta güncel meselelerin konuşulduğu tek ders olarak da bu dersin bulunması ve bu dersi de askerlerin vermesinden yola çıkarak da politikanın askeri bir iş olduğu ve askerî bir açıdan ele alınmasının gerekli olduğu mesajının öğrencilere verilmekte olduğu yorumunu yapar ve böyle bir durumun da sivilleşmeye ve insan hakları alanında ilerlemeye değil, militarizasyonun artmasına katkı yaptığını belirtir.

²⁹ 1926 yılında Askerlik adı altında verilmeye başlanan bu ders, 2/2/1980 tarihli Resmî Gazete ile adı değişmiş ve birçok kez değişiklik gören Yönetmelik 25/1/2012 tarihli ve 28184 sayılı Resmî Gazete ile yürürlükten kaldırılmıştır.

³⁰ Milli Güvenlik Bilgisi Öğretimi Yönetmeliği, Md. 7.

³¹ Milli Güvenlik Bilgisi Öğretimi Yönetmeliği, Md. 4/a

Bu başlık altında değerlendirilebileceği düşünülen bir diğer gelişme bugünlerde üniversitelerde yaşanan başörtüsü yasağıdır. Buna göre YÖK'ün ve başta İstanbul Üniversitesi'nin öncülüğünde üniversiteli öğrenciler başörtülü oldukları gerekçesiyle kayıtları yapılmamış ya da başı açık fotoğraf vermesi yönünde ikna odalarına alınmışlar, mezun durumda olanların diplomaları verilmemiş ve üniversiteyi derece ile bitirenler sıralamadan çıkarılmıştır. Bu uygulamalardan ikna odalarının fikrini ortaya atan Nur Serter üniversiteye kayıtlar sırasında yaklaşık 200 öğrenciyi içerisinde kamera bulunan ayrı bir odaya tek tek alarak bu şekilde eğitimlerine devam edemeyeceklerini ve ilgili yasal mevzuatı anlattıklarını belirtmiştir. Serter'e göre yapılan bir nevi psikolojik danışmanlık hizmetidir ve bu kişilerden 8 tanesi hariç ikna olmuşlardır ve kendilerine herhangi bir zorlama da yapılmamıştır. Ancak eğitim alma hakkı ve inancı arasında seçim yapmak zorunda kalan öğrencilere karşı Serter'in ve İstanbul Üniversitesi Rektörü Alemdaroğlu ve YÖK Başkanı Gürüz'ün savunduğu bu odalara ve yasaklara karşı dönemin Başbakanı Yılmaz (Sabah, 18/3/1998) karşı çıkacaktır. Yılmaz 1990 yılındaki yasal düzenlemeye göre üniversitelerde hemşirelik eğitim gibi uygulamalı ders içeren durumlar haricinde ve aynı zamanda Devrim kanunlarında da bu tür bir yasak söz konusu olmadığını ve hükümetin tavrının da bu şekilde olduğunu belirtecektir. Yılmaz'a göre irtica ile mücadele edelim derken dindar insanlar küstürülmeli ve suni gündemler oluşturulmamalıdır.

Bu süreçte uygulanan başörtüsü yasağını meşrulaştırmak için dile getirilen en önemli argümanlardan birisi gerçekte demokrasi ile yönetilmeyen Ortadoğu ülkelerinin durumu ve buna dayanılarak yapılan varsayımlardır. Kongar'ın (2003: 69) 1998 yılındaki başörtüsü sorunu ve eylemleri üzerine "kafası karışık olanlar için iki kritik soru" başlıklı yazısında da ifade ettiğine göre bu ülkelerde İslamî rejimler söz konusudur ve burada bayanlar başı açık dolaşma hakkına sahip değillerdir. Buradan yola çıkarak yazar ikinci soruyu sormakta ve eğer ülkemizde de başörtüsüne özgürlüğü savunan kesim iktidarda olsa başı açıklara yaşam hakkı tanınacak mıdır demektedir. Kongar buradan yola çıkarak demokrasilerde özgürlükleri geliştirmek yerine onu yok edebilecek birtakım hakları savunmanın sorunlu olduğunu ve demokrasiye zarar vereceğini belirtmektedir. Aksini düşünlerden Bayramoğlu (2001: 284) ise bu süreçte yaşanan türban krizini İslam'ın kamusal alandaki görünürlüğüne yok etme adına yapılan özel hayata açık bir

müdahale olarak yorumlamakta ve “dini alana dini bir tefsirle karışmanın en açık bir örneği, insanların niyetinden yola çıkan laik yüzlü resmi fundemantalizmin iç yüzü”nü gösterdiğini belirtmekte ve geçmişte solcu öğrenciler nasıl dayak yemişler ve dışlanmışlarsa bu öğrencilerin de aynı muameleye maruz kaldıklarını ifade etmektedir.

2.1.3.9. Batı Çalışma Grubu, Siyasi Davalar ve Bürokrasiden Atılmalar

Bu süreçte önemli gelişmelerden birisi de BÇG ve bu birimin de sağladığı istihbarat bilgilerinin etkisiyle siyasilere açılan davalar ve kamudan ihraçlardır. BÇG ile başlamak gerekirse 11 Haziran 1997 tarihli basın brifinginde (Cevizoğlu, 1998: 238-239) Genelkurmay, MGK Kanunu’nda iç ve dış tehditten bahsedildiğini ve 2937 sayılı MİT Kanunu ile de kamu kurumlarına kendi alanları ile ilgili istihbaratı oluşturma yetkisi verildiğini belirtmiştir. Açıklamada TSK’nın da 28 Şubat’ta alınan MGK Kararı ile bir iç tehdit olarak kabul edilmiş olan irticaya yönelik istihbarat toplamasının kendi alanındaki yasal bir görevi olduğu vurgulanmıştır. Brifingde bahsedilen bu görev kapsamında BÇG’nin oluşturulduğunu ve söz konusu grubun siyasal İslam’ın ülkedeki faaliyetlerini her yönüyle izlediği³² ve askeriyece savcılıklara yapılan başvuruların gereğinin yerine getirilmediği ve siyasal İslam’ın finansal kaynaklarının kesilmediği gibi gerekçeler ile BÇG’nin aktif olarak çalışmaya da devam edeceği vurgulanmıştır.

Bu konuda Bayramoğlu (2004: 102) Güven Erkaya’nın birliklere gönderdiği bir yazı ve 2. Kolordu’dan kendisine bağlı birliklere gönderilen diğer bir yazıyı paylaşır. Söz konusu ilk yazıya göre bütün birlikler buldukları yerlerdeki dernekler, sendikalar, meslek odaları, yerel düzeyde yayın yapan basın kuruluşları, vali ve kaymakamlar da dâhil olmak üzere tüm kamu görevlileri hakkında siyasi ve ideolojik görüşlerine dair anketlere dayalı olarak ve yazılı şekilde bilgilendirme yapacaklardır. Söz konusu yazılardan ikincisine göre ise *ordunun tüm personeli olduğu kadar ailelerinin de* her vatandaş gibi ülkemizi iç ve dış tehditlere karşı korumakla yükümlü oldukları, bu görevin milli bir sorumluluk olduğu ve bu bağlamda birer haber toplamı elemanı olarak çalışmalarını ve elde ettikleri bilgi ve belgeyi komutanlığa iletmeleri gerektiği

³² Söz konusu siyasal İslam’ın kapsamı oldukça geniştir. Bu bağlamda 12 adet komisyon oluşturulmuş ve yerel yönetimlerden, hükümetin icraatlarının izlenmesine, yurt dışı faaliyetlerinin takibine, kamudaki atamalara, medya ve sermaye kesiminden aldıkları desteklere ve bu faaliyetleri destekledikleri iddia edilen milletvekillerinin izlenmesine kadar geniş bir alanı kapsamaktadır (Bulut, 1997).

belirtilmektedir. Aynı yazıda dış düşmanlara yönelik olarak silahlı bir mücadelenin olmadığı, ancak dış düşmanların uzantıları olan iç düşmanlara karşı silahlı bir mücadeleye girişileceği ve bunun için ateşkes dönemi olarak addedilebilecek içinde bulunduğumuz bu dönemde gereken her tür hazırlığın bir an önce yapılması gerektiği belirtilmektedir.

Ancak BÇG'nin devam eden faaliyetleri Refahyol Hükümeti'nin yıkılmasından sonra görev yapmakta olan hükümetin Başbakanı olan Yılmaz'da da rahatsızlık oluşturmuş ve Başbakan tarafında irtica ile mücadele edilirken hukuk ile uyumu sorunlu olan bu tür organizasyonlara gerek olmadığı, Anayasa'nın ilk dört ilkesi arasında demokratik bir hukuk devletinin de olduğu vurgulanmış ve her türlü tehdite karşı mücadelenin ancak hukuk sınırları kapsamında yapılması gerektiği belirtilmiştir. Yılmaz'ın "asker işine baksın" (Sabah, 18/3/1998) şeklinde haberlerde yer alan bu açıklamasına askerinin tepkisi/açıklaması basında "20 Mart muhtırası" (Sabah, 21/3/1998) tarzı başlıklar ile yer almış ve açıklamada askeriye'nin anayasal olarak verilen görevlerini yerine getirdiği ve konumu ne olursa olsun kimseden çekinmeden irtica ve terör tehditlerine karşı mücadelesine devam edeceği ve tartışmanın uzamasının ülkenin demokratik yapısına zarar vereceği şeklinde sivil kesime tehdit olarak algılanabilecek ifadeler yer verilmiştir. Bunun üzerine de Yılmaz yaptığı açıklamanın yanlış anlaşıldığını belirterek ve BÇG'ye alternatif olarak Başbakanlık bünyesinde kurulacak ve BÇG ile aynı vazifeyi yapacak olan Başbakanlık Uygulamayı Takip ve Koordinasyon Kurulu'nun kurulacağını vurgulamış ve 28 Şubat MGK'sında alınan kararların uygulanmasını sağlayan yasal düzenlemeleri içeren bir paketin kamuoyuna açıklanacağını (Sabah, 22/3/1998) belirtmiştir. Nitekim Başbakanlık bünyesinde BÇG'nin devamı olan söz konusu Kurul 29 Aralık 1998 MGK'sında alınan karardan sonra kurulmuş ve Genelkurmay, MGK ve diğer kurumlardan gelen bilgilere dayanarak birçok kişi fişlenmiş ve memuriyetten atılma ya da pasif görevlere çekilme ile karşı karşıya kalmışlardır (TBMM Raporu, 2012: 921).

Bu süreçte başta İstanbul ve Ankara Büyükşehir Belediye başkanları olmak üzere birçok belediye başkanı, vali, kaymakam ve bürokrat hakkında irticaî faaliyetlerde buldukları iddiasıyla soruşturmalar açılmış ve bu soruşturmalar neticesinde görevden alma ve tutuklamalar gerçekleştirilmiş, Yüksek Askeri Şura toplantıları ile irticaî

faaliyetler sebebiyle ordudan birçok subay atılmıştır. Bayramoğlu (2001: 274, 282) söz konusu soruşturmaların askeriye'nin BÇG aracılığıyla tuttuğu fişleme bilgilerine dayanılarak ve ne olduğu yasal olarak net olmayan irtica ve mürteci gibi çeşitli kelimeler referans alınarak yapıldığını ve keyfi bir durum olduğunu ifade etmektedir. Yazara göre örneğin Ziya Gökalp'ın bir şiirinden parçalar okunmasının suç teşkil edebilmesi Fazilet Partili belediye başkanlarına yönelik operasyonun da gündemde olduğu bir konjonktürde suçun oluşup oluşmadığının şahsın kim olduğuna göre belirlenmeye başladığını göstermektedir. Yazar aynı şekilde Çiller'e geçmişteki yaşananlar sırasında değil de bu süreçte Yüce Divan'da yargılama yolunun açılmasının da konjonktürel olduğu kanaatinde dir.

Yine bu dönemde YÖK'ün disiplin yönetmeliğinde akademisyenlerin atılmalarını düzenleyen değişiklik yapılmıştır³³. Bu değişikliklere göre akademisyenler ideolojik ve bölücü eylemlere katıldıklarına, grev ve boykotlarda yer aldıklarına veya öğrencileri bu tür eylemlere teşvik ettiklerine ve yasaklanmış yayınları bastıklarına ya da sözlü bile olsa propagandasını yaptıklarına karar verilirse işten atılmaları ve vakıf üniversitelerinde bile olsa çalışmamaları ve unvanlarını da kullanamamaları öngörülmüştür. Söz konusu Yönetmelik değişikliği sonrasında da bazı akademisyenler örneğin türban yasağını protesto eden gösteri yürüyüşüne katılan öğrencilere karşı polisin uyguladığı şiddete karşı duran Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tıp Fakültesi Dekanı örneğinde olduğu gibi bu faaliyeti bu yönetmelik değişikliğinden önce yapmış olsalar bile, buna dayanılarak üniversiteden atılmıştır (Alpkaya, 1999). Öyle ki yönetmeliğin geçici maddesi ile geçmişe yönelik hükümlerde lehe olanın uygulanacağı kayıt altına alınmış olmasına rağmen sonuç değişmemiştir. Ağırakça (2007: 128) bu konuda 21 yıl önce yazılmış olan bir kitabın bile sorgulamadan geçebildiğini ve bilim adamlarının makalelerinden düşüncelerini savunmanın ötesinde kitaplarında dilbilgisi kuralı olarak verdikleri bir örnekten dolayı bile işlerinden olduklarını belirtmiştir.

2.1.3.10. Refah Partisi'nin Kapatılması

³³ Yükseköğretim Kurumları Yönetici, Öğretim Elemanı ve Memurları Disiplin Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına İlişkin Yönetmelik, 7/11/1998 tarihli Resmî Gazete.

RP kapatılmadan önce Siyasi Partiler Kanunu'nda Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş tarafından bir kanun değişikliği önerisi TBMM'ye sunulmuştur. Söz konusu kanunun mevcut haline göre parti kapatmalarda mahkemeler tarafından kesinleşmiş olan suçlamalar delil olarak kabul edilmekte iken yeni tasarıya göre ilgili suçun kanıtlanmasına gerek kalmaksızın, Anayasa Mahkemesi'nin bir partinin anayasayı ihlal eden eylemlerin odak noktası haline geldiğine karar vermesi yeterli olmaktadır. Koç ve Bal'a (1997) göre söz konusu tasarının Refah'ın kapatılmasını kolaylaştırma niyetiyle hazırlandığı yargı çevrelerinde konuşulmuştur. Suçun kesinleşmesinin ilgili madde metninden çıkarılmasına yönelik bu düzenleme yasalaşmayacaktır ancak açılan iddianamede³⁴ de belirtildiği üzere Anayasa'da 1995 yılında yapılan bir değişiklik ile odak olma noktası zaten düzenlenmiş olduğu için bu durum dava için yeterli görülecektir. Dava RP hakkında laikliğe aykırı hareket etmesi nedeniyle verilen gensorunun Meclis'te reddedildiği günden bir gün sonra açılmıştır.

İddianamede dini anlamda alınan bir eğitimin demokratik ve laik olmaya engel olduğu belirtilmekte ve laikliğin sadece din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması olarak değil aynı zamanda kılık kıyafetten görgü kurallarına kadar birçok toplumsal alanda da dinin dışlanması demek olduğu belirtilmektedir. Bu tür bir yorum aslında sistemce laikliğin Berkes'in (2016: 18-19) ifade ettiği sekülerleşme, çağdaşlaşma olarak algılandığını göstermektedir. Yine iddianamede geçtiği üzere laikliğin, geçmiş bir Anayasa Mahkemesi kararına dayandırılarak devletin kamu düzeninin kollayıcısı olarak dini hürriyetler üzerinde kontrol yetkisinin olması durumunu ifade ettiği belirtilmekte ve dini inancına uygun giyinme özgürlüğü gibi bir durumun devrimler ve laiklik ile sınırlı olduğu belirtilmektedir.

İddianamede; Erbakan'ın ve Refah'lı bazı vekillerin bazılarını odak haline gelmeye yönelik 1995 yılındaki anayasa değişikliğinden de önce yapmış oldukları “adil düzen gelecek ancak, bu geçiş dönemi tatlı mı olacak kanlı mı olacak” gibi beyanları³⁵, ihtiyaçtan fazla ilahiyat fakültesi ve imam hatip lisesinin açılmış olduğu, türbanın serbestleştirilmesine yönelik düzenleme yapma girişimleri ve 8 yıllık kesintisiz eğitim

³⁴ 1998/1 karar sayılı Anayasa Mahkemesi Kararı'nın İddianame Kısmı. 22/1/1998 tarihli Resmî Gazete.

³⁵ 94 yerel seçimleri sonrasında Ankara Büyükşehir Belediye Başkanlığı'nı kan dökmeden vermeyiz denilmesi üzerine Erbakan seçim sonrasındaki ilk grup toplantısında söz konusu açıklamayı yaptığını belirtmiştir.

gibi çeşitli konularda alınmış olan MGK kararlarına uyulmadığı gibi gerekçeler ile RP'nin tamamen kapatılması istenilmiştir.

RP ise yaptığı savunmasında³⁶ din ve vicdan hürriyetinin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararları gibi çeşitli uluslararası hukuk mercilerinde ve de anlaşmalarında kabul edildiğini, Türkiye'nin bunlardan birçoğuna taraf olduğu; din ve vicdan hürriyetinin laikliğin karşında olmadığı ve bu hürriyetin dini inancını serbest bir şekilde ifade etme, öğrenebilme ve ibadetini yapabilmeyi de kapsadığını; iddianamedeki söylendiği belirtilen sözlerin birçoğunun üzerinden uzun zaman geçtiği ve Siyasi Partiler Kanuna göre üzerinden iki yıl geçen beyanların bağlayıcı olmadığı ve yine aynı yasaya göre bu tür konuşmalar nedeniyle ilgili kişilerin kesinleşmiş bir ceza almış olmaları gerektiği, kapatılma davası açtıktan 30 gün sonra ilgili kişilerin ihraç edilmiş olması durumunda kapatma davasının kendiliğinden düşeceği ve bu kişilerden çoğunun ihraç edildiği belirtilmiştir. Ayrıca, RP'nin *düşünce ve eylemlerinin potansiyel bir tehlike oluşturduğu gibi ileriye yönelik varsayımlar* ile düşünce ve örgütlenme özgürlüğünü sınırlamanın Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne ve diğer uluslararası hukuk kurallarına aykırı olduğu; çağdaş demokrasilerde somut bir şekilde şiddet ve terör yanlısı olmayan partilerin kapatılmadıkları ve siyasi partilerin demokratik hayatın asli bir unsuru olduğu ve RP'nin ülkenin en büyük oy oranına ve üye sayısına ulaşmış partisi olduğu ve kapatma davası ile Anayasa'nın ikinci maddesinde sayılan demokrasinin ihlal edildiğini belirtmiştir.

Anayasa Mahkemesi kararında³⁷ Erbakan'ın ve arkadaşlarının şeriat düzeni getirmek istedikleri, demokratik hak ve hürriyetleri bu amaç doğrultusunda kullandıkları ve halkı da bu amaç doğrultusunda kışkırttıkları, RP'nin kullandığı adil düzen gibi sloganların dini bir düzen çağrışımı yaptığı gerekçesiyle kapatmıştır. Akdoğan'a (2000: 301) göre bu davayı destekleyenlerin iddiası demokrasi paradoksu olarak da adlandırılan ve Refah'ın kendi niyetleri doğrultusunda bir yönetim tarzı kurabilmek için demokrasiyi bir araç olarak kullandıkları şeklindedir. Yazar söz konusu iddianın toplumun bir kesimini ve bir siyasal partiyi kapatmak için bir dışlanma görevi görmek üzere kullanıldığını belirtir. Bayramoğlu (2001: 202) ise başsavcının dava boyunca verdiği

³⁶ 1998/1 karar sayılı Anayasa Mahkemesi Kararı'nın Savunma Kısmı. 22/1/1998 tarihli Resmî Gazete.

³⁷ 1998/1 karar sayılı Anayasa Mahkemesi Kararı'nın Karar Kısmı. 22/1/1998 tarihli Resmî Gazete.

mütalaalarda Kuran'daki çeşitli ayetlerden örnekler vererek İslam'ın ne derece adaletsiz, Atatürkçülüğün ise ne kadar ilerici olduğunu ispatlamaya çalıştığını iddia eder ve hukuki bir davada yer alması bile sorunlu olan bu tür dini yorumların bile bir partinin kapatılması için dinin nasıl yeniden yorumlandığını ve laikliğin dinin kontrol altında tutulduğu ülkemize has bir yorumunun nasıl yapıldığını gösterdiğine dikkat çeker ve görülen davanın ve sonucunun hukukiliğini sorgular.

2.2. 28 ŞUBAT'IN ANLAMI

28 Şubat Süreci'nde TOBB ve TÜSİAD'ın rolüne geçmeden önce bu kısmın özeti ve sürecin neyi ifade ettiği bağlamında daha önce de Kaynar ve Şarлак'ın benzer bir düşünceyi ifade ettiği ve Bayramoğlu'nun (2004: 97-98; 2001: 51) da işaret ettiği 28 Şubat'ın özelliklerini vurgulamak yararlı olabilir. Bayramoğlu'na göre 28 Şubat öncesindeki diğer darbeler gibi ani, sert ve iktidara doğrudan el konulan bir darbe değildir. Bu darbe silahlı güç ve hukuki destek ile yetinmeyen, başta basın olmak üzere kamuoyunda yoğun bir meşruiyet arayışına giren, öyle ki meşruiyetini sağlamak için demokrasinin şekli olarak işleyen yargı ve benzeri kurumlardan bile destek almaya çalışan bir darbedir. Bu nedenle başta MGK olmak üzere yasal olarak geçerliliği olan kurumlara azami roller biçebilen ancak bu durumun bir neticesi olarak da siyaseti dışlayan ve Bakanlar Kurulu ve Başbakanlık gibi kurumlara görevler vererek ya da yeri geldiğinde onları devre dışı bırakarak kurumlar arası hiyerarşi ve rol paylaşımını bozan bir müdahaledir. Bu nedenle bu darbe yazara göre 12 Eylül'ün sisteme eklediği askeri unsurları sıradanlaştıran, bu sayede sisteme müdahalede bir kalıcılık ve meşruiyet sağlayan, siyasi meseleleri siyasetin dışına iten ve devletin işleyişini milli güvenlik konseptine oturtarak daha da militarize eden ve Erdoğan'ın (2007: 18) ifadesiyle "demokratik görüntü altında sistemi otoriterleştiren" bir süreçtir.

Bu süreç, Sakallıoğlu ve Çınar'ın (2003: 310, 313, 328) gözünde Kemalizm'in ilk kuruluş yıllarından beri yapmaya çalıştığı din ve devlet işlerinin ayrımına ek olarak, batı tarzı bir yaşam ve de kültürel dâhil olmak üzere batı ile her türlü birliği savunan anlayışın tekrardan canlanmasıdır. Yazarlara göre Kemalizm bu modernleşme projesinde öznenen çok sembollere ve görünürlüğe önem verdiği için İslam'ın toplumda görünürlüğüne tepki vermekte ve bunu gerçekleştirmek istediği batılılaşmaya, homojen

toplum yapısına ve de devlete tehdit olarak algılamakta ve ortak bir değer olarak kabullenilmesi istenilen Kemalist değerler ile uyumlu olmayan her şeyin rejimin düşmanı olduğunu ve yok edilmesi gerektiğini ve 28 Şubat'ta olanın bu bağlamda kültürel farklılığın birliğe, bireyin laik moral değerlere feda edilmesi olduğunu belirtmektedir. Bayramoğlu (2001: 16-18) ve Çınar (2005: 51) da toplumun 80'li ve 90'lı yıllardaki eski klasik yapısından sıyrılarak Kürtlük, İslamcılık, şehirli ve laik gibi yeni kimlikler ve bu kimliklere dayalı talepler oluşturmaya başladığını ancak başta siyasiler olmak üzere devletin bu farklılaşmaları fazlasıyla bölgesel ve yerel görerek kabullenmek istemediğini ve bu nedenle bu yeni toplumsal kimliklerin ihtiyaçlarına cevap veremediğini belirtir. Yazarlar, 28 Şubat'ın toplumsal dinamiklerdeki bu değişimlerin doğru okunamamış haliyle devlet tarafından verilen bir cevap olduğunu ve bu durumun sorunlara nasıl çözüm bulunması gerektiğinden ziyade toplumsal sorunlar hakkında ne yapmak gerektiğini söyleyen hazır reçetelere başvurulduğu bir sıradanlaşma durumunu da beraberinde getirdiğini vurgular.

Benzer bir düşüncüyü dile getiren Sevinç de (2000) ordunun siyasal partiler hakkında açıklamalar yapmaya başlaması, hatta siyasal partilerin üyelerini azarlayıp sergilenen tiyatroları değerlendirmesinin kabul edilemez olduğunu, demokrasiyi koruyacak olanın asker değil bilinçli yurttaşlar olduğunu belirtir ve irtica olarak iddia edilen gelişmelerin bir günde ortaya çıkan gelişmeler olmadığını, ordunun uzun yıllar komünizm ile mücadele kapsamında imam hatip liseleri ve çeşitli dini gelişmeleri desteklediğini vurgular. Böylesi bir durumda Sevinç (2000) ve Çınar'a (2005: 51) göre göre olan, ordunun ve devletin gözünde faydalı ya da zararlı şeklinde bir sınıflandırma yapmak, hükümeti ve medyayı bu yönde etkileyerek kamuoyunu ve kamusal alanı yönlendirmek ve duruma göre faydalı olanı gerektiğinde zararlı olarak kabul etmektir. Artık vatandaş olmanın ayrıcalıklarından yararlanabilmek için, devletin bireylerin sınırlarını belirlediği, kamusal alanda İslami görünümün nasıl olması gerektiği, İslam olandan neyin suç teşkil edip neyin etmediği konusunda sınırların bizatihi askerce çizildiği bir durum söz konusudur. Böylece, Sevinç'in ve Kaynar'ın (2009: 1117-1119) belirttiği Kemalizm'i tabulaştırma ve bir kesimi ötekileştirme gerçekleşmiş, sistemin kendisi dışındakileri toplumda marjinal kabul etmesine ya da en azından sessizleştirmesine hatta yeri geldiğinde bu ötekileştirmeyi kullanarak mücadele etmesine imkân sağlanmıştır.

Belki de 28 Şubat Süresince yaşanan ötekileştirmeleri, hükümetin yaptıklarındaki hata ihtimallerine de şerh düşerek, bir de bu düşünceler eşliğinde okumak yararlı olabilecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

28 ŞUBAT SÜRECİNDE TOBB VE TÜSİAD

Bu bölümde 28 Şubat sürecinde sermaye kuruluşları olan TOBB ve TÜSİAD'ın nasıl bir tavır sergilediklerini tespit etmek amacıyla basın açıklamaları, raporları ve diğer faaliyetleri ele alınmaktadır. Bunu yaparken öncesinde Türkiye'de sermayenin durumu çok kısaca ele alınacak sonrasında ise önce TOBB ve sonra TÜSİAD olmak üzere ayrı ayrı kuruluşları ve 28 Şubat sürecindeki faaliyetleri incelenecektir.

3.1. SERMAYENİN GENEL DURUMU

Bu konuya eğilen çalışmaların³⁸ genellikle Osmanlı'nın son yüzyılından itibaren konuyu ele aldıkları görülmektedir. Bu bağlamdan gidilecek olursa Osmanlı'nın son döneminde ticari faaliyetler gayri Müslim tebaa tarafından kontrol edilir hale gelmiştir. İşveren örgütlenmesi bağlamında ilk olarak bu tebaanın ağırlıkta olduğu Dersaadet Ticaret Odası kurulmuştur. İttihat ve Terakki hâkimiyeti döneminde ise yerli bir tüccar sınıfın oluşturulmasına daha çok önem verildiği ve bu bağlamda 1913 yılında devlet destekli İstanbul Sanatkâran Cemiyeti kurulduğu (Koraltürk, 2002: 27, 48) görülmektedir.

Keyder'e (1989: 67-70, 82, 90) göre Cumhuriyet döneminde de İttihat ve Terakki'nin devamı olarak gerçekleştirilmek istenilen milli iktisat politikası ve bunun bir parçası olarak yerli bir burjuvazi oluşturma çabası devam etmiştir. Yazar bu konuda gayri Müslimlerin savaş sonunda karşılıklı göçler sonucunda ticaret alanından çekilmesi ve yerlerine göç eden yerlerden gelenlerin kimliğinin bu millileşmeye katkı sağladığını belirtir. Ancak ülkeden göç eden kesimin oluşturmaya başladığı burjuva kültürünün ve sivil toplumun daha oluşmadan yok olduğunu ve bürokrasinin karşısında da bir güç kalmadığını vurgular. Yazar ilerleyen yıllarda ana hatlarıyla tekrarlanacağını belirttiği bir duruma, yeni oluşmaya başlayan ticaret burjuvazisinin para kazanma karşılığında sivil toplum talebinden feragat ettiğine ve bürokrasi ile özellikle 1929 krizinden sonra

³⁸ Çağlar Keyder'in "Türkiye'de Devlet ve Sınıflar", Ayşe Buğra'nın "Devlet ve İşadamları" ve Murat Koraltürk'ün "Türkiye'de Ticaret ve Sanayi Odaları (1880-1952)" eserleri bunlar arasındadır.

devreye sokulan uygulamalar neticesinde neredeyse kaynaştığına ve işçiler gibi kesimlerin farklı çıkarları yok sayılarak korporatist bir toplumsal yapı kurulmaya çalışıldığına vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda örneğin 29 krizi sonrasında devreye giren devletleşme ve politikaları ile devletin işadamları ve odalar üzerinde sıkı kontrolü daha da artmış ve üyeliğin zorunlu olduğu, olası farklı çıkarları göz ardı etme potansiyeli taşıyan bölgesel bazda bir kümelenmenin olduğu, örgütlenmenin hiyerarşiye dayandığı ve devletin fiilen işadamlarını ve toplumu yönlendirme şansını elde ettiği odalar korporatist yapılar olarak şekillendirilmiştir. Devlet tarafından bu şekilde işveren örgütlenmelerinin kurulması ve yönlendirilmeleri 1960'lara kadar sürecek ve 60'lar ile birlikte ilk önce TİSK ile başlayarak bizatihi devlet tarafından örgütlenmemiş işveren dernekleri kurulmaya başlanacaktır, bunların asıl yükselişleri ise 70'ler ve 80'ler ile olacaktır (Buğra, 2015: 322).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Keyder (1989: 97, 105, 113-117) işadamlarının siyaset güdümlü de olsa yeterli birikimleri yaptıklarını ve artık kendisini bürokrasinin boyunduruğundan kurtarmak niyetinde olduğunu ve piyasa liberalizminin şartlarının yerine getirilmesini istediklerini ve 50'li yıllar sonrasında bürokrasi ile işadamları arasındaki ilişkinin bu yönde gitmeye başladığını belirtir. Yazar, her ne kadar 50'lerin ikinci yarısı ile ithal ikameci politikalar ile yerli sermaye kollarıysa da bu yıllarda İstanbul kökenli büyük sanayi kesiminin Demokrat Parti'nin (DP) küçük burjuvaziye kollamasını ve CHP'nin devletçiliğini eleştirerek Hürriyet Partisi'nin kurulmasını desteklediklerini ve yine bu yıllarda ülkede hatırı sayılır sanayicilerin çoğunun iş hayatına ilk defa girdikleri ya da servetlerini ciddi bir şekilde artırdıklarını ifade etmektedir.

1960 ve 70'ler anayasal özgürlüklerin genişlemesi sonucunda, işçi ve işveren örgütlenmelerinin geliştiği yıllardır. Bu yıllarda işverenler, biraz önce de bahsi geçen özerkleşme taleplerine rağmen, devletin üzerlerinde kontrolünü devam ettirmelerini sağlayacak ithal ikameci politikalar ve sübvansiyonlar ile korunmaya devam etmişlerdir. Keyder (1989: 122, 131, 155-158, 176-177) bu yılların sendikal hakların ve görece yüksek işçi ücretlerinin verildiği yıllar olduğunu, 70'lerin ikinci yarısı ile petrol fiyatlarındaki artışın, dış pazarın daralmasının, Avrupa'dan gelen işçi dövizlerindeki azalışın, artan grevlerin üretimi negatif etkilediğini ve bunun sonucunda üstü örtülmüş

olan toplumsal sorunların da siyasal krizlere yol açtığını belirtir. Yazar, 12 Eylül Darbesi ile krize sebep verdiği düşünülen sendikal hakları yok etmek, ücretleri düşürmek ve 60 yıldır alışılmış olan bir ithal ikamecilikten ihracat odaklı bir yapıya geçmek gibi radikal bir dönüşümün yapılabildiğini belirtir. Yazara göre bu dönüşümden burjuvazi arasında büyük kesimler pozitif etkilenirken küçük kesimler uyum sağlamakta zorluklar ile karşılaşmışlar ancak genel olarak sermaye kesimi kısıtlı bir demokrasi pahasına da olsa tercihini siyasal istikrardan, iş disiplininin ve ideolojik hegemonyadan yana kullanmıştır (Timur (2013: 56) ise bu konuda daha da ileri giderek dünyadaki demokrasi eğilimlerine ve iktisat politikalarına dikkat çekmekte ve bu ikisinin bir bütün olduğunu, ülkemizde bu bütünlüğün sağlanmasından ve bozulması durumunda gereğini yapmak üzere ordunun sorumlu olduğunu belirtmektedir. 74’de refah devleti krizinin patlamasıyla dünyada gelişen yeni eğilimlere ayak uydurulamadığı imasını içeren bu düşünceye göre sermaye gönüllü ya da gönülsüz olarak ordunun tercihine uymak zorunda kalacaktır.

Özetlemek gerekirse Buğra’ya (2015: 16-17, 116-117, 332) göre ülkemizde işadamları işlerini büyütebilmek için devlet ile sürekli ilişki içerisinde olmaya çaba göstermişlerdir. Yazar bunu aşk ve nefret ilişkisine benzetir ve işadamlarının elde ettikleri sermayede ve de toplumsal statüde devletin etkisinin farkında olduklarını vurgular. Aynı zamanda daha da güçlenebilmek için hükümet politikalarından haberdar olmak, gerekli destekleri almak ve hükümetlerle işbirliği içinde olmak gerektiğine inandıklarını da belirtir. Örneğin Koç’un, Cumhuriyetin ilk yıllarında bütün girişimlerinde hükümet yetkilileri, bürokrasi ve CHP üyeleri ile yakın ilişkiler tesis ettiğini ve CHP’nin üyesi olduğunu, daha sonra DP iktidarında ise kendisine çeşitli engellerin çıkartıldığını görünce CHP’den ayrılarak DP’ye geçmek zorunda kaldığını belirtmektedir. Yazara göre 80’li yıllarda 12 Eylül darbesinin işçi sendikalarına büyük bir darbe vururken aynı durumun işadamlarının oluşturduğu girişimci derneklerinin başına gelmemesi ve o süreçte politikaların belirlenmesi bağlamında ordu ile yakın temaslarda bulunmaları bu yakın ilişkinin göstergelerindedir. Yazar bu ilişki sayesinde işveren örgütlenmelerin böylesi bir süreçte bile seslerinin güçlü çıkabildiğini ve kamuoyunu etkileme noktasında önemli ögeler arasında yer aldıklarını belirtir. İşin nefret boyutu ise devletin müdahaleciliği nedeni ile değil, bu müdahaleyi yaparken kendisi ile yeterince dayanışma gösterilmemesi nedeniyledir.

3.2. TOBB

Kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarından olan ve Anadolu sermayenin en önemli sesi olan TOBB'un, 28 Şubat sürecinde sahip olduğu örgütlenme ve temsil ettiği sermaye gücü ile önemli aktörlerden birisi olduğu düşünülmektedir. TOBB, bu süreçte özellikle "5'li Sivil Girişim'in / İnisiyatif'in"³⁹ bir üyesi olarak faaliyetlerde bulunmuştur. İkinci bölümdeki 28 Şubat sürecinde STK'ların rolü alt başlığında ele alındığı üzere 5'li Girişim ilk önce 26 Şubat 1997 tarihinde Türk-İş, DİSK ve Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu (TESK) tarafından rejime yönelik tehditlere karşı güçlerini birleştirme kararı almaları üzerine Sivil Girişim/İnisiyatif Grubu adı altında kurulmuştur (Güçer, 26/2/1997: 1, 16). Söz konusu grup ilk olarak Cumhurbaşkanı Demirel'i ziyaret etmiş, daha sonra "Demokrasiye, Cumhuriyete, Laikliğe, Hukukun Üstünlüğüne, Atatürk İlke ve İnkılaplarına Karasevdalıyız" sloganı ile çeşitli basın toplantıları gerçekleştirmiş (Bora, 1999), 28 Şubat MGK kararlarına tam destek verdiklerini belirten "altı milyon imza" şeklinde açıklamaları manşetlerde (Hürriyet, 5/3/1997: 1) yer almış, 6 Mart'ta ise vekillere hitaben yazdıkları mektuplar ile vekillerin partilerinden ayrı hareket edebilmeleri ve özgür olmaları gerektiği, bu bağlamda ülkemiz için gerekeni yapacaklarına ve ettikleri yemine bağlı kalacaklarına inançlarının tam olduğunu (Sabah, 7/3/1997) bildirmeleri ile gündeme gelmiştir. 17 Mart'ta ise Türk-İş, DİSK ve TESK'ten oluşan Sivil Girişim Grubu bu kez 18 maddelik bir ilan duyurmuştur (Yıldız, 2007: 14). Mayıs ayı içerisinde ise bu gruba TİSK ve TOBB da katılmış ve söz konusu grup "5'li Sivil Girişim/İnisiyatif" adını almıştır.

TOBB'un süreçteki söz konusu faaliyetlerine değinmeden önce kuruluşu ile ilgili genel bir bilgilendirmenin 28 Şubat sürecindeki tavırlarını da anlamlandırma açısından yerinde olacağı değerlendirilmektedir.

3.2.1. Tarihçesi

TOBB kamu kurumu niteliğindeki diğer meslek kuruluşları gibi üyeliğin zorunlu olduğu ve bu nedenle Öniş ve Türem'e (2001: 95) göre yarı resmi bir işadamları örgütlenmesidir. Kökenleri ahilik ve lonca geleneğine ve daha yakın bir tarihte ise 1880

³⁹ 5'li Sivil İnisiyatif hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Baydur, 2000).

yılında kurulmuş olan Dersaadet Ticaret Odası'na kadar götürülebilecek olan TOBB ilk olarak 5590 sayılı Kanun⁴⁰ ile kurulmuş ve 1952 yılında faaliyete geçmiştir.⁴¹ TOBB'un ilk başkanı Demokrat Parti (DP) Ankara İl Başkanı olan Üzeyir Avunduk'tur (Çavuşoğlu ve Sezer, 2013: 174). Bu durumun TOBB'un sağ kesim ve özellikle DP, Adalet Partisi (AP) ve DYP çizgisi ile her zaman yakın olacak bir ilişkinin başlangıç noktasını göstermesi nedeniyle anlamlı olduğu değerlendirilmektedir. Ancak örneğin 50'lerin ikinci yarısı ile TOBB'dan yapılan ekonomideki sorunlara ilişkin sınırlı eleştiriler üzerine 1958 yılında hükümetin oda yönetimlerinin seçimleri üzerindeki etkisinin artırılması olayında görüldüğü üzere bu yakın ilişkiye rağmen müdahaleler yaşanmıştır. Bu müdahaleden hemen öncesinde ise ithal edilecek malların ve kotalarının belirlenmesi ve bunlardan pay alarak bütçelerini artırabilme yetkisinin de TOBB'a verilmiş olmasının (Buğra, 2012: 323, Bora, 2001: 269-270) yaşanan durumun ne kadar değişken olabildiğini gösterdiği düşünülmektedir.

TOBB'un iktidar ile 50'lerdeki bu yakın teması sonrası 60'lı yıllardaki darbe sürecinde ve devamındaki CHP'nin de içerisinde yer aldığı hükümetler dönemindeyse Bora'ya göre (2001:269-270) azarlayıcı bir tavır ile karşılaşmıştır. Yazara göre gerek bu tavrın, gerekse yeni anayasanın dernekleşme bağlamında verdiği daha özerk durumun TOBB'u 50'li yıllara kıyasla görece bağımsız bir statüye yönelttiğini ve örneğin bu yıllarda gerçekleştirilmek istenilen planlı kalkınma gibi politikalara kurum tarafından muhalefet edildiğini ifade eder. Buğra (2015: 330) bu durumu kurumun her bir işadammının kendi sorunu çözmek için siyaset ile bağlantıya geçtiği partikülerist bir durum yerine TOBB tarafından işadamlarının çıkarlarının temsil edilebildiği bir eşik olarak yorumlar ve 60'ların ilk yarısının TOBB açısından bürokratik bazı yetkilerin ötesinde iktisadi politikaların oluşumuna katılma bağlamında en etkin yılları olduğunu belirtir ve örnek olarak da her ne kadar varlığına kuşku ile bakıp karşı çıksalar da 5 yıllık kalkınma planlarının oluşum sürecine aktif olarak katılmalarını verir. 60'lı yılların devamında Demirel'in iktidara gelmesiyle TOBB üzerindeki AP etkisi yönetim kurulunun

⁴⁰ 15/3/1950 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanmıştır. Söz konusu Kanun'un yerine şu anda 1/6/2004 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren 5174 sayılı Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği ile Odalar ve Borsalar Kanunu bulunmaktadır.

⁴¹ Cumhuriyet döneminde 1925 yılında 655 sayılı Kanun ile ilk kez odaların kuruluşu düzenlenmiş, odalara üyelik zorunlu yapılarak tüzel kişilik verilmiş ve bu Kanununun milli bir iktisat politikası için faydalarından bahsedilmiştir (Koraltürk, 2002: 110). Ancak TOBB tarzında tüm ülke çapında bir çatı örgüt ilk kez 1950 yılında yürürlüğe giren kanun ile söz konusu olmuştur.

belirlenmesi derecesine kadar artmıştır. Bunun tek istisnası Erbakan'ın TOBB Başkanı olması sürecinde yaşanmış zaten bu yönetim kurulu ve Erbakan da kısa süre sonra AP tarafından görevden alınmıştır (Çavuşoğlu ve Sezer, 2013: 174-175). Bu yıllar aynı zamanda Kurum içerisinde ithalat ve döviz kotalarının dağıtılması yetkisi nedeniyle ekonomide söz haklarının olduğu ve bunun yol açtığı kurum içi mücadelelerin olduğu, buna da bağlı olarak ticaret ve sanayi kesimi arasında güç mücadelesinin yaşandığı yıllardır (Bora, 2001: 269-270).

Bora'ya (2001:270, 278) göre 70'li yıllara doğru doğru sanayi kesiminin hükümet nezdinde ağırlığının artmasıyla AP ve ticaret kesiminin kontrolündeki TOBB arasındaki ilişkiler olumsuz etkilenmişse de 72 yılında Sezai Dıblan'ın başkan seçilmesiyle hükümet ile kurum arasındaki ilişki organik kabul edilebilecek bir seviyeye gelmiştir. Aynı şekilde 70'lerin ortası ile kurulmaya başlanan milli cephe hükümetlerin süresince de Birlik komünizm ile mücadele bağlamında hükümetin ve devletin safında mücadele vereceğini ifade ederek devletle yakın bir ilişki içerisinde olmuştur. Ancak Zabçı'ya (2003: 179) göre 71'de büyük sermayedarlar olan sanayi kesiminin TOBB'dan ayrılması ile devleti ve iktisat politikalarını yönlendirebilme kapasitesinde azalma olmuştur.

80'li yıllara gelindiğinde ise bahsi geçtiği üzere 12 Eylül yönetimi bütün dernekleri kapatırken girişimcilerin kurduğu örgütlenmelere müsaade etmiştir ve Çavuşoğlu ve Sezer'e (2013: 172-177) göre, 12 Eylül döneminde alınan ekonomik kararlar üzerinde TOBB'un büyük etkisi olmuştur. Nitekim yazarlara göre bu dönemde uygulanan politikalar TOBB tarafından ılımlı bir tonda eleştirilmekte iken ara dönemin bitmesiyle iktidara gelen Özal döneminde eleştirininin hükümetin TÜSİAD'a karşı girdiği sıcak ilişkiler sonucunda işadamlarını temsil payesini kaptırma endişesiyle dozu artmıştır. Ancak bu durum kısa sürmüş ve Ali Coşkun'un başkanlığı sürecinde ANAP ile de yakın ilişkiler kurulmuştur (Bora, 2001: 280). Bahsi geçen TÜSİAD ile bu dönemden itibaren girişilen rekabet konusunda Buğra (2013: 332) 12 Eylül ile devlet adına yürüttükleri bazı bürokratik yetkilerin tırpanlanması sonucunda bu duruma alışkın olmayan TOBB'un zamanla tamamen gönüllü örgütlenmeye dayalı TÜSİAD gibi örgütler karşısında zayıfladığını iddia etmektedir.

90'lı yılların başından itibaren TOBB gerek siyaset ile olan ilişkilerini daha da geliştirme, gerekse TÜSİAD tarzında farklı alanlarda da fikir söyleme eğilimine girdiği görülmektedir. Siyaset ile ilişkilerini geliştirme bağlamında Zabçı (2003:181) DYP'nin hükümet ortağı olduğu 91 yılının kritik olduğunu belirtir. Bu tarihte yapılan 91 seçimleri öncesinde başkanları Yalım Erez vasıtasıyla yoğun bir şekilde erken seçim talebinde bulunacaklar ve bu gerçekleşecektir. Bora ise (2011: 272-273) seçimden DYP-Sosyaldemokrat Halkçı Parti hükümetinin çıkmasıyla da Demirel kanalıyla hükümete bağlılıkta artış olduğunu belirtir. Bu yıllarda Zabçı'ya (2003: 181) göre rekabet halinde olunan TÜSİAD tarafından yapılmaya başlanıldığı gibi ekonomik konular dışında sosyal ve politik konularda da hükümetlere raporlar sunulmaya ve görüş belirtmeye başlanılmıştır. Bu bağlamda kurum kendisini ülkenin en büyük STK'sı olarak da ilan etmiştir.

TOBB bu yıllarda ülkemizde ve Ortadoğu'da su politikalarından petrol politikalarına kadar bir dizi çalışmayı (Ergil, 2008: 13) yayınlamaya devam etmiştir ve Refahiyol'un kurulmasından sonra girişilen faaliyetler ayrıca birazdan ele alınacaktır. TOBB'un bu bağlamda yayımladığı raporların en çok ses getireni ve ayrıca ele alınmasının gerekli olduğu düşünülen çalışması 3 Ağustos 1995 yılında yayımladığı "Doğu Sorunu: Teşhisler Tespitler" adlı rapordur. Söz konusu rapor oldukça şiddetli bir şekilde devam etmekte olan Güneydoğu'daki şiddet ve terör olaylarına karşı devletin bakış açısından farklı olarak siyasetten ekonomiye ve kültürel önerilere kadar birçok çözüm önerisi sunmaktadır. Kamuoyunda "Kürt Raporu" şeklinde bilinen söz konusu rapor, TBMM Raporu'na (2012: 945) göre Kürt sorununun ilk kez kapsamlı bir şekilde tartışılmasına aracı olmuştur. Raporda (Ergil, 2008: 79-144); etnik olmayan üst bir anayasal kimlikte buluşulması ancak alt kimliklere de müsaade edilmesi gerektiği, bu bağlamda Kürtçe'nin bir kültürel unsur olarak öğrenilmesinde bir beis olmadığı, bu tarz kültürel taleplerin siyasal alana yansımaması, Kürtlerin bireysel olarak siyaset yapmalarının önünün açılması, merkezîyetçi yapının birçok sorunun sebebi olduğu, ekonomik yatırımlar ile bölgenin refahının artırılmasının PKK ile bölge halkı arasındaki mesafeyi açacağı, olağanüstü hal uygulamasının sonlandırılması gerektiği, terör ile Kürt halkını aynı şeyler gibi değerlendirmenin yanlış olduğu ve bölgedeki vatandaşların terör ile devlet arasında kaldığı, bu nedenle başta güvenlik görevlileri olmak üzere devletin daha kucaklayıcı olması gerektiği, hem devletin hem de PKK'nın köylerin boşaltılmasından

sorumlu olduğu, bölgede Hizbullah'ın faaliyetlerin devletçe toleranslı karşılanmasının sorunlu olduğu, İngiltere gibi ülkelerin terör sorununu çözmek için güvenlik dışı alanlarda yaptığı gibi icraatlara girişilmesi ve soruna güvenlik tedbirlerinden daha geniş bir bakış açısıyla yaklaşılması gerektiği belirtilmektedir.

Bora (2001: 287) raporun TOBB'un Kürt sorunu hakkındaki devletle uyumlu gidişinden bir sapma olduğunu belirtir⁴². Nitekim Birliğin üyelerinden ve kamuoyundan gelen tepkiler üzerine TÜSİAD'ın 97 yılındaki Demokrasi Raporu sonrasında gördüğü tepkiler üzerine yapacağı gibi sorumluluk raporu hazırlayan akademisyene, Doğu Ergil'e atılacaktır.⁴³ Bu rapor üzerine harekete geçen DGM tarafından, Ergil hakkında soruşturma açılmış; bazı yazarlar Ergil'i PKK propagandası yapmakla suçlamışlardır. Rapor hakkında daha sonra takipsizlik kararı verilerek "Raporda bölücülük propagandası yapmak kastı ve unsuru olmadığı" (TBMM Raporu, 2012: 945) ifade edilmiştir.

2000'li yılların başı ile ise Zabçı'ya (2003: 181) göre TOBB dış politikadan siyasete kadar birçok konuda da TÜSİAD gibi fikir üretme çabasıdır ve yazar Birliğin etkinliğinin arttığını düşünmektedir. Zabçı bunlara örnek olarak AB için TÜSİAD ile birlikte yapılan lobi faaliyetlerine ve IMF gibi kurumların Türkiye ziyaretlerinde Birliğin de uğrak yerleri arasına katılmasını saymaktadır. Ayrıca, Anayasa 2000 Raporu yine bu yıllarda hazırlanmıştır. Öniş ve Türem'e (2001: 103) göre bu rapor Doğu Raporu'na nispeten daha ılımlı görüşler ortaya koymuş ve insan hakları gibi konularda değişim için daha dolaylı öneriler getirmiştir. Yine bu yıllarda ülkenin batılı ülkeleri gerek ekonomik, gerekse diğer alanlarda yakalayabilmesi için şart olduğu vurgulanan siyasal istikrarın sağlanabilmesi için seçim sistemi ve siyasal partilere yönelik raporlar hazırlanmıştır.

⁴² Bu konuda TÜSİAD özelinde yaptığı değerlendirmede Vorhoff (2001: 323) Kürt sorununa ilişkin söz konusu raporların artık bıçağın kemiğe dayandığı ve terör sorununun işadamlarını çıkarlarına da dokunmaya başladığı geç tabir edilecek bir zamanda geldiğini vurgular. Nitekim Milliyet'te İlk'in (1996: 9) "Yabancı Sermaye Gelmiyor, Gidiyor" şeklindeki yer alan haberinde de görüldüğü üzere ülkedeki terör sorunun yabancı sermayenin gelmesini negatif etkilediğine ve mevcut yabancı sermaye yatırımlarının bile ülkeyi terk etmeye başladığına yönelik haberler yayımlanmaya başlamıştır.

⁴³ Raporun TOBB Başkanı Erez tarafından kaleme alınan sunuş yazısında (2008: 13) bu raporun doğu sorunu hakkında ilk ve tek bilimsel çalışma olduğu ve Birliğin demokratik örgütlenmelerin yapmaları gereken bir sorumluluğu yerine getirmesi nedeniyle gururlu olduğu belirtilmekle birlikte sistemden gelebilecek olası tepkiler hesap edildiği için olsa gerektir ki raporun TOBB'un görüşü olmadığı sunuş yazısında açıkça vurgulanmıştır.

3.2.2. Misyonu

Bora (2001: 271-273) TOBB'un, TÜSİAD'a karşı 70'li yıllarda kaptırdığı büyük sermayeyi temsil kabiliyetinin bir sonucu olarak KOBİ'lerin temsilcisi olma ve bu bağlamda kendi çıkarının derdindeki büyük sermayeye karşı Anadolu ve milli sermayeyi temsil etme iddiasında olduğunu belirtir ve özellikle 90'lı yıllar ile bu iddiasını artan bir şekilde vurguladığını ve bu söyleminin ilgili hükümetler tarafından hüsnü kabul ile karşılanarak Birliğe temsil bağlamında bir meşruiyet sağlandığını ifade eder.

TOBB'u merkez sağ ile yakın bir ilişki içinde bulunmuş, sağ kesime duruma göre yönetici temin etmiş ve duruma göre sistemden çıkmadan muhalefet edebilmiş ve iktidardaki siyasiler tarafından da yeri geldiğinde eleştirel durumlarına bağlı olarak yetkileri kısılmış veya artırılmış bir yapı şeklinde değerlendirilmektedir (Bora, 2001: 266, 269-270) TOBB sadece merkez sağ hükümetlere değil askeriye de yakın olmayı tercih etmiştir. Bahsi geçtiği üzere Birliğin 12 Eylül sürecindeki tavrının ve ordu tarafından ekonomi politikalarının oluşturulması sırasında sözlerine önem verilmesinin (Çavuşoğlu ve Sezer, 2013: 172-177) TOBB ile askeri bürokrasi arasında ilişkinin de nedeni sağlam olduğunu göstermesi açısından önemli olduğu değerlendirilmektedir

Bora, (2001: 285) TOBB'un istisnai durumlar haricinde insan hakları gibi konulara ilgi duymadığını belirtir. Yazara göre özellikle yabancı ülkelerle yaşanan sıkıntılar esnasında Birliğin batının insan hakları gibi bir konuyu Türkiye'ye yönelik zarar verme niyetiyle kullandığı tarzında iddialar dile getirilmekte veya mevcut bu tür iddialar Birlikçe de sahiplenilmektedir.

TOBB (ve de TÜSİAD) aynı zamanda sendikal haklara karşı da mesafelidir. Bu konuda DİSK Başkanı Çoban (2001: 358) Birlik (ve çoğu aynı zamanda TÜSİAD üyesi olan) işverenlerin demokratik bir hak olan sendikalara üye olma hakkını engellediğini belirtir. Çoban, işverenlerin kendileri en etkin bir şekilde örgütlenmekte ve haklarını en azami bir şekilde savunduğunu ancak işçi hakları konusunda benzer bir toleransı göstermediklerini belirtmektedir. DİSK Başkanı'nın belirttiğine göre Marmara Bölgesi'ndeki bazı işyerlerinde kendilerine üye olmuş işçiler çok geçmeden işlerinden

çıkarılmakta ve söz konusu üyeliğe bağlı işten çıkarılma durumu bölgedeki diğer fabrikalara da iletilerek söz konusu işçilerin diğer işyerlerinde de çalışması engellenmektedir. Çoban'a göre işverenler olası bir grev sırasında da gerçekleştirdikleri ortak fon aracılığıyla grevden etkilenmiş işverenin zararlarını telafi edebilmekte ve böylece organize olarak işçilerin taleplerine direnebilmektedirler. Ancak aynı örgütlenme gücü işçilerden esirgenmektedir.

Kurum içi işleyiş yönünden Bora (2001: 303) benzer sağ kesimdeki odalar gibi TOBB içerisinde de Birliğin görevinin millete hizmet etmek olduğunun özellikle vurgulandığını ve buradan yola çıkılarak da Birlik ve onu temsil eden Birlik başkanının yüceltildiğini ifade etmektedir. Yazara göre ayrıca Birlik içerisindeki mevcut yapının eleştirel bir bakış açısıyla gözden geçirilmesi ve gerekiyorsa yenilenmesi ve katılımcılık gibi unsurların da önemli görülmediğini ifade eder. Bora bu durumun demokratik bir katılım yönünden olumsuz bir duruma yol açarak teknokratik bir merkezi yapı oluştuğunu ve kendi içerisinde tartışarak bir fikir üretme yerine profesyonellere iş yaptırma eğiliminin arttığını belirtmektedir. Yazar, bağlamda profesyonellerce raporlar hazırlanması ve hazırlanan bu raporlar aracılığıyla her alanda fikir beyan ederek iktidar sahiplerini ve kamuoyunu etkilemeye çalıştıklarını belirtir.

TOBB hakkında genel bir değerlendirme ile bu kısmı bitirmek gerekirse Bora'ya (2001: 280-281) göre TOBB sağ kesime ve iktidardaki siyasal partilere yakın olmayı her zaman sürdürmüştür. Yazara göre Birliğin siyasal açıdan duruşu ve de arzusu ekonominin gereklerini siyasal endişelerden emin bir şekilde yerine getirebilecek istikrarlı bir hükümettir. Zaten ekonomi de korporatist bir anlayış ile siyasal endişelerin dışında tutulması gerekli olan bir konudur ve bu durum 1990'larda Birliğin Başkanı olan Fuat Miras'ın siyasetçilerin kendilerine gölge etmemeleri gibi açıklamaları ile de kendisini dışa vurmuştur.

Birlik 12 Eylül'de olduğu gibi her zaman iktidarlar ile yakın olmayı sürdürmüş ve böylece neredeyse yarı resmi bir kamu kuruluşu gibi olmuşken bunu iktidarı paylaşmak ve siyasi alanda etkin olmak gibi bir durumun gereği olarak üyeleri arasında da meşrulaştırmış ve yeri geldiğinde Birlik Başkanı Miras'ın beyanlarında da görüldüğü üzere TÜSİAD ve MÜSİAD'ın sadece bir STK oldukları, kendilerinin ise ülkenin en

büyük işveren temsilcisi oldukları da ifade edilerek zorunlu üyelikten gelen sayı üstünlüğü dolayısıyla kamu kurumu niteliğinde meslek kuruluşu olmaya önem verilmiş ve STK olmayı adeta küçümser bir tavır (Bora, 2001: 280-281) da dışa vurulmuştur. Ancak aynı TOBB, Zabçı'ya (2003: 182) göre 91 ve sonrasında sadece sınıf temelli bir kamu kurumu niteliğinde meslek örgütlenmesinden öte, TÜSİAD ile rekabet etme, AB ve uluslararası sermaye ile bütünleşme kaygısı ile de olsa, artan bir şekilde çeşitli konularda raporlar beyan etme ve bunlar vesilesiyle STK olma ve özerkleşme vurgusu ve kendi sınıf çıkarından ziyade toplumun çıkarını düşündüklerini vurgulama ihtiyacını da hissetmiştir.

Belki de Bora'nın (2001: 308) ve Alkan'ın; (1999) TOBB'un genel olarak resmi kanallar tarafından dile getirilen argümanları savunduğu, içerisinde bulunulan dönemin siyasal koşullarından genellikle etkilendikleri ve bu nedenlerle devlet ile sivil toplum arasında gidip geldikleri ve bu ikisinin kesiştiği bir yerde buldukları ve bu nedenle de sivil bir örgütlenme olmak ile korporatist fonksiyonları arasında sıkıştıklarını belirten düşüncelerinin Birlik için anlamlı olabileceği değerlendirilmektedir.

3.2.3. TOBB'un 28 Şubat Sürecindeki Faaliyetleri

TOBB'un süreçteki açıklamalarına baktığımız zaman 28 Şubat MGK kararları sonrasında ve eski başkanları Yalım Erez'in hükümet karşı pozisyonundan sonra tavrını sertleştirdiği görülmektedir (Çavuşoğlu ve Sezer, 2013: 189).⁴⁴ TOBB'un bu dönemde kurumsal olarak tek başına faaliyetleri bulunduğu gibi, öncesinde olası bir askeri girişime desteklerini açıklayan Türk-İş, DİSK ve TESK'in oluşturduğu Sivil Girişim Platformuna TİSK ile birlikte Mayıs ayı içerisinde katılıp Beşli İnsiyatif'in üyesi olarak da çeşitli faaliyetleri olmuştur.

3.2.3.1. TOBB'un Bireysel Olarak Yaptığı Faaliyetleri

⁴⁴ Bir önceki TOBB Başkanı olan ve Sanayi ve Ticaret Bakanlığı görevinde bulunan ve Birlik üzerinde etkisi büyük olan Erez TÜSİAD'ın yayımladığı Demokratikleşme Raporundan sonra askeriye yönelik eleştiriler ve kültürel hakların tanınması gibi önerilerden sonra açıklama yaparak TÜSİAD'a tepki göstermesinden (Türk, 2009: 59) Erez'in (ve de temsilcisi olduğu TOBB'un) devlet ile olan yakın ilişkisini gösterdiği değerlendirilmektedir. Nitekim Erez'in Çiller ile olan ilişkisi ancak 28 Şubat Kararlarının açıklanmasından sonraki günlerde hızla bozulmaya başlamıştır. Bu tarihten sonra basında "Erez'den Çiller'e Boykot" (Çekirge, 1997: 13) şeklinde haberler çıkmaya başlamıştır.

TOBB'un 28 Şubat MGK kararlarına değin yaptıkları faaliyetler ekonomi ve Susurluk Kazası konularında açıklama yapmak üzere oldukça sınırlıdır. Bu açıklamalardan ilki Eylül ayı içerisinde Refahyol Hükümetin açıkladığı kaynak paketlerine karşı TOBB'un etkin odalarından birisi olan Ankara Ticaret Odası ve Ankara Sanayi Odası Başkanları tarafından yapılmıştır. Ticaret Odası Başkanı'na göre açıklanan bu paketin diğer paketlerden farkı yoktur ve kendisinin de ayrıca kaynağa ihtiyacı bulunmaktadır. Sanayi Odası Başkanı Zafer Çağlayan ise yapısal önlemler içermediği için paketi yamalı bir bohçaya benzetmekte ve harcamaların kısıtlanmasına yönelik bir unsur da içermediği için paketi bu yönden de eksik bulmaktadır (Milliyet, 21/9/1996: 1, 7).

TOBB'un ekonomiye yönelik bir diğer açıklaması 1996 Aralık ayı sonunda İstanbul Sanayi Odası (İSO) Başkanı Hüsamettin Kavi ve İSO meclis Başkanı Ömer Dinçkök tarafından İSO Meclis toplantısında yapılmıştır. İSO Başkanı Kavi'ye göre 96 yılı kayıp yıllara bir yenisinin eklenmesine neden olmuştur. Bunun nedeni olarak Kavi özelleştirmelerin yeteri kadar yapılmamış olmasını, vergi alanında gerekli reformların gerçekleştirilmemiş olmasını ve üreticinin istihdam ettiği kişilerden alınan yüksek oranlı vergilere bağlamakta ve bu durumda kayıtlı istihdamın artmayacağını ve vergi toplanamayacağını belirtmektedir. İSO Meclis Başkanı Dinçkök ise 96 yılının özel sektör ve ekonominin geneli için iyi bittiğini ancak bunun ekonomik ve sosyal alanlarda sorun olmadığı manasına gelmediğini (Hürriyet, 26/12/1996: 11) belirtmiştir.

28 Şubat MGK kararları öncesi bir diğer açıklama yapılan konu Susurluk kazasıdır. 1996 Kasım ayının ilk günlerinde yaşanan Susurluk Kazası TOBB özelinde sadece İSO'nun yukarıdaki meclis toplantısında gündem konusu olmuş," devlet için kurşun atan da yiyen de şerefli" diyerek Çiller'in özel bir şekilde savunduğu bu kaza sonucunda ortaya saçılan devlet ve mafya ilişkileri için bu toplantı haricinde TOBB veya etkin bir üye odasından açıklama yapılmamıştır. Bu nedenle kazadan yaklaşık iki ay sonra yapılmasına rağmen önem atfeden İSO Başkanı Kavi'nin açıklamasında devletin kendisinin yapması gereken bazı sorumluluklarını taşeronlara verdiği, ancak bu taşeronların yaptıklarını ortaya çıkarmanın da en başta hükümet olmak üzere devletin ve tüm toplumun da görevi olduğunu belirtmiş ve devletin kanunsuz ve gizli saklı iş yapamayacağını ve bu tür şeylerin düşünülmesinin bile rahatsız edici olduğunu belirtmiştir. Eski İSO Başkanı Memduh Hacıoğlu ise aynı toplantıda ülkenin çeteler ile

yakın ilişkiye girmiş 3-5 politikacıya teslim olmaması gerektiğini, 97 yılında farklı şeyleri konuşacaklarını ve söz konusu siyasetçilerin temizlenmesinin gerekli olduğunu ve bunu yapanın da üreten insanlar olacağını (Hürriyet, 26/12/1996: 11) belirtmiştir.

Eski İSO başkanı Hacıoğlu'nun belirttiği gibi ülke 97 yılında, çetelerle mücadele bağlamında olmasa bile diğer alanlarda farklı şeyler konuşacaktır. Öyle ki zaten Hacıoğlu'nun açıklama yaptığı günlerde başlamış olan Fadime Şahin haberleri ve birçoğu önceki tarihlerde yapılmış olan konuşma kasetlerinin gündemi yoğun bir şekilde meşgul etmeye başlaması ve bunların etrafında dönmeye başlayan rejim tartışmaları ve tam da bugünlerde manşete çıkan bu defa da sivil kuvvetler halletsin haberi bunların habercisiyken 97 yılının ilk iki ayında yaşananlar da bunları daha da destekleyecektir. Bugünlerde yaşanan Kudüs Gecesi olayı ve bunun üzerine Sincan'da tankların yürümesi ve ardından Aralık ayından itibaren zaten başlamış olan MGK'nın yoğun irtica uyarılarının en sonunda 28 Şubat MGK kararları ile muhtıra halini alması farklı bir yılda olunacağını kanıtlar nitelikte olduğu değerlendirilmektedir. TOBB'un bu süreçte ne tankların yürütülmesiyle ne de MGK kararları ile gittikçe artan ve 28 Şubat'ta olunca açıklığıyla ortaya çıkan askeri vesayete karşı bir tepkisi olmamıştır.

TOBB'un tüm bu olaylar üzerine yapılan ilk açıklaması 1 Nisan 1997 yılında Hürriyet'in manşetinden verilen açıklamadır ve 28 Şubat Kararlarını ve askeri vesayeti destekler mahiyettedir. Sarıkaya'nın (1997: 1, 36) söz konusu haberinde Türk-İş, Disk ve TESK'ten sonra ülkemizin en güçlü STK'larından olduğunu belirtilen TOBB'un da Sanayi Bakanı Yalım Erez'in hükümetin bitmesi gerektiği yönündeki açıklamasından hemen sonra, TOBB Yönetim Kurulu olarak hükümetin durumunu görüşmek üzere Çankırı'da toplandığı ve TOBB yönetiminin hükümet hakkında Erez ve diğer STK'lar ile aynı görüşte oldukları, artık okun yaydan çıktığı, hükümette ve devlette uyumun bozulduğu ve hükümetin hemen bırakması gerektiği belirtilmektedir. Fuat Miras, 28 Şubat MGK kararlarının Çiller tarafından uygulanması, Erbakan tarafından ise ayak diretilmesini hükümette uyumun bozulması olarak yorumlamış ve *MGK kararlarının uygulanması gerektiği ve bunun takipçisi olacaklarını vurgulamış ve hükümet üyelerinin aralarındaki bu konudaki uyumsuzluğu ve bu kararların uygulanması doğrultusunda herhangi bir ilerleme olmamasını eleştirmiş ve ekonomi yerine artık irtica konusuna yoğunlaşmak zorunda kaldıklarını* belirtmiştir. Miras hükümete karşı artık izleme

durumundan açıkça her türlü ortamda mücadele dönemine girdiklerini ve geniş tabanlı yeni bir hükümet istediklerini belirtmiştir. Miras, söz konusu açıklamalarına belki de toplumsal meşruiyet kazandırmak amacıyla bu kez 22 Nisan'da halkın da hükümetin işinin bittiğini düşündüğünü ve halkın bu konuda siyasetçilerden daha ileride olduğunu (Hürriyet, 23/4/1997: 1) belirtmiştir. Açıklamada görüldüğü üzere TOBB'un 28 Şubat MGK kararlarına açıkça destek verdiği ve kararların hükümetin Refah kanadınca Meclis'e getirilip orada reddedilmesi teşebbüslerini hükümet arasında uyumsuzluk olarak algıladığı görülmektedir. Akpınar (2001: 229) bu gelişmeyi Türkiye'de merkez sağın ve özellikle DYP'nin önemli destekçilerinden olan ve küçük ve orta ölçekli işletmelerden oluşan ve Anadolu sermayesinin en etkin temsilcisi olan bir Birliğin İstanbul sermayesinden sonra hükümete karşı koyması demektir şeklinde yorumlamaktadır.

TOBB'un sürece desteği Mayıs ayı içerisinde artarak devam etmiştir. TOBB Başkanı Miras'ın 14 Mayıs 1997 tarihli 'Ulusa Sesleniş' adını taşıyan konuşmasında "Şeriata dayalı bir düzen için... tahrikler yaşıyoruz... bunlara tahammül göstermemiz mümkün olamaz. Çünkü bu ülke yeni bir Atatürk bulamaz... demokrasiye bağlı sivil toplum örgütlenmelerine ve ülkesini seven her vatandaşa, temsil ettiğim kurumun 800 bin üyesinden yetki alarak seslenip bu gidişe dur denmesini istiyorum" (Kadak, 1997) şeklindeki beyanı TOBB'un süreçte yaptığı açıklama ve tavırlarının demokratik olduğundan şüphe duymadığını, hatta diğer 'demokratik sivil toplum örgütlerini' de göreve çağırmasından anladığımız kadarıyla bu çağrıya uymamanın anti demokratik olacağı, vatandaşlar açısından ise 'memleketini seven her vatandaş' için alması gerektiği tavrın net olduğunu göstermektedir. Aynı konuşmada Miras, "TOBB olarak Atatürk'ün vasiyetine uyarak hükümeti uyarma görevimizi günlük siyasete bulaşmadan yerine getiriyoruz" diyerek Atatürk adına konuşma yetkisini de eline almakta ve yaptıkları açıklamaların da siyaset üstü olduğunu belirtmektedir. Miras aynı konuşmada ayrıca Çiller'in birkaç gün önce Sultanahmet Mitinginde TÜSİAD üyesi bazı işadamlarına karşı yaptığı açıklamaya da tepki göstermiş ve özel teşebbüsün topluma hedef yapılmaya çalışıldığını ve işadamlarının Müslüman olan ve olmayan diye bölünmeye çalışıldığını belirtmiştir.

Aynı toplantıda (Kadak, 1997) söz alan bir diğer TOBB bünyesindeki Konsey Başkanı Ekrem Demirtaş ise o günlerde yaşanan milletvekili istifaları göz önüne alınırsa daha dikkat çekici hale gelen; “TBMM sorumluluğunun bilincine varmalı ve vekiller ellerine ve zihinlerine vurulan prangalarından kurtulmalı” şeklinde açıklama yapmış ve TBMM’ye görev de vererek 28 Şubat’ta alınan MGK kararlarının gereği yerine getirilmeden TBMM’nin tatile girmemesi gerektiğini ve ülkenin irticaya teslim edilemeyeceğini belirtmiştir. Aynı toplantıda İSO ve Sanayi Odaları Konsey Başkanı Dinçkök ise yaşananların 20 yılın ihmali olduğunu, irticanın uzun zamandır büyüyerek bugünlere geldiğini belirtmiş ve ekonomi alanındaki beceriksizliklerin dini fikirleri güçlendirdiğini bu nedenle bir an önce ekonomide istikrarın sağlanması gerektiğini ifade etmiştir. Benzer sayılabilecek bir düşünce TÜSİAD incelenirken görüleceği üzere Rahmi Koç tarafından da ileri sürülecektir ve uzun yılların birikimi olan bir irticaya karşı mücadelenin ekonomik ayağına da işaret edilecektir.

Mayıs ayı içerisinde ayrıca hükümetin Çiller kanadında yoğun bir baskının olduğu ve bir an önce Çiller’in çekilmesi gerektiği ve tarihin Çiller’i affetmeyeceği yönünde basında haberlerin yer aldığı ve iş çevrelerinin de aynı dönemde Çiller ile açıktan bir çatışmaya da girdiği görülmektedir. 24 Mayıs’ta TOBB 52. Genel Kurulu’na katılan Çiller ise Genel Kurulda Birlik delegelerince protesto edilirken ANAP lideri Yılmaz’a, artık DYP’den istifa etmiş olan eski TOBB Başkanı Erez tarafından şilt verilmiştir. Söz konusu toplantıda Fuat Miras aslında *TOBB olarak siyasetten uzak durmak niyetinde olduklarını ancak kendilerinin bu niyetlerini rejim ile sorunu olan insanların varlığının fark edilmesine kadar olabileceğini* belirtmiştir. Daha da ileri giden Miras ülkeyi Ortaçağa ve feodal toplum düzenine götürmek niyetinde olanlar olduğunu ve bunlara karşı seslerini yükselteceklerini ve bu gidişe dur diyeceklerini belirtmiştir.⁴⁵ (Milliyet, 25/5/1997).

Bugünlerde gerçekleşen bir diğer önemli olay 10-11 Haziran tarihlerinde yargı üyelerinden rektörlere, basına ve işadamlarına kadar geniş bir kesime verilen brifinglerdir. Söz konusu brifinglerde Körfez ülkelerinin finans kurumları ve bankacılık aracılığıyla yatırımlarda bulunarak irticaî kesimi desteklemekte oldukları, 100 siyasal

⁴⁵ Miras Meclis Komisyonundaki beyanatında rejim tartışmaları konusunda özeleştiriyi yaparak aradan geçen zamanda Aczmendi olayları gibi o dönemdeki ses getiren birçok gelişmenin gerçek olmadığını, aslında oluşturulmuş olduğunu anladıklarını ifade etmiştir (Miras-Tutanak, 2012: 6).

İslamcı patron şeklinde bir durum olduğu gibi bilgiler ve bunların irticayı ve siyasal İslam'ı desteklemelerini engellemek için gerekli önlemlerin alınmasından bahsedilmiştir.⁴⁶ TOBB Başkanı Miras ve İstanbul Ticaret Odası (İTO) Başkanı Yıldırım da söz konusu brifinglerden 11 Haziran tarihinde gerçekleşene katılmışlardır. Miras, brifingden hemen sonra Okan Müderrisoğlu'nun (1997) sorularını yanıtlamış, Genelkurmay'ın kendilerine brifing verdiğini, ama ancak asıl brifing verilmesi gerekenin Meclis olduğunu, Meclis'e de bu tarz bir brifing verilirse sorunun çözüme kavuşacağını belirtmiştir. Aynı açıklamada siyasilerin bir an önce bir araya gelip soruna çözüm bulmaları ya da istifa etmeleri gerektiği belirtilmiştir. Miras kendilerinin askeriyenin işaret ettiği sorunları gördükleri için STK'lar olarak bir araya geldiklerini ve uyarılarını yaptıklarını belirtmiştir. Ayrıca söz konuş brifinglerde geçen TSK'nın durumdan vazife çıkaracağı ve tehditlere karşı gerekirse silah kullanılacağı uyarısına karşı bir yorum yapmak istemediğini ancak verilmek istenilen mesajın açık olduğunu, bu brifinglerin son uyarı olduğunu belirtmiştir. Erdal Sağlam bu brifinge ilişkin "İşadamları da Brifingi Alkışladı" adlı köşe yazısında (1997: 6) brifinge isim vermeden bankacısından bürokrat kökenli olan işadamlarına kadar birçok işadamin katıldığını ve askerinin sunumun işadamlarını irtica konusunda etkilediğini ve ayağa kalkıp alkışlayanlar, duygulanıp ağlayanlar olduğunu belirtmiştir. Ayrıca işadamları ile brifing sonrası yaptıkları görüşmelerde işadamları müdahalenin doğrudan mı dolaylı mı olacağını politikacılara bağlı olduğu düşündüğünü, bundan sonra iktidara kim gelirse gelsin üç-beş yıl iktidar olamayacağını, sadece askerinin çizdiği politikaları sahaya yansıtabileceğini belirtmişlerdir. Sağlam da söz konusu müdahalenin sadece irticâ konular ile ilgili kalmayacağını, ekonomi de dâhil olmak üzere diğer alanlara da kayacağı düşünmektedir.

Söz konusu brifinge dair İTO Meclis toplantısında yaşananlar ise İTO'nun ve de TOBB'un yaşananlar konusunda zaman zaman da olsa tam da yekpare bir bütün olmadığını kanıtlar nitelikte olduğu değerlendirilmektedir. 12 Haziran tarihli söz konusu

⁴⁶ 11 Haziran tarihli brifingden hemen önce 6 Haziran'da Milliyet'in manşetinde "Ordudan Ambargo" şeklinde yer alan haber ile söz konusu firmalar kamuoyuna duyurulmuştur. 9 Haziran tarihli Hürriyet'in "Brifingde Suç Duyurusu" adlı manşet haberi ise İslami Sermayenin Finans ve Eğitim Stratejisi konulu, İslami sermayenin nasıl büyüyüp yayıldığı hakkında savcılara brifing verileceği ve bu brifing üzerine savcılarının İslami sermaye hakkında resen harekete geçmesi gerektiği (Hürriyet, 9/6/1997: 1) belirtilmektedir.

toplantıda söz alan bir İTO Meclis üyesi ilgili brifingde 100 firmadan bahsedildiği kendisinin de bu firmalar ile iş yaptığını ve söz konusu insanların dürüst insanlar olduğunu belirtirken bir diğer Meclis üyesi “orduya dil uzatma” şeklinde karşılık vermiştir. Yaşanan tartışmalardan sonra söz alan İTO Başkanı Yıldırım ise söz konusu brifingde katıldığını, kendilerinin muhababının askeriye ya da Milli Savunma Bakanlığı (MSB) değil Türkiye Cumhuriyeti olduğunu, bu tür bir yasaklı liste olup olmadığını Ticaret Bakanlığına sorabileceklerini belirtmiştir. Yıldırım ayrıca Genelkurmay’ın duruma el koyduğunu belirterek açık bir durum tespiti yapmış ve bu durumda hükümetin tecavüzlerden sakınmak için ya istifa ederek onurlu bir duruş sergilemesini ya da idare-i maslahat yapması gerektiğini ve böylece kaosun bir an önce Meclis aracılığıyla sonlandırılması gerektiğini (Hürriyet, 13/6/1997: 7) belirtmiştir.

11 Haziran tarihli brifing TOBB’un askeriye ile bu süreçte yaptığı tek brifing ya da görüşme değildir. Bu brifingden birkaç gün sonra bu sefer Miras Genelkurmay’ı tek başına ziyaret etmiştir. Miras’ın Meclis Raporu’nda (Miras-Tutanak, 2012: 1-5) verdiği bilgiye göre hükümetin istifasından iki gün önce (16 Haziran) o tarihte Kara Kuvvetleri Komutanı olan Hüseyin Kıvrıkoğlu’na üç saati bulan bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Miras bu ziyareti Meclis’in de artık bazı şeyleri öğrenmesi nedeniyle olayların yokuş aşağı gitmesi nedeniyle gerçekleştirdiğini ifade etmiş, ancak Kıvrıkoğlu’ndan kendisine herhangi bir darbe iması ya da hükümete yönelik bir şey gelmediğini belirtmiştir. Ancak Miras aynı görüşmede askeriye sorunu Meclis’in kendi içerisinde çözmesi gerektiğini dediğini de belirtmiştir.⁴⁷

⁴⁷ TOBB Başkanı Miras 2001 yılında ekonomik krizin sokak gösterilerine dönüşmeye başladığı günlerde Kıvrıkoğlu’nu bu kez Genelkurmay Başkanı olarak tekrar ziyaret etmiştir. Ekonomik krizin yol açtığı bu durumla ilgili Miras, TOBB yönetimdeki arkadaşlarının kendisinden Genelkurmay’a düşüncelerini iletmelerini ve onların da düşüncelerini öğrenmesini istediğini belirtmiştir. Miras bu görüşmede kendilerinin “Genelkurmay Başkanımız, biz ihtilale karşıyız.” dediklerini Kıvrıkoğlu’nun da kendisine tebessüm edip karşılık vermediğini (Miras-Tutanak, 2012: 3) ifade etmiştir. Ancak böyle bir ziyaretin yapılmasının yerinde olup olmadığı bir yana gazetecilerin bu ziyaret sonrası, yarınki TOBB’un olağanüstü toplantısında hükümeti istifaya davet edeceğiniz, öncesinde askeriye ziyareti ederek görüşlerini öğrenmek istediğiniz ve hükümeti askerlere şikayet ettiğiniz belirtiliyor şeklindeki soruların ziyaretin amacı hakkında fikir verdiği ve TOBB’un askeri bürokrasi ile arasındaki 28 Şubat günlerinde ve sonrasında ilişkiyi gösterdiği düşünülmektedir. Nitekim bir gün sonra yapılan TOBB toplantısında Ecevit Hükümeti istifaya davet edilmiş ve seçim hükümeti istenilmiştir. Ayrıca, askeriyenin istediği gibi, sokak eylemlerinden vazgeçildiği, ancak seçim yasası ve Siyasal Partiler Kanunu’nda gerekli değişikliklerin yapılması ve hükümetin istifası için pankartlar asılacağı ve ilanlar verileceği (Bila, 2001: 14; Yenişafak, 11/4/2001) belirtilmiştir.

3.2.3.2. Beşli Sivil Girişim Kapsamında Yapılan Faaliyetler

Daha önce de bahsi geçtiği üzere TOBB'un bu süreçte bireysel faaliyetleri olduğu gibi 26/2/1997 tarihinde Türk-İş, DİSK ve TESK tarafından kurulmuş olan ve daha sonra aralarına TİSK ile birlikte katıldığı Beşli Sivil İnisiyatif/Girişim grubu kapsamında da faaliyetler gerçekleştirmiştir ve bu faaliyetler Refahyol yıkıldıktan sonra da devam etmiştir. TOBB katılmadan önceki bu girişimin faaliyetlerine kısaca değinilecek olursa girişimin medyaya yaptığı açıklamalar, Cumhurbaşkanı ve TSK dâhil çeşitli kurumları ziyaretleri olmuştur. Bu tür açıklamalarından bahsedilmesi en kayda değer olduğu düşünülen 3 Mart 1997'de (Cevizoğlu, 1998: 110) yapılan basın açıklamasıdır. Açıklamayı Türk-İş Genel Sekreteri Sivil Girişim adına yapmaktadır ve açıklamada Atatürk devrimlerinin ve laikliğin tehlikede olduğu, bu konuda sivil kesim ile TSK arasında bir işbirliği olduğu ve eğer *gerekmesi durumunda askeriye rejimi koruması adına adım atması durumunda orduyu destekleyeceklerini* belirtmiştir ve bu açıklama doğrudan olası bir darbeye destek olarak algılanmıştır. Girişimin bu tür faaliyetleri merkez medyada büyük oranda yer almış ve desteklenmiştir. Bora'nın (1999) da belirttiği üzere bu grup 98 yılının Aralık ayı ile Türk-İş ve DİSK'in artık grubun misyonunu doldurduğunu açıklamasıyla sona ermiştir. Yazar, söz konusu girişimin 28 Şubat süreci için planlı tatbikatın başladığı günlerde yapılmış olduğunu belirttiği meşhur "bu sefer de silahsız kuvvetler çözsün" çağrısına bir icabet olduğunu ve bu talebe icap eden diğer tüm sivil görünümü eylemler bir yana silahsız kuvvetler unvanını en çok hak eden durumda olduğunu belirtir.

Bu girişten sonra TOBB'un Mayıs ayı içerisinde bu girişime katılmasından sonra grubun ilk icraatı, RP'ye karşı kapatma davasının açıldığı 21 Mayıs'ta bir bildiri okunmasıdır. Beşli Girişim adına Türk-İş Başkanı Meral'in okuduğu bildiriye göre; (Sabah, 22/5/1997) ülkenin Cumhuriyet tarihinin en büyük kaosu ile karşıya olduğu, ülkede çağdışı bir anlayışın yönetime hâkim kılınmak istendiği, ülkedeki demokratik kurumların zayıflatılmaya çalışıldığı, irticanın çok açık bir tehlike unsuru haline geldiği, Cumhuriyetin 74 yıllık birikimlerine savaş açıldığı, başta laiklik olmak üzere Atatürk ilkelerine ve sosyal hukuk devletine saldırılar olduğu ve bu saldırıların üstesinden mutlaka geleceklerini, hükümetin de bu tür saldırıları yapanları cesaretlendirdiği belirtilmiştir. Halkın dini duyguları ile oynayıp gerginlik çıkaran ve toplumu kamplara

bölen bu hükümetin yerine birliği ve istikrarı sağlayacak ve ülkenin sorunlarını çözüme kavuşturacak bir hükümetin kurulması talep edilmiştir. Ancak Meclis'in bu talebi yerine getirmediği, bunun da demokratik rejimi tehlikeye attığı ve hükümetin devam etmesinin halkın Meclis'e ve demokratik parlamenter sisteme olan güvenini sarsması gibi demokrasi açısından tehlikeli olacak bir durumu netice vermesinden endişe ettiklerini belirterek *darbe imasında* bulunulmuştur. Bu bildiriye ayrıca üzerinde durulması gerektiği düşünülen husus bildiriye *bazı siyasetçilerin işadamları arasında ayrımcılık yaptığı* hatta Çiller'in Sultanahmet Mitingi kastedilerek işadamlarının bazılarının kötülendiği ve bunun yanlış olduğunun belirtilmesidir. Nitekim toplantı sonrası soruları cevaplayan Beşli Girişimin üyeleri Refah'ın teokratik bir yapıya dönüştüğü, *irticanın ekonomi dâhil her türlü kaynağının kurutulması gerektiğini* belirterek ekonomik çıkar ve sınıf tabanlı bir durumun da işaretini verdikleri değerlendirilmektedir.

Bu bildiriden sadece bir hafta sonra bu sefer *hükümeti düşürmek için gerekli eylem planını oluşturmak üzere* Beşli İnisiyatif üyeleri TOBB merkezinde bir araya gelmişlerdir. 28 Mayıs tarihli toplantı sonrası (Kadak ve İskeçeli, 1997) girişim adına Miras açıklama yaparak çok aşamalı bir eylem planı kararı aldıklarını belirtmiştir. Buna göre ilk önce işyerlerinde 1 saat boyunca üretime ara verilmesi ve bu arada ülkenin içerisinde bulunduğu durumu anlatan bir bildirinin okunması ve Beşli Girişimin niçin bu eylemi yaptıklarının anlatılması planlanmaktadır. Okunması düşünülen bildiriye⁴⁸ özetle irticanın yükseldiğini ve *vekillerin Meclis'te yaptıkları yeminlerinin gereğini yerine getirerek lider ve parti sultanının dışına çıkmasını* ve böylece demokratik parlamenter sistem içerisinde sorunlara çözüm bulunabileceğini aksi halde yeni eylemlere girişileceği belirtmektedir⁴⁹. Bildiriden sonraki ikinci aşamada ise gerek bu bildirinin içeriği hakkında bilgilendirmek, gerekse diğer yapılması gerekli olduğu düşünülen konular hakkında düşüncelerini sunmak üzere haftaya Cumhurbaşkanını ziyaret edeceklerini belirtmişlerdir. Ülkede kaosun devam etmesi halinde bu sefer beş üye oda ve sendikaya mensup 6000 kişi ile Meclis Başkanı'nı ziyaret ederek mevcut hükümetin görevini yapamadığı ve bu hükümetin yerine Meclis içinden yeni bir hükümet kurulması taleplerini iletceklerini ifade etmişlerdir. Bu aşamada da sonuç elde

⁴⁸ Bu bildirinin 3 Haziran günü işyerlerinde okunması planlanmış ancak TOBB o gün Demirel'in yurtdışında olacağı (Bora, 1999) ve muhtemelen öncesinde ona bilgi verme ve onayını herkesin önünde alma ihtiyacı ile eylem planını uygulamamıştır.

⁴⁹ Bildirinin tam metni için bkz, Baydur (2000: 78-80).

edilemezse büyük bir mitingin düzenleneceği ve diğer STK'ların da bu eyleme çağrılacağı ifade edilmiştir. Hala hükümetin görevi bırakmaması durumunda son aşama olarak esnafından taksicisine ve fabrikalara kadar hayatın her alanında daha geniş kapsamlı bir iş bırakma eylemi yapacaklarını belirtmişlerdir. Açıklamasının sonunda Miras beş STK'nın askerinin isteğiyle değil kendi iradeleriyle bir araya geldiklerini, bu bir araya gelişin kalıcı olacağını ve açıkladıkları bu eylemlerin de yine askerinin değil kendi iradelerinin bir sonucu olduğunu vurgulamıştır.

Bu bildirden sonra Erbakan'ın istifasını sunacağını basında sıklıkla konuşulmaya başlandığı ve 18 Haziran'da da gerçekleşen istifadan iki gün öncesi olan 16 Haziran tarihinde eylem planlarının ikinci aşamasını gerçekleştirmek üzere Cumhurbaşkanını ziyaret etmişlerdir. Ziyarete (Sabah, 18/6/1997), Beşli Girişim üyeleri olması yüksek bir erken seçim için gerekli hükümetin nasıl oluşacağı ve seçim sonrasında yine benzer bir tablo oluşabileceği yönünde endişelerini ve Demirel'in siyasi parti temsilcilerini bir araya getirerek inisiyatif alması isteklerini iletmıştır. Demirel ise baskın bir seçim yerine gerekli hazırlıkların yapılarak bir erken seçime gidilmesi gerektiğini ve bu tarz bir erken seçimin mevcut vekil dağılımını değiştirerek bütün sorunları çözeceğini, yeni bir seçim hükümeti kurulmasının sorun olmadığını önemli olanın kazasız bir şekilde seçime gitmek olduğunu, seçimden iyi bir sonuç çıkacağına da herkesin inanması gerektiğini belirtmiştir. Demirel ayrıca hükümete karşı girişilen mücadelenin demokrasinin sınırları içerisinde kalması gerektiğini belirtmiş ve haberde buna ilişkin STK'lar olarak askere doğru sinyal gönderin mesajı verildiği şeklinde yorum yapılmıştır. Demirel ayrıca kendisine bu ziyarette teklif edilen siyasi partilerin temsilcilerini bir araya getirme görevini TOBB Başkanı Miras'a vermiş ve bunun üzerine Miras da diğer üye başkanlar ile birlikte siyasi partileri ziyaret edeceklerini ve toplumda uzlaşmayı sağlayan yeni bir seçim hükümeti için taleplerini ileteceklerini ve kurulacak yeni hükümetinin seçim ekonomisi gibi uygulamalara girilerek ekonomiyi zarara uğratmayacağına dair bir taahhüt de yayınlamasını isteyecekleri belirtmiştir. Miras ayrıca hükümette olası bir başbakan değişikliğe ile yola devam etme girişimine de karşı olduklarını belirtmiştir.

18 Haziran'da hükümetin istifası ve 21 Haziran'da yeni hükümeti kurma görevinin Yılmaz'a verilmesi ile Beşli Girişim faaliyetlerini askıya almayı kararlaştırmışsa da

(Baydur, 2000: 87) nasıl ki hükümetin yıkılması ile süreç bitmemişse bu grubun faaliyetleri de bitmemiş ve devam etmiştir. Bunlardan ilki 7-8 aylık bir aradan sonra 23 Şubat 1998’de açıklanan bildiridir. Bildiriye göre (Baydur, 2000: 115-117) Anasol-D Hükümeti kurulduğu zaman açıkladığı ekonomik ve siyasal sorunların çözümüne yönelik bir adım atmamıştır. Özellikle enflasyon ile mücadele başarısız olduğu ve bu tür *ekonomik bir başarısızlığın demokrasiyi de tehlikeye soktuğu* belirtilmiştir. Ayrıca, Meclis’in gerekli reformları yapamayarak toplumun taleplerine duyarsız kaldığı, demokrasinin tüm siyasilerin ortak hareket etmesi ile ilerleyeceği aksi halde *politikacıların sorunların çözümde gecikmesinin başka müdahaleleri artıracacağı* da belirtilmiş ve darbe iması alışkanlıklarını devam ettirmişlerdir. Buna ek olarak açıklamada Türk kamuoyunun Beşli Girişim’in yaptığı siyaset üstü ve halkın ihtiyaçları doğrultusundaki bu işbirliğinin ülkenin yararına olduğuna inandığı da belirtilmiştir. Bu açıklamada geçen siyaset üstü olma, kamuoyunun faydalı olduklarından şüphe etmemesi gibi vurgular Bora’ya (1999) göre medyanın ve askeriye’nin kendilerine verdiği önemin etkisiyle kendilerini kutsal bir vazife yapıyor görme edalarının ve egemenlik anlayışını sivil toplum alanına aksettirmelerinin açık bir dışa yansımaları olduğu değerlendirilmektedir.

Beşli Girişim Anasol-D’nin kurulmasından sonra yukarıdaki ilk açıklamasıyla bozduğu suskunluğunu askeriye ile hükümet ve özellikle Yılmaz arasında irticanın kapsamının ne olduğu, BÇG’nin faaliyetleri ve üst düzey askerlerin atanması konularındaki rahatsızlığın dışa vurulmasıyla artan gerilim üzerine bozmaya devam etmiştir. Bu bağlamda askeriye’nin Yılmaz’ın açıklamalarına yönelik yaptığı irtica açıklaması basında “20 Mart Muhtırası” (Sabah, 21/3/1998) şeklinde yer almış ve açıklamada Yılmaz kastedilerek her kim olursa olsun kendilerine yapması gerekenlerin ne olduğunu hatırlatamayacağı, kendilerinin yasalar ile kendilerine verilen görevleri bildiği, irtica ile mücadelenin de bunlar arasında yer aldığı ve bu tür tartışmaların ülkenin demokratik yapısına zararlı olduğunu belirtilmiştir. Hükümete karşı açıktan bir tehdit olan bu açıklamaya karşı Beşli Girişim üyeleri hemen açıklama yapmış ve birkaç gün sonra da yeni bir bildiri yayımlamış ve irticanın çok büyük tehlike olduğunu, siyasilerin oy kaygısıyla irticaya müsaade etmemelerini, askeriye’yi yıpratmamaları gerektiğini (21/3/1998) ve 8 yıllık kesintisiz eğitim konusunda yapılanların önemli olduğunu ancak

yeterli olmadığını ve bu konuda Beşli Girişim olarak üzerlerine düşen her şeyi yapmayı taahhüt ettiklerini (Baydur, 2000: 128) belirtmişlerdir.

Beşli Girişim'in son ele alınacak açıklamaları ülkede Türkbank ihalesi üzerinden mafya, medya ve siyaset ilişkisinin⁵⁰ gözler önüne serildiği ve hükümetin istifasının istendiği günlerde yapılmıştır. 11 Kasım 1998 tarihli açıklamada, hükümetin yıkılması ile sonuçlanacak bu ilişkiler ağı üzerine, Susurluk olayında üyelerin her birinin sessiz kalmasında olduğu gibi, doğrudan bir açıklaması olmamış sadece hükümetin çeteler ile mücadelesinin desteklendiği ve işadamları arasında yasadışı ilişkilere bulaşmış olanlar hakkında gereğinin yapılması gibi muallak bir ifadeye yer verilmiştir. Açıklamada her ne kadar ülkenin sorunlarını çözmek noktasında yetersiz kalsa da ekonomik krizin yaşandığı (98 Dünya Krizi) koşullarda ülkenin hükümete kalmamasının ülkeye bir yararı olmayacağı ve bu nedenle genel seçimlere kadar hükümetin görevini sürdürmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca, 8 yıllık kesintisiz eğitim konusunda süreklilik istediklerini, 98 yılı ile üniversiteye girişlerde sorun olan ve ikna odaları ile gündemde olan türban yasağına yönelik olarak türbanın siyasal bir simge olarak kullanılmasına karşı olduklarını belirtmişlerdir. Açıklamada siyasetçilerin kavgalarının halka anlatılacağı belirtilirken siyasetçilere karşı halkı siyasetin dışında tutmak ve STK'ların siyasette görülmesini istememek suçlaması yöneltilmiş ve siyasetçiler "halksız demokrasi ve örgütsüz toplum" (Baydur, 2000: 157-162) istemekle suçlanmıştır. Bora (1999) bu açıklama hakkında halklı bir demokrasi için bırakın halkın genelinde, kendi tabanları için bile bir teşebbüsleri olmadığını ve kendi tabanlarını da çıkarları için harekete geçirmedikleri eleştirisini yapmaktadır.

TOBB'un bu süreçteki tavrını genel bir analizi ile bu kısmı bitirmek gerekirse Bora'ya (2001: 282-283, 288; 1999) göre TOBB'un süreçteki tavrı muhafazakâr bir yapıda olan üye odalarda sorunlar oluşturmuş ve gerek bireysel, gerekse Beşli Girişim adına yapılan açıklamalardan rahatsız olarak bu açıklamalara karşı tavır almışlardır.⁵¹ Aslında TOBB

⁵⁰ Birçok televizyon kanalı almış olan ve Yılmaz'ı destekleyen işadamı Korkmaz Yiğit, Bankekspress'e ek olarak Türkbank'ı da 1998 yılında almıştır. Ancak bu özelleştirmeye Alaattin Çakıcı'nın tehditlerinin de karıştığı CHP vekili Fikri Çağlar tarafından sağlanan kasetler aracılığıyla medyada gündeme gelmiş (Vatan, 8/3/2013) ve muhalefet partileri hükümeti istifaya davet etmişlerdir.

⁵¹ Örneğin İTO Başkanı Yıldırım 21 Mayıs 1997 tarihinde Beşli Girişim adına yapılan hükümetin hemen istifası aksi halde darbenin geleceğini ima eden açıklamadan sonra bu gruba "Beşli Çete" diyerek tepki göstermiştir.

belki de bu rahatsızlığı hesap ettikleri ve DYP ile eskiden gelen yakın ilişkilerinden ötürü 28 Şubat Kararları açıklanmaya ve özellikle eski başkanları Erez DYP'den istifa ederek Refahyol'u yıkma girişimlerine destek çıkıncaya kadar sürece mesafeli durmuşken 28 Şubat MGK'sı sonrasında sürece eklemeye başlamıştır. 28 Şubat sonrasında her ne kadar temsil ettiği özellikle taşralı tabanda sorunlara yol açsa da büyük şehirlerdeki sanayi kökenli işadamlarının laiklik kaygıları ve basında Beşli İnisiyatif'in ve rejimin tehlikede olduğu söyleminin bütün hızıyla desteklenmesi sebebiyle TOBB da durumdan vazife çıkararak eylemlerini ve misyonlarını yüceltmişler ve gerek Refahyol döneminde, gerekse sonrasında sürece destek olmayı sürdürmüşlerdir. Yazar bu durumun TOBB'un sivil toplum anlayışının sivil toplumu yeri geldiğinde milli çıkarlar ve rejim uğruna feda edilebilecek bir erk olarak görmekte olduğunu gösterdiğini belirtir. Bu bağlamda yazara göre TOBB'un ve Beşli Girişimin bu dönemdeki faaliyetlerinin ülkemizde geçer akçe olmaya başlayan ve meşruiyet kazandırılmaya çalışılan devletli sivil toplum anlayışının, devletin resmi ve ideolojik söyleminin sivil toplum kavramını sarıp sarmalaması olarak algılanmaktadır.

3.3. TÜSİAD

TÜSİAD'ın 28 Şubat sürecindeki rolünü ele alan bu kısımda öncelikle Derneğin kuruluş ve misyonuna değinilecek daha sonra 28 sürecindeki faaliyetleri ele alınacaktır.

3.3.1. Tarihçesi

TÜSİAD 1971 yılında büyük ölçekli iş hacmine sahip bazı işadamları tarafından, bütün sektörlere hitap edecek şekilde kurulmuştur. Buğra'ya (2015: 191-192) göre Derneğin kuruluşu 50'li yıllar ile başlayan ekonomideki büyümenin ve küçük işletmeler ile holdingleşen büyük işverenler arasındaki ayrışma ve rekabetin dışa vurulmasıdır. Çünkü bu tarz büyük işletmeler üyeliğin zorunlu olduğu il bazındaki odalar ve bunların çatı kuruluşu olan TOBB içerisinde ekonomik güçlerine oranla kendi seslerini yeterince duyuramadıkları düşüncesindedirler ve bu nedenle üyesi oldukları odaları devre dışı bırakarak hükümet üyeleri ve bürokrasi ile bireysel ilişkiler geliştirmeye başlamışlardır. Söz konusu büyük işadamları aynı zamanda kısa vadeli ekonomik çıkarlardan ziyade daha uzun vadeli ekonomik strateji ve çıkarlar peşinde koşma iddiasında ve politika

yapımına etkide bulunma arzusundadırlar. Alkan (1999) bunlara ilave olarak 12 Mart Muhtırası'ndan sonra TOBB'un elindeki ithalat kotalarını belirleme yetkisi de alındıktan sonra oda üyeliğinin büyük sanayi kesimi için öneminin daha da azalmasını ve Avrupa Ekonomik Topluluğu ile ekonomik olarak bütünleşmeye doğru giden bir süreç yaşanacağını ve bu süreçte ithal ikameci politikaların değişmesi gerekebileceğini düşünceleri nedenleri ile TOBB içerisindeki tüccar kesimden ayrı düşmelerini de eklemektedir.

TÜSİAD'ın ilk başkanı Feyyaz Berker olmuş ve Vehbi Koç da Yüksek İstişare Konseyi Başkanı olmuştur. Ayrıca Derneğin internet sitesinde yer alan Kurucular Protokol'ü⁵² incelendiğinde kuruluş aşamasında imzası olanlar arasında Sabancı, Eczacıbaşı, Yaşar ve Boyner holding gibi iş dünyasından önde gelen 12 ismin yer aldığı görülmektedir. TÜSİAD üyeleri bölgesel olarak analiz edildiğinde ise İzmir ve özellikle İstanbul ve çevresinde kümelenmiş işverenler olduğu görülmektedir.

Dernek 70'li yıllarda kendilerini TOBB'dan ayrı olarak temsil ve işadamlarının haklarını başta işçilere ve basına karşı korumak amacıyla. Bu yıllarda özellikle sol kesimden gelen özel sektöre karşı şüpheli bakış açısı Derneğin kuruluş amaçları arasında olduğu kadar 80'lere kadar uzanan süreç boyunca da işadamlarının haklarını koruma ve toplumda saygınlıklarını artırma, ülkenin kalkınması için özel sektörün önemini anlaşılmasını sağlama en önemli gayesi olacaktır. İlk Dernek Başkanı olan Berker bu bağlamda yaptığı açıklamalarda daha da ileri giderek artık her türlü sorunun çözümünü devletten bekleme devrinin geride kaldığını hür teşebbüsün devlet ile birlikte ülkelerin kalkınmasında rol oynadığını ve toplumsal sorunlar ile de ilgilendiğini (Türk, 2009: 10) vurgulayarak kendilerinin de amacının bu olduğunu belirtmiştir.

70'lerin sonu ile gittikçe şiddetlenen siyasal istikrarsızlık, döviz kıtlığı ve bunların getirdiği çeşitli sosyal ve ekonomik sorunların bulunduğu bir ortam o zamana kadar ithal ikameci politikalardan ziyadesiyle yararlanmış ve gerekli sermaye birikimi sağlamış olan TÜSİAD üyelerinden tepki çekecektir. Bu durumlara ek olarak dönemin

⁵² Protokol'e göre TÜSİAD "Anayasanın öngördüğü karma ekonomi prensiplerine ve Atatürk ilkelerine uygun olarak sanayi ve hizmet alanlarında çalışan meslek, bilim ve işadamlarının tecrübe ve faaliyetlerini ahenkleştirerek değerlendirmek suretiyle, Türkiye'nin demokratik ve planlı yollarla kalkınmasına ve batı uygarlık seviyesine çıkarılmasına yardımcı olmak" amacıyla kurulmuştur.

Başbakanı Bülent Ecevit'in Avrupa Ekonomik Topluluğu'na girmeyi reddetmesi üzerine Dernek 13 Mayıs 1979 tarihinden 13 Hazirana kadar Ecevit Hükümeti'ni ilanlar ile hedef almıştır. Söz konusu ilanlar “Gerçekçi Çıkış Yolu”, “Yoksulluğu Paylaşmak mı Bolluğu Sağlamak mı”, Refahın ve Hürriyetlerin Düşmanı Enflasyon” ve “Ulus Bekliyor” gibi başlık ve sloganlar eşliğinde yayımlanacak ve tarihe hükümet yıkan ilanlar olarak geçecektir. İlanlarda kısaca enflasyonun düşürülmesi, vergilenmeyen kesimlerin vergilendirilmesini sağlayacak bir reformunun yapılması, dışa kapalı bir ekonomi rejimin devrinin geçtiği ve bu rejim ile dışarıdan kredi gelmeyeceği ve batı dünyasındaki yerimizi alamayacağımız, demokrasiyle yönetilen diğer ülkelerde olduğu gibi serbest girişimin esas olması ve müdahaleci politikaların terk edilmesi gerektiği belirtilmektedir. İlanlar *serbest girişimin zayıflamasının demokratik rejimi de zayıflatacağı* (Berker ve Uras, 2008: 78-81) gibi gelecek günlere işaret ettiği değerlendirilebilecek bir uyarı ile bitmektedir. Bu ilandaki taleplerin birçoğu 24 Ocak Kararları ile gündeme gelecek ve ülkede dışa açık bir ekonomiye geçiş yapılacaktır. Söz konusu ilanlar ile ilgili Berker'in beklentisi Ecevit'in kendilerini arayarak ilanların geciktirilmesinin talep edilmesidir. Berker ve Uras'a (2008: 77) göre Ecevit ilanları önemsemediği için olsa gerektir ki kendilerini aramamış ancak yayımlanmasında sonra iktidarların sömürücüler eliyle değil halk eliyle belirlenebileceği şeklinde tepki vermiştir.

TÜSİAD, 12 Eylül Darbesi sonrasında her ne kadar askerlerin siyasete girmemesi tarzında bir mektup göndermişse de askerle aktif bir işbirliğine girmiştir. Bütün derneklerin kapatıldığı bir dönemde TÜSİAD hızla yeniden açılmış ve ABD'de darbe lehine destek aramak için faaliyetlerde bulunmuştur. Nitekim bu faaliyetlerinin etkisiyle de olsa gerektir ki 1981 yılında Derneğe kamuya yararlı dernek statüsü verilmiştir (Türk, 2009: 36).

80'li yıllarda TÜSİAD 24 Ocak Kararları ile gerçekleşen serbest piyasa ekonomisinin kurumsallaşması çabasıdır. Derneğin üyeleri artık 70'li yıllara nazaran daha görünür ve özellikle 80'lerin ikinci yarısından itibaren ekonomi dışındaki alanlarda da her konuda fikir danışılan kişiler olma çabasıdır (Bali, 1998). Ancak bu eğilim 1997 yılı ocak ayı itibarıyla TÜSİAD'ın Başkanı olmuş olan Muharrem Kayhan'ın TBMM Raporu'nda (Kayhan-Tutanak, 2012: 2) geçen açıklamasında da belirttiği üzere

ekonomi dışındaki alanlara yoğunlaşma, 90'lı yılların ortasında uluslararası sisteme entegre olma ve AB'ye girme yönündeki çabalar ile ivmelenecek ve bu amaçla Brüksel'de şube açılarak AB ülkeleri işadamları dernekleri nezdinde lobi faaliyetlerine girişilecektir. Kayhan'a göre Dernek artık ekonominin ancak daha demokratik bir ortamda daha işlevsel olabileceği düşüncesiyle AB'ye girme konusunda daha talepkar olacak ve Demokratikleşme Raporları düzenleyecektir. Söz konusu raporlarının ilki 95 yılında Sabancı'nın TÜSİAD Başkanlığı döneminde hazırlanmış ve doğuda yaşanan sorunların ekonomik yatırımlara ek olarak benzer sorun yaşayan İngiltere gibi ülkelerde nasıl çözüldüğüne dair örneklerin incelenmesi gibi o devirde aykırı kabul edilen bir öneriyi de dile getirmiştir.⁵³ 97 yılının başında yayımlanan ve 28 Şubat sürecindeki açıklamalar kısmında detaylı olarak ele alınacak olan Demokratikleşme Raporu ise çok daha geniş bir alanda fikirler ortaya atarken, 99 yılında 97 yılındaki raporun devamı niteliğinde olan rapor, 97 raporuna sistemce ve TÜSİAD'ın kendi içerisinden verilen tepkilerin dikkate alınarak geri adım atıldığı daha ılımlı bir rapor olduğu değerlendirilmektedir.

3.3.2. Misyonu

TÜSİAD'ın bazı konulardaki tavır ve görüşlerini TOBB da yapıldığı üzere ayrıca ele almak gerekirse Dernek, büyük oranda erken Cumhuriyet döneminde gelişme göstermiş işadamlarına dayanmaktadır ve Vorhoff'un (2001: 317, 321) da belirttiği üzere bu durum Derneğin genel duruşunda da kendini belli eder. Yazar, TÜSİAD'ın gönüllü bir üyelik anlayışına dayanmak ile birlikte kurucu üyelerinin profilinden de görülebileceği üzere her isteyen işverenin de üye olamadığı, bunu sağlamak için mevcut iki üyenin onayını almak ve yüklü miktarda bir aidatı ödemek zorunda olduğu bir dernek olduğunu, bu şartların da ötesinde TÜSİAD'a katkı verileceğine olan inanç ve Dernek tarafından belirlenen etik değerlere bağlı olma gibi başka kriterler de arandığını belirtmektedir. Nitekim Kurucular Protokolü incelendiğinde Derneğin laik, Atatürk ilkelerine bağlı, batılı görünümüne sahip ve çağdaş bir hukuk devleti arzuladığı belirtilir.

⁵³ Raporun tam adı Doğu Anadolu Ekonomik ve Sosyal Kalkınma Politikaları'dır. Bu rapor ilk önce Doğu Ergil tarafından TOBB için hazırlanmıştır (TMMM Raporu, 2012: 945). İçerik olarak benzer olduğu ve daha önce değinildiği için burada tekrar ayrıntılarına girilmemiştir.

Ayrıca söz konusu protokolde insan haklarına bağlılık ve ifade özgürlüğü, Türkiye'nin küresel ekonomik sistem ile uyumlu hale gelmesi gerektiğine de işaret edilir.

Alkan, (1999) üye profilindeki bu elitist durumun örgütlenmeye de yansıdığı kanaatindedir. Dernek, seçici olmanın doğal bir sonucu olarak şubeler açarak çoğalmak yerine merkezi güçlendirmeyi tercih etmiştir. Bununla da kalınmayarak zaten genelde ilk kurucu üyelerin ya da bu üyelerin çocukları olan ikinci neslin yapabildiği yönetim kurulu başkanlığı ve konsey başkanlığı gibi pozisyonlara ek olarak yüksek istişare konseyi adı altında bir yapı da oluşturulmuştur. Yazar bu yapılanma sayesinde Derneğin hedeflerini ve çalışmasını belirlemede belli üyelerin her zaman söz sahibi olabildiğini vurgular.

TÜSİAD, kuruluşundan itibaren Berker gibi başkan ve üyelerinin yaptığı açıklamalar ile siyasi istikrarın ve öngörülebilir bir ortamın bulunmasının gerekli olduğu, kendisinin sadece bir sınıfın çıkarlarını savunan bir dernek gibi değil tüm toplumun refahının yükseltilmesi için devlet ile birlikte çalıştığı, istikrara katkı sağladığı ve bu nedenle kamunun genel yararını gözeten bir örgütlenme olarak kabul eder (Türk, 2009:16-17). Benzer bir tavır bizzat TÜSİAD'ın Demokrasi Raporu'nda görülecek ve ülkenin bütün sorunlarına TÜSİAD gibi bir işadami derneğinin görüş bildirmesinin doğru olacağı belirtilecektir (TÜSİAD, 1997: Önsöz). Bu bağlamda Buğra'nın (2015: 192) da işaret ettiği üzere Dernek, siyasi ve ekonomik istikrarsızlığın bulunduğu bir ortamda kendisini ekonomik ve sosyal sorunların çözümü ile ilgili görerek bir nevi yarı kamusal bir fonksiyon icra ettiğini kabul etmektedir. Vorhoff (2001: 318, 321) da bu durumun olası istikrar durumuna yönelik ihtiyacın her zaman devam ettiğine göre Derneğin ekonomi ve diğer konularda görüşlerinin belirtmeye ve bu görüşlerinin meşruluğunu sağlamaya, kendi sınıf çıkarlarını gerektiğinde vatanseverlik olarak kabul edebilecek ülkenin iyiliğini isteme perdesi altında gizlemeye hizmet ettiği düşüncesindedir. Yazar, bu durumu sağlamak için yapılan açıklamaların kaynağını teşkil eden raporların artan bir şekilde alanında uzman kişilerce hazırlanmaya başladığını, böylece kamuoyunda politik olarak yansız bir duruş sergileme şansı elde edilmekte ve kendi çıkarlarının kamusallaştırılmakta olduğu düşüncesindedir. Yazara göre böylesi bir çalışma usulü, 1997 yılındaki Demokratikleşme Raporu sonrasında yaşandığı üzere yapılan çalışma tepki çektiği ve devletle olan ilişkilerde sorun oluşturduğu zaman söz konusu raporun

Derneğin resmi görüşü değil hazırlayan uzmanın görüşüdür diyerek sorumluluğu ilgili akademisyene bırakma fırsatı da vermektedir.

TÜSİAD, daha önce de 12 Eylül Darbesi özelinde bahsi geçtiği üzere ordu ile olan bağlantılarında her zaman iyi ilişkiler içerisinde olmuştur. Keza 12 Mart Muhtırası'ndan sadece birkaç hafta sonra 4 Nisan'da Kuruluş Protokolü imzalanmış olan Derneğin Yüksek İstişare Başkanı Koç, 10 Nisan 1971'de askerinin müdahalesini olumlu karşılayacak ve gerekli reformların bir an önce yapılmasını isteyecektir (Buğra, 2015: 202). Bu iyi ilişkiler ekonomik bağlamda da, etkin TÜSİAD üyelerinin Dernek kurulmadan hemen önce ve sonrasında OYAK ile ortak araç üretimine ve diğer ticari ilişkilere girişmesine kadar varacaktır. Türk'ün (2009: 55) de belirttiği üzere bu iyi ilişkilerin tek istisnası 97 yılında yayımlanan ve askeriye yönelik MSB'ye bağlanmaları ve MGK'ya yönelik önerileri sırasında olmuştur.

TÜSİAD'ın özelde siyasiler ve genel olarak devlet ile olan ilişkilerinde ise daha önce Vehbi Koç'un işlerini geliştirmesinde bahsedildiği gibi isteksizce de olsa DP'ye üye olmayı kabul ederek ilişkileri korumayı sağlayabilecek kadar yakın bir ilişki söz konusudur. Buğra (2015: 116, 192-198, 340-341) bu örneklerden yola çıkarak Türkiye'de işadamlığına soyunan birçok kişinin yeterli bir sermaye birikimine sahip olmadığı için Koç'un izlediği yoldan gittiğini ve bu kişilerin kurduğu TÜSİAD'ın da ülkeyi kalkındırmaktan öte söz konusu sıkı ilişkileri korumak ve daha da geliştirmek amacıyla olduğu ve devletin bu kadar müdahaleci olduğu bir ortamda bunun da anlaşılabilir olduğu iddiasındadır. TÜSİAD bu tarz tavrını sadece kuruluş amacıyla değil ilerleyen yıllarda da yeri geldiğinde yaptığı bazı çıkışlara rağmen koruyacaktır. Bu bağlamda yazarın verdiği örnek olay Derneğin siyaseten bağımsız olma iddialarını güçlendirme arayışında olduğu 80'lerin sonunda yaşanmıştır. O zamanki Dernek Başkanı Dinçkök yürütülmekte olan ekonomi politikaları üzerine üyeler arasında bir iç değerlendirme olmuş ve daha sonra bu değerlendirmeleri paylaşmak üzere hükümet ile bir toplantı organize edilmiştir. Ancak toplantıda düşüncelerini ifade edebilecekleri en büyük ilgi alanları olan ekonomi konusunda yapılan iç değerlendirmeden farklı bir tavır sergilenmiştir. Toplantı sonrasında bazı üyelerin yaptığı "ne bekleniyordu ki ertesi gün herkesin Ankara'da işi vardı" açıklaması Buğra'nın da belirttiği üzere TÜSİAD ve

işadamlarının devlet ile olan ilişkilerinde en temel ilgi alanlarında bile ürkekliğini yansıtmaları açısından anlamlıdır.

Devlet ile olan ilişkideki bu ürkekliğin Derneğin demokrasi anlayışı konusunda da fikir verebileceği değerlendirilmektedir. TÜSİAD özellikle 97 yılındaki Demokratikleşme Raporu'nda azınlık haklarının ve kültürel hakların yerine getirilmesi ve askeri vesayet sınırlandırılması gibi isteklerinde görüldüğü üzere TOBB'a kıyasla bu konuda daha talepkar olmakla birlikte bahsi geçen çekingenlik demokratik taleplerin dillendirilmesinin devam edip etmemesine ve bu taleplerin ilkesel olup olmadığına yansıtacaktır. Nitekim söz konusu raporun açıklanmasından kısa bir süre sonra etkin bir Dernek üyesi olan Rahmi Koç, demokrasinin savunulacak bir şey olduğunu ancak herkese tek tip bir demokrasi anlayışının söz konusu olamayacağını, ülkelere ve şartlara göre değişen bir demokrasi anlayışının geçerli olması gerektiğini (Şener, 1997: 7) belirtecektir. Zabçı (2003: 191) da bu konuda TÜSİAD gibi sermaye kesimi temsilcilerinin askeri darbeleri desteklemesinden ve darbelerden sonra gelen yönetimler tarafından desteklenmelerinden yola çıkarak otoriter eğilimlere destek verdiklerini ve demokrasi açısından duruşlarının genel olarak olumsuz olduğunu belirtmektedir. Ancak Öniş ve Türem'in (2001: 99, 106) de belirttiği gibi devlet ile olan ilişkilerinin daha öngörülebilir olması ve böylece ekonomik anlamda serbest piyasa koşullarının tam manasıyla geçerli olması gibi bir gerekçeyle de olsa 90'ların başı ile birlikte daha çok demokrasi ve sosyal haklar vurgusu yapılmaya çalışılacaktır. Ancak bu konuda yazarlara göre sosyal güvenlik alanında özel sigortacılığın desteklenmesi ve gelir dağılımında bir düzelme için eğitime önem verilmesi gibi konulara değinilmek ile birlikte söz konusu taleplerin olumlu bir etki yapabilmesi için devletin nasıl ve ne kadar destek vermesi gerektiği gibi konularda sessiz kalarak sorunlara gerçekçi bir çözüm önerisi sunulmamış ve daha çok optimal devlet bağlamında devletin küçülmesine vurgu yapılarak uluslararası standartlara uyuma dikkat çekilmiştir. TÜSİAD'ın demokratik değerlere ve sivil haklara inancı noktasında Vorhoff (2001: 323) da benzer şüpheli bir yaklaşım içindedir ve Derneğin demokrasiye işlevsel bir rol biçtiği düşüncesindedir. Yazara göre örneğin doğudaki terör meselesi hakkında 97 yılındaki raporda farklı olarak öneriler getirilmekle birlikte söz konusu çözüm önerilerinin daha önce de bahsi geçtiği üzere, ancak bıçak kemiğe dayandığı anda geldiği ve yaşanan gelişmelerin TÜSİAD'ın da çıkarlarını da tehdit ettiğini belirtir. Yazar, yine bir TÜSİAD üyesinin ifade ettiği

insan hakları noktasında ilerleme sağlayamazsak en büyük iş ortağımız Avrupa ile olan ilişkilerimiz zayıflayacak ve bu pazarı kaybedeceğimiz endişesinin de demokrasiye işlevsel bakıldığını gösterdiğini ifade etmektedir.

Bu kısmın özeti bağlamında söylemek gerekirse Bora (1999) TOBB'a nazaran TÜSİAD'ın rejimde bir reform ihtiyacına daha çok vurgu yapma eğiliminde olduğunu belirtir. Bali (1998) ise bunu yaparken kuruluşundan bu yana yakın ilişki içerisinde olduğu ve ilişkilerinde her zaman bir çekingenliğin bulunduğu devlete karşı 90'ların geleneğine uyararak sivil toplumculuk rolüne sığındığını ve böylece ülkenin sorunlarına karşı da kayıtsız olunmadığı mesajının kamuoyuna verildiğini belirtmekte, Vorhoff ve Buğra ise bahsi geçtiği gibi Derneğin çıkarları için demokrasi gibi değerlere işlevsel bir rol biçtiği ve devlet ile yakın ilişkilerini her zaman korudukları inancındadır. Erdoğan (2007: 18-19, 25-26) ise Türkiye Cumhuriyeti'nin bütün faaliyetlerinde resmî bir ideolojinin hâkim durumda olduğu, söz konusu resmî ideolojinin devlet katındaki sivil ve özellikle askeri bürokraside taraftarı olduğu kadar aydınlar, medya ve bunun yanı sıra sermayeden de taraftarları olduğunu ve devletin toplumu yönlendirebilmesinin biraz da bu sayede mümkün olduğunu belirterek TÜSİAD'ın temsil ettiği büyük sermayenin oynadığı rolün zorunlu olduğu kadar Gramscici bir yaklaşım ile gönüllü de olabildiğine işaret eder.

3.3.3. 28 Şubat Sürecindeki Raporları ve Açıklamaları

Erdoğan'ın (2007: 25-26) bir önceki kısmın sonunda belirttiği yerden devam etmek gerekirse yazara göre büyük sermayedar kesimin resmî ideolojinin büyük oranda tutmuş olmasından ve özellikle de laikliğin kendi yaşam tarzının da garantisi olduğu düşüncesini paylaşmasının da etkisiyle bu süreçte irticanın hortladığına inandırılması da oldukça kolay olmuştur. Yazar yaşam şekline yönelik bu kaygıdan öte olarak ise esas faktör olduğunu belirttiği geleneksel sermaye kesiminin eski statüsünü kaybetme endişesi taşımasına da işaret eder. Erdoğan'a göre Özal döneminde başlayan Anadolu sermayesindeki gelişmeyle çevreden gelen ve devletle ilişkisi de nispeten sınırlı bu yeni kesimin, devlet ile oldukça yakın ondan beslenerek büyümüş ve ondan beslenmeye de devam eden büyük sermaye kesimini rahatsız etmiştir. Yazara göre büyük sermaye Refah'ın iktidara gelişi ile söz konusu çevrenin daha da büyüyeceği ve kendi rantını

paylaşmaya başlayabileceği endişesine kapılmıştır. Yazar, Refahyol'un beklentilerin üzerindeki ekonomik performansına rağmen uyguladığı kimi ekonomi politikaları ile de bu kesimin endişesini artırdığını ve söz konusu endişesinin ilk başlarda medya aracılığıyla dışa vurulmakla birlikte zamanla TSK'yı kışkırtma noktasına vardığını belirtir. Erdoğan'a göre başta belirtilen resmi ideoloji ile paylaşılan yaşam tarzına ilişkin ortak kaygı, sermayenin resmi ideolojinin en önemli taşıyıcısı konumunda olan askeriyei etkilemesini (ve de etkilenmesini) kolaylaştırmıştır. Yazarın kastettiği sermaye kesiminin küçük çaplı sermaye değil TÜSİAD'ın içerisinde bulunduğu büyük sermaye kesimi olduğu dikkate alınır ve bir önceki kısımda vurgulanan devlet ile yakın ilişkiler bir arada düşünülürse, Derneğin süreç boyunca yaptıkları açıklamaları anlamlandırmanın daha bir mümkün olabileceği değerlendirilmektedir.

3.3.3.1. TÜSİAD'ın 95 Seçimleri ve Refahyol'un Kurulması Arasındaki Faaliyetleri

TÜSİAD, TOBB ile kıyaslandığında süreç boyunca daha faal bir durum sergilemiştir. TÜSİAD'ın henüz Refahyol kurulmadan önce Refah'lı seçeneklere karşı olduklarının belirten faaliyetleri bulunmaktadır. Bu tür faaliyetlerin de bu çalışmada konu edilmesinin sebebi 28 Şubat Sürecinin 28 MGK kararları ile değil, daha önce de bahsedildiği gibi, 28 Şubat MGK kararlarından önce de başladığının düşünülmesi nedeniyledir. Nitekim daha önce de geçtiği üzere Genelkurmay Başkanı Karadayı'nın 25 Aralık 1995 seçiminden hemen sonra Jandarma Genel Komutanı ile gerek TBMM Başkanı Mustafa Kalemlî'yi gerekse Çiller'i bizatihi ziyaret ederek Refah'lı bir seçeneğe karşı olduklarını belirtmesi ve Yılmaz'a ordunun Refah'ı iktidarda görmek istemediklerini, arzularının Anayol hükümeti olduğunu ve Refah'lı bir hükümet kurulursa herkesin üzüleceği gelişmelerin olabileceğini mesajını iletmişlerdir (Birand ve Yıldız, 2012: 134-146). Bunlara ek olarak bir önceki Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş'in Anayol yıkıldıktan sonra Refahyol'un kurulmasının konuşulduğu günlerde Çiller ile toplantı yapması ve bu toplantının Milliyet'te "Subayları Tutamam" (Hasan, 1996: 1, 17) başlığıyla yer alarak Güreş'in olası bir Refahlı iktidarın laiklik ve rejime tehlike arz edeceği ve askeriyein buna tepki vereceği ve askeriyein üst tarafını tutsa bile alt tarafına hâkim olamayacağını açıklaması ve bunlara ek olarak medyada "Türkiye Cezayir mi olacak" (Milliyet, 16/1/1996: 1) yönünde sıklıkla çıkmaya

başlayan haberler daha sürecin henüz Refahiyol kurulmadan başladığını kanıtlar nitelikte olduğu değerlendirilmektedir.

TÜSİAD'ın bu kapsamdaki ilk faaliyeti seçimden hemen sonra⁵⁴ basına verdiği ilandır. “Çağrı” adını taşıyan bu ilanda (TÜSİAD, 1995: 11) seçimlerin demokratik bir şekilde yapıldığı ve yapılacak yeni bir erken seçimde mevcut oy dağılımı göz önüne alındığında siyasal kilitlenmenin değişmeyeceğini, çözümün Meclis içerisinde uzlaşmada yattığı belirtilmiştir. Uzlaşmanın adresi olarak ise halkın merkez sağ gösterdiği ancak buradaki iki partiden birisini öne çıkarmadığı belirtilmiş⁵⁵ ve seçmenin merkez sağ partilerin kendi aralarındaki kavgayı bitirip, siyaset yapma tavır ve üsluplarını değiştirerek uzlaşma ve ülkenin sorunları çözüme ve hükümeti kurma görevi verdiği belirtilmiş ve TÜSİAD'ın da halkın bu talebini göz önüne alarak merkez sağdaki partilerin koalisyon kurmaları ve uzlaşmaları için açık çağrı yaptığı vurgulanmıştır. İlanda ayrıca merkez solun da kendi aralarındaki çekişmeyi bırakarak uzlaşması gerektiği, kurulacak hükümetin ülkenin tüm sorunlarının çözümü için parlamento dışında kalmış diğer siyasi partiler başta olmak üzere toplumun kesimlerini de dışlamadan hareket etmesi gerektiği belirtilmiştir.

Bu ilan hakkında birçok yazarın bakış açısı eleştireldir. Bunlardan Uras'a (1995) göre henüz seçimlerden sonra sadece birkaç gün geçmiş ve halk oyunu vererek demokratik bir şekilde seçimler yapılmış ve ortada bir uyuşmazlık ya da siyasi kaos yoktur. Uras, söz konusu çağrının kime olduğunu ve niçin gerek duyulduğunu sorgulamakta ve ilanı eleştirmekte ve daha da ileri giderek bu ilanının TÜSİAD'ın tüm üyelerinin bilgisi dâhilinde olup olmadığını da sorgulamaktadır. Uras'a göre bu tür bir ilan sonucunda Erbakan, hükümeti kuramazsa TÜSİAD yüzünden kuramadığını belirtecek, Anayol'un kurulması için Çiller ya da Yılmaz'a görev verilirse bu sefer de TÜSİAD'ın dediği oluyor diyecektir. Uras ve Pular (1995: 3) bu konuda TÜSAD'ın verdiği desteğin merkez sağ partileri zor durumda bıraktığı ve olası bir koalisyonun TÜSİAD'ın kurduğu hükümet olarak algılanacağını ve sürece destek değil köstek olacağını belirtmişlerdir ve Pular'un da belirttiği üzere Yılmaz bu ilana hemen tepki vermiştir.

⁵⁴ TÜSİAD ve üyesi işadamlarının seçimlerden hemen önce de isim vermeden RP'yi işaret eden ve sistem dışı olduğunu ve merkez sağın ve gerekirse merkez solun desteğiyle bir hükümet kurulmasına yönelik haberlere örnek olarak bkz. “Demokrasi, İstikrar ve Anayol” (Milliyet, 9/12/1995: 16).

⁵⁵ Seçimde ANAP-Büyük Birlik Partisi ittifakı %19,7, DYP ise %19,2 şeklinde çok yakın oy oranları almış ancak vekil sayısında DYP üç fazla vekil çıkarmıştır.

TÜSİAD'ın ilanını destekler mahiyette olan ve basında “İşadamları Anayolsol İstedi” (Yılmaz, 1996: 12) şeklinde çıkan bir diğer habere göre Çiller'in davetiyle TÜSİAD'ın etkin üyelerinden Tarık Şara, Rahmi Koç, Sakıp Sabancı ve Başkan Halis Komili, eski TÜSİAD Başkanı ve o dönemdeki İSO Meclis Başkanı Ömer Dinçkök ve TOBB Başkanı Fuat Miras bir araya gelmişlerdir. Toplantıda Yılmaz'ın (1996: 12) verdiği bilgiye göre iş çevreleri tarafından Anayol ağırlıklı bir hükümet Çiller'den talep edilmiştir. TÜSİAD eski Başkanı Dinçkök ise toplantı öncesinde daha açık bir şekilde basına demeç vermiş ve isteklerinin Anayolsol olduğunu ve bunu Çiller'e de iletceklerini belirtmiştir. Bu toplantıda TÜSİAD Başkanı Komili ve bazı Dernek üyelerinin “Yılmaz'a söyleyelim, siz de özveride bulunun, üçüncü bir kişinin başbakanlığında koalisyon için uzlaşın” (Doğan, 1996: 14) şeklinde basına yansıyan bilgiler ve etkin bir Dernek üyesi olan Has'ın toplantıyı takip eden birkaç gün sonra Anayol için Cumhurbaşkanı ve ANAP arasında mekik dokuması (Doğan, 1996: 14) söz konusu Derneğin ne denli etkin olduğunu ve süreçteki tavrını gösterdiği değerlendirilmektedir. Babahan'a (2012: 13) göre de, TÜSİAD etkin bazı üyeleri ile ve iki büyük medya patronu ile birlikte Erbakan'ın hükümeti kurma görevini ilk kez alması sonrasında Sabancı'nın ev sahipliğinde buluşmuşlar⁵⁶ ve Mesut Yılmaz'a kardeşi Turgut Yılmaz üzerinden baskı yaparak Refah ile bir hükümet kurmasını engellemeye çalışmışlardır. Nitekim daha önce de bahsi geçtiği üzere Erbakan hükümet kurma görevini ilk kez aldığı anda ANAP ile yapılan görüşmeler sonucunda nişanı yaptık nikâh bayramından sonra şeklinde haberler yayımlanmıştır.

TÜSİAD'ın da desteğiyle kurulan Anayol Hükümeti'nin kısa bir sürede yıkılması sonrasında TÜSİAD parçalı bir tablo ortaya koymuştur. Bu konuda örneğin Sabancı, öncesinde kurulması için büyük uğraş verdiği Anayol Hükümeti'ne bir türlü sıcak bakmadığını, yıkılmasına şaşırmadığını ve demokrasiye inanıyorsak Erbakan'ın Başbakan olması gerektiğini belirtmiş ve bu talep basında TÜSİAD'dan farklı bir ses olarak yer almıştır (Oğuz, 1996: 1, 16). TÜSİAD Başkanı Komili ve önde gelen

⁵⁶ Kazan'a (TBMM Raporu-Tutanak, 2012: 10-11) göre bu tür toplantılar Rafahyol kurulduktan sonra da daha geniş katılımı olarak yapılmıştır. Kazan'a göre örneğin 11 Aralık 1996 tarihinde Atina'da Türk-Yunan İş Adamları toplantısında 28 Şubat süreci içerisinde ortaya çıkan patronlar, medya ve sendikaların temsilcileri ile askerler bulunmaktadır ve burada hükümetin gidişine yönelik kararlar alınmıştır. Yazara göre Hürriyet'in birkaç gün sonra gelen “Bu Sefer de Sivil Kuvvetler halletsin” manşeti bu toplantının sonucunda alınan kararların sonucudur.

üyelerden olan Alaton ve Boyner ise bugünlerde medyada yer almış olan⁵⁷ örtülü ödenek soruşturmalarını kastederek “dosya pazarlıklarına ve laf kalabalığına dayalı” olarak hükümet kurulmak istenildiğini, bir an önce gerekli siyasal ve ekonomik yapısal reformların yapılması gerektiğini ve bu reform programını taahhüt edecek ve uluslararası finans kurumları nezdinde de saygınlığı olacak ilkeli politikacıların uzlaşması gerektiğini belirtmiştir. Aynı açıklamada TÜSİAD Yüksek İstişare Konseyi Başkanı Berker ise siyasal belirsizlik nedeniyle çözümlerin Meclis dışında aranmaması gerektiğini ve Avrupalı olmanın demokrasiye de inanmaktan geçtiği belirtmiş ve darbe iması yapılmasını da eleştirmiş, seçim yasaının ve başkanlık sistemin tartışılmaya açılması gerektiğini, TÜSİAD’ın bir STK olarak siyasileri uyarma ve yön gösterme görevini 25 yıldır yaptığını belirtmiştir.

3.3.3.2. TÜSİAD’ın Refahyol Kurulmasından 28 Şubat Kararlarına Kadar Olan Faaliyetleri

28 Haziran 1996’da Refahyol Hükümeti kurulmuştur. Hükümetin kurulmasından sonraki TÜSİAD’ın bu kısımdaki ilk yaptığı açıklamaların genelde ekonomi ile ilgili açıklamalardan yola çıkarak hükümetin görevi bırakmasına yönelik olduğu görülmekle birlikte zamanla rejim sorununa doğru kaymış ve yine bu dönemde Demokratikleşme Raporu diye kamuoyunda bilinen ve oldukça ses getiren kapsamlı bir faaliyeti de olmuştur.

TÜSİAD’ın hükümet kurulduktan sonraki ilk açıklaması, hükümetin açıklamış olduğu kaynak paketine yönelik TÜSİAD ve üyelerinin 21 Eylül tarihli Milliyet Gazetesi’nin manşetinden yapılan açıklamalar olmuştur. Açıklamada Dernek Başkanı Komili, ülkenin dünyada kaynak bulamayacak hale geldiği ve açıklanan kaynağın balon olduğu şeklinde yapılan icraatı eleştirirken, hükümetin siyasetin etik ilkeler doğrultusunda yapılması, iyi yönetim ve demokrasi bağlamında hiçbir olumlu icraata imza atmadığını belirtmiştir. Komili ayrıca o günlerde yapılan karşılıklı yurtdışı ziyaretleri ile ilgili 70 yıllık imajımız zedeleniyor haberleri ile uyumlu olarak *Türkiye’nin Irak ve İran gibi ülkeler yakınlaşma çabalarının esasta doğru olmakla birlikte zamanlamasının*

⁵⁷ Örneğin bkz. 5/6/1966 tarihli Milliyet’te yer alan Yalçın Doğan’ın “Çiller’in Dosya İtirafı” başlıklı köşe yazısı.

yanlış olduğunu, bu tür girişimler nedeni ile Türkiye'nin batı bloğunda kalıp kalmayacağını tartışılmaya başlandığını belirtmiştir. Aynı haberde Derneğin etkin üyelerinden Rahmi Koç ise daha geniş bir açıklama yapmış ve ekonominin darboğaza girdiğini, çarenin özelleştirmelerde olduğunu *ancak hükümetin ne kadar görevde kalacağını bilmemesi nedeniyle* özelleştirmeler gibi yapısal çözümler yerine kısa vadeli çözümlere yöneldiğini ve uzun yıllardır siyasetin içinde olan ve adil düzen şeklinde söylemlerde bulunan Erbakan'ın iktidara yönelik hiçbir hazırlık yapmadığının belli olduğunu ve ülkenin bir an önce seçime gitmesi gerektiğini (Milliyet, 21/9/1996: 1, 7) belirtmiştir. Bir diğer etkin Dernek üyesi Sakıp Sabancı da aynı gün hükümetin bazı konularda önyargılı olduğunu ve yanlış yöne girdiğini belirterek vatandaşın ve ekonominin yandığını, Başbakan ve ortağının ise bildiklerinde inat ettiğini (Donat, 1997: 1,7) belirtmiştir. Haberde bu açıklamalara dayanılarak TÜSİAD'ın hükümetten ümidini kestiğine yer verilmiştir.

16 Ekim'deki Hürriyet'in manşetinde ise Refahyol Hükümeti'nin kamusal gelirleri tek havuzda toplayarak borçlanma ihtiyacını azaltma yönünde adım atması haberleştirilmiştir. Haber "Tehlikeli Oyun! Erbakan'ın İç Borçlanmayı Durdurma Talimatı Piyasada Tedirginlik Yarattı" şeklinde yer almış ve banka sahibi olan İstanbul sermayesinde oluşan rahatsızlık dile getirilmiştir.⁵⁸ Erbakan'a göre başta TÜSİAD olmak üzere işadamlarıyla ilgili kuruluşlar faiz yükünün azaltılmasından rahatsız olmuşlar ve hükümet yıkılır yıkılmaz da bu sistemden vazgeçilmesini sağlamışlardır (Birand ve Yıldız, 2012: 163) Kazan'a (2003: 291) göre ise, Erbakan'ın reel ekonomiye önem vereceğinden bahsetmesi ve bunu uygulamaya çalışmasından sonra yıllık kârlarının % 87'sini elde ettikleri faiz gelirlerinin azalacağını anlayan İstanbul sermayesi hükümeti yıkmaya arayışına girmişlerdir.

Kasım ayı ise tüm ülkede ses getiren ve devlet-mafya ilişkilerini ortaya çıkaran Susurluk olayı ile başlamıştır. Derneğin bu olay üzerine tepkisi Sabancı ve Dernek Başkanı Komili aracılığıyla dile getirilmiştir. Sabancı, Susurluk olayı üzerine hukukun gereğinin yapılması gerektiğini belirtmiş ve Susurluk tarzı iddialardan bıktıklarını

⁵⁸ Borçlanma ihtiyacının ve faiz yükünün azaltılarak bankalara olan ödemelerin sınırlandırılmasına yönelik haberler bu süreçte sık sık medyada yer almıştır. Örneğin bir başka haber "Denk Bütçe Güldürdü" şeklinde Milliyet'te (17/9/1996; 1,7) çıkmış ve haberde iç borçlanmanın sonlandırılması ya da azaltılmasına yönelik adımlar eleştirilmiştir.

belirtmiş ve “Mesut Bey ve Çiller 64 milyon insanı nereye götürüyorsunuz”, bu sorunları diğer memleketler nasıl çözüyorsa o şekilde çözümlenerek Susurluk ile ortaya çıkan ilişkilerin en büyük savunucusu olan Çiller’e, Yılmaz’a ve merkez sola sorunları çözmeleri noktasında anlaşmaları çağrısı yapmış ve yapamıyorsanız “gidin başkaları gelsin” demiştir. Sabancı açıklamasında ayrıca Meclis’e daha vasıflı insanların girmesinin şart olduğunu da belirtmiştir. TÜSİAD Başkanı Komili ise RP’yi hedef almış ve Refah’ın ülkeyi bunalıma sürüklediği, ülkede şeriatçı, polis ve mafya ilişkileri yüzünden bir kâbus yaşandığı, Susurluk olayında devlet kurumlarının, Meclis’in ve Bakanlar Kurulunun devre dışı kaldıklarını ve artık bu kâbusun bitmesi için hükümetin gitmesi ve yerine yenilerinin gelmesi gerektiğini ve vekillerin de bir an olsun liderlerinin sözünden çıkarak davranması gerektiğini ve siyasetin de yeniden yapılandırılmasının şart olduğunu belirtmiştir (Milliyet, 14/11/1996: 1). Bu açıklamalarda özellikle hükümetin RP kanadı Susurluk olayının ötesinde, 28 Şubat sürecinin en çok dillendirilen sözlerinden olan irtica kelimesinin benzeri bir kelime ile şeriatçılık ile suçlanmış ve sürecin devam eden günlerinde sıklıkla görüleceği üzere vekillerin bağımsız olması istenmiştir. Ayrıca Derneğin Susurluk olayının gecikmeli de olsa siyaset tarafından soruşturulduğu 97 yılının ilk aylarında toplanan Meclis Susurluk Komisyonu’na başta Jandarma Genel Komutanı Teoman Koman olmak üzere bazı askerlerin gelmeyi reddetmesi ve çağrılmalarından da rahatsız olmaları üzerine herhangi bir açıklamaları tespit edilememiştir.

1997 yılına girildiğinde ise TÜSİAD’ın 20 Ocak tarihli Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri adlı çok ses getiren raporu açıklanmıştır. Raporu en çok dikkat çeken hususlardan birisi askerlere yönelik öneriler olmuştur. Rapor, askeriye bağlamında demokrasi ve sivilleşme için MGK’nın anayasal bir kurum olmaktan çıkarılarak ağırlığının azaltılmasını ve askerinin sivil iradeye bağlı olması gerektiği, (1997: 75, 81) diğer batılı ülkelerde olduğu kuvvet komutanlıklarının ve Genelkurmay’ın MSB’ye bağlanmasını, (1997: 82) demokrasinin gereği olarak iç güvenlik ve savunma konularının birbirinden ayrıştırılarak askerinin sadece dış güvenlikle ilgili olan savunmadan sorumlu olmasını (1997: 84-85) içermektedir. Diğer alanlarda da işkence iddialarının araştırılmasından terör sorununun çözüme yönelik olarak Kürtçe eğitim hakkına ve Kürtçe yayınlar yapılabilmesine, etnik hakları savunabilecek parti kurma

hakkına ve kültürel çeşitliliğin savunulmasına, (1997: 153-159) başkanlık tartışmalarına son verilerek parlamenter sistemin daha işlevsel hale getirilmesine, seçim sisteminde barajın ve seçilme yaşının düşürülmesine, farklı partilerin bir arada seçime girebilmesine, seçimlerin 5 yılda birden dört yıla indirilmesi gibi değişiklik önerilerine (1997: 43) ve imam hatiplere (1997: 109-119) kadar birçok konuda görüş belirtilmiştir.

Rapor gerek askeriye, gerekse Derneğin etkin üyelerinde büyük rahatsızlık oluşturmuştur. Nitekim Sabuncu (1997: 7) 20 Ocak'ta kamuoyuna yaptığı açıklamalardan yarım saat sonra Genel Kurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı'yı ziyaret ederek rapor hakkında bilgi veren Komili'nin bu ziyaretini raporun açıklanmasından hemen sonra olması nedeniyle anlamlı bulmaktadır. Her ne kadar TÜSİAD Başkanı Komili, 23 Ocak'taki TÜSİAD'ın yeni başkan ve yönetim kurulu seçimlerinde⁵⁹ rapor hakkında askeriye'nin negatif bir tavrı olmadığını, Karadayı'nın MGK ve diğer konularda düşüncelerini ifade ederek uygulamadaki durumun niçin gerekli olduğunu anlattığını (Şener, 1997: 7) belirtse de bu konuda Komili'nin Genelkurmay Başkanı Karadayı tarafından azarlandığı noktaya kadar iddialar vardır (Birand ve Yıldız, 2012: 198). Öyle ki askeriye de birkaç gün sonra kamuoyuna yaptığı açıklama ile TÜSİAD'ı bilgi sahibi olmadan fikir sahibi olanlar şeklinde eleştirmiştir. Açıklama⁶⁰ (Sabah, 24/1/1997) Genelkurmay ve MGK'nın yapısı ve konumu ile ilgili bu tarz iddiaları dillendiren herkesi suçlayan bir niteliktedir. Askeriyeye göre bu tarz şeyleri iddia edenler, "Eski Marksistler veya Marksist dönemler, Askerlik görevlerinde başarısız olanlar, 12 Eylül'de menfaatleri zedelenip muğber olanlar, Aşırı dinci gruplardır" veya TÜSİAD örneğinde görüldüğü üzere samimi olarak batılı olmaya

⁵⁹ Bu seçimlerde Muharrem Kayhan TÜSİAD'ın yeni başkanı olmuştur.

⁶⁰ Açıklamada batıdaki uygulama olan kuvvet komutanlarının her birinin ayrı bir şekilde MSB'ye bağlı olması yerine doğrudan Genelkurmay Başkanına bağlı olmasının emir komuta zinciri için gerekli olduğu, bu emir komuta zinciri nedeniyle de tüm ordunun komutanı olarak Genelkurmay Başkanının Milli Savunma Bakanına değil Başbakanına bağlı olmasının zorunluluk olduğu belirtilmekte ancak bu zorunluluğun nedeni olarak gösterilen kuvvet komutanlarının ayrı ayrı MSB'ye bağlı olmasının getirdiği iddia edilen zafiyetlerin nedeni belirtilmemekte, mevcut durumun geleneklerimize uygun olan yapı olduğu vurgulanmakta ve niçin geleneklerimizi sorguladığımız sorulmaktadır. Ayrıca Genelkurmay'ın siyasi iradeye bağlı olduğu ancak Milli Savunma Bakanının bir siyasi partinin temsilcisi olduğu için siyasi baskılara maruz kalabileceği iddia edilmekte, yine bir siyasi partinin başı olan Başbakanının bu tür siyasi çıkarlardan uzak olduğu bu nedenle Genelkurmay'ın da siyasetin dışında tutulabileceği gibi bir iddia dile getirilmektedir. Ayrıca askeriye'yi savaşa hazırlamanın Bakanlar Kurulunun görevi olduğu ve bu nedenle tek tek bakanlar yerine Başbakanın kurulun bu görevini icra etmesi nedeniyle bu tarz bir bağlılığın gerekli olduğu da belirtilmektedir. Açıklamada MGK'nın askerlerin önemli bir ağırlık içeren yapısının gerekli olduğu da savunulmakta ve bu tarz yapıların batılı ülkelerde de olduğu belirtilmekte ancak bu ülkelerdeki gerek askerin ilgili kuruldaki sayısının, gerekse ilgili kurulun etkinliğinin azlığına değinilmemektedir.

çalışan ancak bilgi sahibi olmadan fikir sahibi olan kişilerdir. Bu bağlamda daha da ileri gidilmekte ve askeriyenin MSB'ye bağlı olduğu 1949-1960 dönemi TSK'nın en zayıf dönemi olarak adlandırılmakta ve teröre karşı tüm hızıyla mücadele veren askerlerin o dönemdeki gibi zayıf düşürülmeye çalışıldığı ima edilmektedir.

Rapora karşı bahsedildiği üzere Dernek içerisinde Koç ve Asım Kocabıyık gibi etkin üyelere de karşı çıkanlar olmuştur. Koç, demokrasinin savunulacak bir şey olduğunu ancak herkese tek tip bir demokrasi anlayışının söz konusu olamayacağını, ülkelere ve şartlara göre değişen bir demokrasi anlayışının geçerli olması gerektiğini belirterek askeriyenin savunmasına çok benzer bir söylemi dile getirerek raporu eleştirirken, Asım Kocabıyık ise raporun içeriğine katılmadığını ve birçok Dernek üyesinin de karşı çıktığını, raporu hazırlayan Bülent Tanör'ün görüşünün TÜSİAD'ın resmi görüşü gibi sunulduğunu belirtmiş ve üyelere gelen bu tür itirazlar üzerine de söz konusu raporun Derneğin 1996 yılı faaliyet raporundan çıkarılmış, hatta daha da ileri gidilerek raporu hazırlayan Dernek yönetim kurulu TÜSİAD'ın tarihinde ilk kez gerçekleşen bir şekilde ibra edilmemiştir (Şener, 1997: 7). Rapora yönelik alternatif bir rapor hazırlanmış ve bu toplantıları protesto etmek amacıyla Kocabıyık, Halit Narin, İbrahim Bodur ve Aydın Bolak gibi bazı üyeler bu rapora yönelik yapılan toplantılara katılmamıştır. Öyle ki bu toplantılardan Mayıs ayı içerisinde gerçekleştirilende Bülent Tanör raporlardaki fikirleri savunurken sık sık benim görüşlerim vurgusu yapma ihtiyacı hissetmiştir (Milliyet, 9/4/1997; Sabah, 5/6/1997). Bali, (1998) bu durumu işadamların her zamanki tavrı olarak görmekte ve ülkedeki sorunlar hakkında önce dikkat çekici açıklamalar yapan ancak sonrasında ise orta yolu bulan ve sistem ile uyumlu geçinen tavırlarının bir yansıması olduğunu belirtmektedir⁶¹. Rapora yönelik bir diğer eleştiri Kürt sorununa yönelik çözüm önerileri gibi bazı tavsiyelerin artık ülkede istikrarın sarsılması noktasına geldiği bir anda yayımlanması nedeniyle iş adamlarının çıkarına dokunmaya başlayan bir durumun olduğu ve bu nedenle ilkesel değil çıkar odaklı olduğu (Vorhoff, 2001: 323) şeklindedir.

⁶¹ Bu raporun devamı niteliğinde 1999 yılı Aralık ayında, ilk rapor sonrası yapılan tartışmalara açıklık getirmek mahiyetinde ve *yanlış anlamaları* da kapsayan yeni bir rapor yayımlanması bu görüşü destekler nitelikte olduğu değerlendirilmektedir. Nitekim Öniş ve Türem (2001: 104) de ikinci raporun demokrasi konusundaki eksiklikler konusunda önceki rapora göre çok daha az eleştirel olduğunu belirtir.

Demokratikleşme Raporunda MGK'ya ve askerin konumuna yönelik eleştiriler yer aldığı gibi 28 Şubat Sürecinde askeri bürokrasinin savunduğu ile son derece uyumlu katı bir laiklik savunusu da yapıldığı değerlendirilmektedir. Raporda imam hatip liselerinin sayısının azaltılması için ihtiyaç fazlası olanlarının kapatılması ya da genel liselere dönüştürülmesi, geri kalanlarının meslek lisesi haline getirilmesi, kız çocuklarının bu liselere alınmaması, ilköğretimin kesintisiz olarak 8 yıla çıkarılması, bu okulların orta kısımlarının kapatılması, Kuran kurslarına 8 yıllık ilköğretimi bitirmeyenlerin alınmaması (TÜSİAD, 1997: 109-119) talepleri de yer almaktadır. Derneğin 28 Şubat MGK Kararlarından önce yayımladığı raporundaki bu talepler henüz MGK kararı olarak bile dile getirilmemiş taleplerdir ve bu taleplerin hemen hemen hepsi askeriye tarafından neredeyse aynı şekilde 28 Şubat MGK Kararları ve devamındaki MGK kararları ve brifinglerde en çok gündem yapılacak olan ve hükümet düştükten kısa bir süre sonra da uygulamaya geçmiş olan konulardır. Örneğin bu kapsamda 8 yıllık kesintisiz eğitimin uygulamaya konulması, imam hatiplerin meslek lisesi kabul edilerek bütün meslek liselerine katsayı engeli getirilmesi ve üniversiteye girişlerinin oldukça zorlaştırılması ve böylece öğrenci sayılarının azaltılması bunlar arasındadır. Yine raporda geçen kız çocuklarına yönelik imam hatip liselerine gitmemelerine kesinlikle müsaade edilmemesine yönelik kısıtlama talebi ise (bu alanda bayan öğretmenlere gerek duyulmadığı varsayılmayacağına göre) muhtemelen kız çocuklarının bu liselere başörtüsü ile gitmelerine tepki olarak yazıldığı ve TÜSİAD ve belli çevrelerdeki “türban” endişesinin dışa yansımaları olduğu değerlendirilmektedir. Nitekim bu endişenin de süreç boyunca belki de en çok ses getiren ve de en çok mağduriyet yaşatan alanlardan birisi olduğu düşünülmektedir.

Bu kısımda ele alınması gerekli olduğu düşünülen bir diğer konu Sincan'da Bir'in ifadesiyle demokrasiye balans ayarı yapılması sonrasında derneğin takındığı tavidir. Hatırlanacağı üzere 96 yılı sonu ile birlikte basında yoğun bir şekilde Fadime Şahin haberleri ve birçoğu geçmiş tarihlerde yapılmış olan Refahlı siyasetçilere ait videolar üzerinden yoğun bir şekilde irtica ve rejim tartışmaları başlamıştır. Tam da bugünlerde ilk önce Kudüs Gecesi ve hemen ardından Sincan'da bir gazetecinin darp edilmesi ve tankların yürümesi gerçekleşmiştir. TÜSİAD Başkanı Kayhan (Milliyet, 5/2/1997: 7) tüm bu olayların sonuncusu olan tankların yürümesinden birkaç gün sonra bir açıklama

yapmış ve Türkiye’yi çağdaşlıktan ve demokrasiden uzaklaştırmak isteyenlerin olduğunu ve bu düşüncedekilerin bir kez daha rejimin esas unsurlarından biri olan laiklik anlayışına saldırmakta olduklarını belirtmiştir. Bu bağlamda Sincan’da gazeteci Işın Gürel’e yönelik darp olayının da bu saldırıların bir göstergesi olduğunu ifade etmiştir. Açıklamada, ülkede çağdaşlığı ve demokrasiyi benimsemiş ülkeler arasında görmek isteyenlerin çoğunlukta oldukları ve söz konusu çoğunluğun demokrasiye ve çağdaşlığa yönelik bağlılıklarını göstererek, laikliğe yönelik saldırılara gerekli cevapları vereceğini belirtmiştir Aynı açıklamada gazeteciye saldırı olayı haricindeki laiklik karşıtı eylemlerin neler olduğuna ve Sincan’da bir gün önce yürümüş ve açıktan askeri bir güç gösterisine ve darbe imasına dönüşmüş olan ve tankların yürütmesine yönelik ise herhangi bir değerlendirmede bulunulmamıştır.

TÜSİAD öncesinde medyada en uzun gün manşetlerinin (Milliyet, 28/2/1997) atıldığı 28 Şubat MGK’sından sadece birkaç gün önce bu sefer Ankara’ya gelmiş, hükümet dışındaki bütün siyasi partileri ziyaret etmiş ve Cumhurbaşkanı’na çıkmıştır. Cumhurbaşkanı’na ziyarette Dernek Başkanı Kayhan ve yönetim kurulu üyeleri hükümetten duydukları rahatsızlıkları dile getirmiş, hükümetin ekonomi yönündeki icraatlarının yanı sıra yaşanan gerilimlerin ve rejim tartışmalarının ülkeye büyük zarar verdiğini, bunların sorumlusu olarak hükümetin ülkeyi ciddi bir sıkıntıya soktuğunu ve ülkenin bu hükümetten kurtarılması gerektiğini belirtmiştir. Demirel de bu endişelerin toplumun tüm kesimlerinde olduğunu ve sorunun Meclis’te çözüleceğini belirtmiştir. Dernek üyelerinin CHP lideri Baykal’ı ziyaretlerinde ise bu endişelerine ek olarak hükümetin sebep olduğu gerginlikler nedeniyle bir müdahale endişesinden bahsetmişler, böyle bir müdahaleye doğrudan karşı çıkmak yerine, olası bir müdahaleye fırsat verilmemesi için bir an önce bu hükümetten kurtulmak gerektiği ve bu hükümet yüzünden Avrupa’dan da uzaklaştıklarını belirtmiş ve böylesi bir süreçte politik tavırlar koymalarının da son derece doğal olduğunu (Koç, 1997) da vurgulamışlardır.

3.3.3.3. 28 Şubat MGK Kararları Sonrası Faaliyetleri

Sincan’da yürüyen tanklar ile geleceği belli olmuş olan bir müdahale 28 Şubat MGK Kararları ile muhtıra diyebileceğimiz bir tarzda gerçekleşmiştir. Tüm bu yaşananlara yönelik olarak Dernek Başkanı Kayhan’ın İzmir’de yaptığı “TÜSİAD’ın MGK ve Tank

İzahı” (Sabah, 4/4/1997) olarak gazetelerde yer alacak bir açıklaması olmuştur. Söz konusu açıklamada ekonomiye yönelik olumlu gelişmelerin sağlanabilmesi için siyasal istikrarın şart olduğu, siyasal istikrarın ise parti içi demokrasi eksikliği, Meclis’in işleyişindeki aksaklıklar, seçim sistemindeki ve demokrasi anlayışındaki sorunlara kadar bir dizi politik sistemden kaynaklanan problemler nedeni ile sağlanamadığını belirtmiştir. Kayhan, insanların ışıkları yakıp söndürerek yaptıkları hukuk taleplerinin⁶² Meclis tarafından karşılanamadığını ve bunun oluşturduğu *boşluğu da MGK’nın doldurduğunu* belirtmiştir. Söz konusu açıklamada siyasal istikrarsızlığın oluşturulması yönünde aralık ayı ile birlikte başlayan ve en azından bir kısmı siyasetçilerin kontrolünün dışında olan unsurlara yönelik bir husus bulunmadığı gibi gerçekleştirilen müdahaleyi sahiplenen ve Susurluk olayından, siyasal gerilimin artmasına ve müdahalenin oluşumuna kadarki süreçte askeriye’nin rolünü de görmezden gelen bir durumun söz konusu olduğu değerlendirilmektedir.

Mayıs ayı içerisinde ise gerek hükümetin geneli ile, gerekse özelde Çiller ile Koç ve Doğan gibi etkin TUSİAD üyeleri arasında yaşanan karşılıklı restleşme noktasına varan bir gerilim yaşandığı görülmektedir. Mayıs başındaki Demokrasi Raporu’na yönelik ilk toplantının açılış konuşmasında (Sabah, 6/5/1997) Kayhan mevcut hükümetin gerilim oluşturduğunu, bunun çözümünün ise “Voltajı ancak yeni oluşum düşürür” cümlesinde görüldüğü üzere yeni bir hükümet kurulmasında olduğu, kurulması istenilen yeni hükümetin geniş tabanlı ve ülke sorunlarına odaklanacak bir hükümet olmasını ve idare ve sosyal güvenlik reformu, siyasal partiler ve seçim yasası gibi sorunlara eğilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁶³ Aynı açıklamada 28 Şubat MGK toplantısı sonrasında en çok gündem konusu olan ve hükümetin DYP kanadı ile RP kanadını da karşı karşıya getiren 8 yıllık kesintisiz eğitim meselesine de değinilmiş ve bunun bir an önce uygulanması gerektiği, ancak bunun bir hükümet değişikliği için de tek koşul olmaması gerektiği

⁶² Daha önce de geçtiği üzere Susurluk sonrası başlayan ilk eylemler “çeteleri süpürelim” şeklinde başlarken 1 Şubat 1997 ile tekrar başlayan eylemler laiklik odaklı faaliyetlerdir.

⁶³ Kayhan’ın Demokratikleşme Paketine Yönelik toplantıların ikincisi öncesinde yaptığı Türkiye’nin sorunlarını indirgemeci bir yaklaşımla ele alınmaması, kalıcı çözümler üretilmesi gereken bir dönemden geçtiğini vurgulayarak "Mevcut siyasi tıkanıklığın aşılmasını hükümet değişikliğine indirgeme, siyaset sahnesindeki kısırlığın tek nedeni olarak parti liderlerini gösterme, kısa vadeli çözümleri siyasal reform olarak sunma yanılığının bedellerini gelecek dönemlerde çok ağır biçimde ödeyebiliriz" (Sabah, 16/6/1997) şeklinde açıklaması da mevcuttur. Kayhan’ın yaptığı bu tespit gerçekte bu sorunların ne olduğunun bilindiğini, bir kısmına yönelik çözüm önerilerinin TUSİAD’ın değil hazırlayanın görüşüdür şeklinde sahiplenilmeyen ve yıllık faaliyet raporuna dahi konulmayan Demokratikleşme Raporu’nda dile getirildiği düşünülmektedir.

belirtilmiştir. Nitekim bu istek Anadol-D hükümeti döneminde askeriyenin yoğun baskısı ile kısa sürede icraata geçmiştir.

Hükümetin 18 Haziran'da istifasından bir gün önce yapılan Demokratikleşme Raporu'na yönelik ikinci tartışma toplantısına da benzer bir şekilde seçim yapılması talep edilmiş ancak bu sefer öncesinde seçim yasasında değişikliğin şart olduğu daha kuvvetli bir şekilde dile getirilmiştir. Kayhan'a (Sabah, 16/6/1997) göre öncelikle gerilimi sürekli olarak artıran bu hükümetten kurtulmak ve şu andaki ortamdan demokratik ve sivil bir çözüme bir an önce ulaşabilmek için seçim yasasında değişiklik yapılmalıdır. Aksi halde yapılacak olası bir seçimin işe yaramayacağı belirtilmektedir. Çünkü Kayhan'a göre ülkenin %80'i bir partiye karşıdır ve koalisyonun diğer ortağı olan parti de bu partinin karşıtlığı ile halktan oy istemiştir. Ancak buna rağmen, seçmen isteğinin tam tersi bir şekilde hükümet kurulmuştur. Kayhan bu durumu seçmen iradesinin çarpıtılması olarak yorumlamakta ve yeni bir seçim yasası ile seçmen iradesini yansıtacak bir şekilde koalisyonlar kurulabilmesine müsaade edilmesini istemektedir.

Hükümetin son günlerinde özellikle Çiller ve Dernek ve bazı üyeleri arasında girişilen ekonomi tabanlı karşılıklı iddialara ayrıca değinmenin yerinde olacağı değerlendirilmektedir. Çiller 10 Mayıs tarihinde bir darbe tehdidinde karşı "Demokrasi İçin Sağda Birlik" çağrısıyla Sultanahmet Meydanı'nda bir miting yapmıştır. Bu mitingde Çiller kendisinin Koç ve Doğan gruplarına Hazine tarafından verilen teşvikleri ve kredileri kaldırdığını, bu nedenle bu grupların ve kontrol ettikleri güçlerin kendisini ve hükümeti hedef yaptıklarını (Birand ve Yıldız, 2012:227) iddia etmiştir. TÜSİAD'ın bu iddialara karşı cevabı sert olmuş ve Çiller'in sıkıştığı zamanlarda yaptığı gibi işçi, işveren kesimlerini ve basını haksız ithamlar ile suçladığı, halkı işverenlere karşı kışkırtarak kendi iktidarını kurtarmak için toplumu cepheleştirmeye çalıştığı belirtilmiştir. Açıklamada dünyanın her yerinde bu tür karanlık zihniyetlerin olduğu ancak bu tür politikaların temelinde demokrasi ve hukukun değil karanlık ve otoriter bir zihniyetin yattığı ve söz konusu zihniyetin ülkenin sırtında artık bir yük olduğu (Sabah, 13/5/1997) belirtilmiştir. Doğan Grubu da yaptığı açıklamayla söz konusu iddiaların gerçek olmadığını ve Çiller'in geldiği gibi gideceğini (Milliyet, 11/5/1997:1) belirtirken

Koç Grubu'ndan⁶⁴ yapılan açıklamada ise 71 yıllık geçmişlerinde kimsenin kendilerinin cebine para koymak gibi bir cürette bulunmadığı, bu ifade de adrese ilişkin bir hata olduğu (Sabah, 13/5/1997) belirtilmiştir.

25 Mayıs 1997 tarihinde Ruhat Mengi'ye verdiği mülakatta ise Rahmi Koç, Tansu Çiller'i kastederek son günlerde artık kaybedecek birşeyi kalmadığı için kendilerine saldırdığını belirtmiş ve “Küçük Hanım gidecek, hem de çok fena gidecek... İş bitmiştir... Son çırpınışlarını izliyorsunuz” demektedir ve bu açıklamalardan sadece sayılı günler sonra hükümet istifa etmek zorunda kalmıştır. Aynı mülakatta Koç ülkenin en önemli sorunun köktendincilik olduğunu, Erbakan'ın iktidara gelmesiyle bunu görmüş olduklarını, bugünlere yıllardır verilen tavizler ile geldiğini ve geri dönüşün de kademeli olması gerektiğini belirtmiştir. RP'ye karşı açılan davayı doğru bulup bulmadıkları sorusu üzerine ülkede kanunların bulunduğu ve hukukun geçerli olduğu, hukuk ne diyorsa bunun uygulanması ve sorumluların cezalandırılması gerektiğini belirtmiştir. Koç ayrıca gerici eylemlerin uzun süredir ihmal edildiği için bunlarla sadece politik ve hukuki alanlarda değil ekonomik yönden de mücadele edilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁶⁵ Ülkenin geleceğini kötü mü görüyorsunuz şeklindeki soruya ise, işleri demokrasi içinde çözmeye çalıştıklarını, ancak bunun bir eğitim ve süreç istediğini, bunların da ülkemizde olmadığı için demokrasinin ağır bir fatura çıkardığını ve bu nedenle gelecek için de iyimser olmadıklarını belirtmiştir.

Ekonomi politik bağlamında değerlendirilebilecek buna benzer bir açıklama da TÜSİAD Başkanı Kayhan tarafından TÜSİAD Yüksek İstişare Konseyindeki bir konuşmasında, “liberal ekonomik düzenden yararlanarak kazançlarını laik düzeni yıkmak için kullananların olduğu, bunlara karşı ağır cezaların verilmesinden yana olduklarını” (Sinan, 2014) belirterek dile getirilmiştir. 2012 yılında TBMM Raporu (Kayhan-Tutanak, 2012: 2-3) ekinde yer alan tutanaktaki beyanatında yeşil sermaye ve ekonomik çıkarlarının zedelenmesi bağlamında sorulan bir soruya ise Kayhan bu

⁶⁴ Koç Grubu bundan önce de çeşitli açıklamalar ile de hükümete karşı tavrını açık bir şekilde almıştır. Örneğin Çiller'in Koç Grubunun ürettikleri malların kalitesini eleştiren bir açıklaması üzerine hükümet ortağı DYP aleyhine 100 milyar liralık maddi ve manevi tazminat davası açılmıştır (Milliyet, 21/9/1996: 1, 17).

⁶⁵ Aynı açıklamada Koç otomotiv sektörüne ilişkin verdiği bilgide hükümetin her önüne geleni bu alana almasından şikayet etmiştir. Bu bilginin edilmesi gerekli mücadele hakkında kayda değer olduğu değerlendirilmektedir.

konuda boykot edilmesi gerekli firmalar şeklinde çeşitli listelerin dolaştığını kendilerinin ise bu firmaların irticacı mı değiller mi delilleriyle ortaya konması gerektiğini ifade ettiklerini belirtmiştir. Kayhan'ın bu beyanatının ne olduğu muallak olan bir suç tanımına yol açabilecek şekilde olması nedeniyle hem o dönemdeki irtica gündeminin ne kadar kullanışlı olabildiğini hem de yapılanın ekonomik temelli bir sınıf mücadelesi de olabileceğini yansıttığı değerlendirilmektedir. Kayhan aynı beyanatında hükümete yönelik eleştirel bir tavır almalarının sebebinin özelleştirmeler konusunda hükümetin istekli olmaması ve Gümrük Birliği anlaşmasının yeniden gözden geçirilmesi taleplerine sıcak bakılmaması nedeniyle de olduğunu belirtmiştir. Süreç boyunca gerek MGK kararları, gerekse verilen brifingler ve medyaya yansıyan manşetler ile gündemde tutulan İslami sermaye ve yeşil sermaye gibi kavramların İstanbul sermayesi ile yeni gelişmekte olan bir sermaye kesimi arasındaki güç savaşını da yansıttığı değerlendirilmektedir.

3.3.3.4. Refahiyol Düşükten Sonraki Bazı Faaliyetleri

Hükümet yıkıldıktan sonra da 28 Şubat sürecinin devam ettiği değerlendirilmektedir. Nitekim 20 Mart Muhtırası tarzı askerlerin siyasileri uyaran çıkışları ve 28 Şubat'ta alınan kararların uygulamalarının hayata geçtiği ya da devam ettiği görülmektedir. Bu kapsamda TÜSİAD'ın daha önceki faaliyetlerinden görece farklılaşan ve öne çıkanlarına değinilmesinin yerinde olacağı düşünülmektedir.

Bu faaliyetlerden ilki askeriye verilen brifingdir ve 3 Aralık 1997 tarihinde askeriye talebi üzerine gerçekleşmiştir. Söz konusu toplantıda (Berberoğlu, 1997) hükümetin enflasyonu azaltmak için aldığı kamu kurumlarınca üretilen hizmetlerin fiyatlarını sabitlemenin enflasyonu indirip indiremeyeceğine, özel sektör olarak bu politikayı destekleyip desteklemeyeceklerine yönelik sorular sorulmuş ve TÜSİAD temsilcileri tarafından bu tür ekonomiye yönelik sorulara cevaplar verilmiş ve işadamları tarafından ekonominin genel gidişatına yönelik de sunum yapılmıştır. Brifingde ayrıca hükümetin vergi paketi konuşulmuş ve askeriye ve işadamlarınca enflasyon ile mücadelenin bu tür yapısal paketler ile desteklenmesi gerektiği konusunda mutabakata varılmış ve AB ile ilişkiler de ele alınmıştır. Haberde yer alan bilgiye göre de TÜSİAD'ın savunma sanayi dışındaki konularda ilk kez askerlere görüşlerini

aktardıkları belirtilmiştir. Meclis Darbeleri Araştırma Komisyonu Başkanı Nimet Baş (TBMM Raporu Kayhan-Tutanak, 2012: 5-6) ise söz konusu brifing ile askeriyenin kendisiyle ilgili olmayan ekonomik alanlarda bilgi edinmesinin olağan olmadığı eleştirisini getirmiş ve Kayhan da bunun olağan olmadığını kabul ettiğini, daha önce farklı yerlerde brifingler verdiklerini ama bunu askerlere ilk kez yaptıklarını belirtmiştir.

Bu dönemdeki bir diğer faaliyet ABD’li elçiye mektup yazılmasıdır. 1998 yılı içerisinde İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Erdoğan’a 28 Şubat’ın en yoğun bir şekilde yaşandığı günlerde okuduğu bir şiirden dolayı toplumu bölmek ve kışkırtmak suçlamasıyla açılmış olan dava kesinleşmiş, 10 aylık bir hapis cezasına çarptırılırken ömür boyu da siyaset yapma yasağı ile karşı karşıya kalmıştır. Bu olay üzerine Amerika Birleşik Devletleri’nin İstanbul Başkonsolos’u Erdoğan’ı hapis cezasını çekmeden önce makamında ziyaret etmiş ve seçilmiş siyasi liderlerin bu tür cezalar ile karşılaşmasının ciddi bir sorun olduğunu ve bunun demokrasiyi zayıflatacağını belirtmiştir. Bu ziyaret ve açıklama üzerine TÜSİAD Başkanı Kayhan Amerika’nın Ankara Büyükelçisi’ne basında “TÜSİAD’dan ABD’ye laiklik mektubu” şeklinde yer alacak olan bir mektup yazmıştır. Mektupta TÜSİAD’ın da Türkiye’deki ifade özgürlüğü bağlamında sıkıntılar bulunduğunu kabul ettiğini ancak söz konusu ziyaretin halkın laiklik üzerine olan hassasiyetleri dikkate alındığında doğru bir davranış olmadığı ve bu ziyaretin ülkedeki laiklik karşıtı olduğu iddia edilen cepheyi cesaretlendireceği (Sabuncu, 1998: 10) belirtilmiştir.

TÜSİAD’ın bu dönem için zikredilmesinin yararlı olacağı düşünülen bir diğer husus Çiller ile aralarında TÜSİAD tarafından gerçekleştirilen “liderlerle buluşma” toplantılarının dördüncüsünde yaşanan diyalogdur. Kayhan daha önce Refah Partisi’ni tehlike olarak gördükleri halde onunla ortaklık kurduklarını, aynı durumun o anda yasal olarak faaliyetlerini sürdürmekte olan RP’nin yerine kurulmuş olan Fazilet Partisi ile de gerçekleşme olasılığını sormuş, Çiller ise bu soruya yanıt vermemiştir. Kayhan tarafından ayrıca işadamları arasında küçük işletme ve büyük sermaye tarzı bir ayırım yapmaya devam edip etmeyecekleri sorusu yöneltilmiş Çiller ise konuşmasında Anadolu işletmelerinin önemini vurgulamıştır (Milliyet, 7/10/1998: 9).

TÜSİAD ile kısmı Derneğin etkin üyelerinden İshak Alaton'un değerlendirmesi ile bitirmek gerekirse Alaton'a göre özgürlüğün asıl taşıyıcısı olması gereken burjuvazi 28 Şubat sürecinde kendisine nasıl hareket etmesi hatta nasıl düşünmesi gerektiğini telkin eden askeri, sivil ve yargı bürokrasisinin etkisi altında kalmıştır. Alaton daha da ileri giderek Derneğin bazı üyelerinin sürece pasif kalmanın ötesinde aktif bir şekilde katılım da göstermiş olduklarını belirtir (Alaton, 2011).

SONUÇ

Çalışmada yapılan sivil toplum ve demokrasi tartışmalarında görüldüğü üzere sivil toplum konusunda genel olarak iki ana akım bulunmaktadır. Tarihsel olarak en belirgin bir şekilde Paine ve Tocqueville'in temsil ettiği değerlendirilen bir eğilim sivil topluma devletin sınırlandırılması ve burada gerçekleşen örgütlenmeler aracılığıyla hakların savunulması bağlamında büyük önem vermiştir. Sivil toplum konusunda karşıt görüşü temsil edilebileceği iddia edilebilecek ve en çok Gramsci'nin görüşlerinde billurlaşan bir diğer görüşte ise sivil toplumun devletin sınırlandırılması ve farklı hakların savunulmasından ziyade egemen gücün kültürel ve toplumsal ayağını oluşturduğu belirtilmektedir.

80'ler ile birlikte dünyada olduğu gibi ülkemizde de artan sivil toplum ve STK vurgusunda genel kanaat ilk düşünceden yana olmuş ve sivil toplumun kamu yararını gözetme, farklılıkları tolere etme, üyelerinin ve toplumsal taleplerin siyasi iradeye iletilmesini ve bu talepler yönünde baskı yapılmasını, devletten gelen müdahaleler karşısında ve kendi içinde özerkliğini koruyabilmesini ve siyasi katılım yollarını öğretmekle demokratik kazanımlar sağlama gibi işlevler beklenmesini gerektirmiştir. Tartışmalar sırasında madalyonun diğer yüzünün hala karanlık olabileceği, *sivil toplumun sivil ve demokratik olmayabileceği de* görülmüştür. Öyle ki sivil toplum alanındaki bazı örgütlenmelerin bu alanın tek temsilcisi olma, devleti etkileme gayesinden öte devleti kendi idealleri uğruna bir baskı aracı olarak görme ve kendi özgürlüğünü geri kalan kesimlerin özgürlüğüne tercih etme eğilimleri hala görülebilmektedir. Ülkemiz bağlamında da sermaye örgütlenmeleri olan TOBB ve TÜSİAD'ın faaliyetlerinin 28 Şubat süreci boyunca analiz edilerek bu tartışmalar ışığında nereye oturtulabileceği bu çalışmada irdelenmiştir.

Bu bağlamda 28 Şubat MGK kararları ile cisimleşen 28 Şubat süreci, askeri bürokrasinin demokrasi anlayışı ile 21. yüzyılın demokrasi kavramsallaşması arasında önemli bir farklılaşmayı gösterdiği gibi sorun bununla da sınırlı kalmamış ve irtica haberleri gibi çeşitli araçlar ile meydana getirilen korku ortamı aracılığıyla demokrasi bağlamında zaten sorunları olan toplumsal alandan talep edilen destek de bir ölçüde bulunmuştur. Bu bağlamda askeri bürokrasinin gözünde yerini sağlamlaştırmak ve

böylece iktidara ortak olmak arzusuyla sivil alanın temsilcileri olan siyasi partiler ve diğer sivil örgütlenmelerin rejimin milli güvenlik kaygısı ile daha da militarize olmasına taşıyıcılık yaptıkları değerlendirilmektedir. TOBB ve TUSIAD'ın da süreçteki faaliyetleri incelendiğinde genel olarak bu taşıyıcılıkta önemli rol oynadıkları ve Bora'nın ifadesiyle bu sefer de sivil kuvvetler halletsin açıklamasında yer alan sivil kuvvetler tanımına en uygun bir şekilde hareket ettikleri düşünülmektedir.

Sermayeye kesiminin bu iki büyük temsilcisi, özellikle 90'ların başından itibaren de ekonomi dışı konular ile ilgilenerek Türkiye'nin en büyük STK'sı olma iddiasındaki TOBB ve özellikle kendi hazırladığı Demokratikleşme Raporu'nda toplumsal alanda ancak çoğulcu bir durumun görülmesi durumunda demokrasinin gerçekleşebileceğine vurgu yapmasına rağmen TUSIAD'ın 28 Şubat sürecinde kültürel, dinsel farklılaşmalar kısaca çoğulculuğun ve farklı değer ve çıkarların alanı olan sivil toplum ve değerlerini değil; tekliği getiren ve toplumun belli bir kesiminin gün yüzüne yeni çıkan ve genelden farklı olan taleplerinin bastırıldığı bir sürecin kimi zaman pasif, çoğu zaman ise aktif savunucuları oldukları ve STK'nın ve sivil toplumun gereği olan devletten özerkliği ve toplumsal alanda çoğulculuğu değil bilakis korporatist bir şekilde devlete eklemlenmeyi tercih ettikleri görülmüştür.

Bu bağlamda söz konusu örgütlenmelerin *sürecin halkla ilişkiler kısmını oluşturdukları*, Gramsci'nin belirttiği egemenin toplumsal rıza ayağını sağladıkları değerlendirilmektedir. Bora'nın (1999) TOBB ve Beşli Girişim özelinde yaptığı değerlendirmesinden yola çıkarak her iki sermaye örgütlenmesi çarpık bir sivil toplumculuk anlayışıyla sivil toplum alanını adeta devletin organlarından birisi ve bu alanı en büyük birkaç temsilcinin temsil edebileceği bir yapı olarak görmüşler ve böylesi bir durumda gerçekleştirdikleri eylemleri de devletin bir işlevi addederek milli bir vazife olarak algılamışlardır. Her şeyi devletten beklememek, ülkenin menfaatine olduğu değerlendirilen işlerde gerekli kamuoyu desteğini ve meşruiyeti sağlamak için harekete geçmek olarak özetlenebilecek bu anlayış, gerçekleştirilmek istenilen vesayetin perdelenmesine imkân sağlamıştır. Nitekim aynı yıllarda yazarın da belirttiği üzere laiklik hassasiyeti yüksek bazı sol örgütlenmeler irtica tehlikesi adı altında Susurluk'un gizlenmeye ve rejimin militarizasyonuna çalışıldığı düşüncesiyle Beşli Sivil İnisiyatif'in eylemlerine katılmayı reddetmişlerdir.

Ancak Erdoğan'ın (2007: 18-19, 25-26) da belirttiği üzere resmî ideolojinin sermaye kesiminde de büyük oranda tutmuş olması ve bu kesiminin zaman zaman yaptığı istisnai çıkışlar haricinde devletle ve özellikle askeri ve sivil bürokrasi ile eskiden beri yakın ilişki içerisinde olması gerçekleştirilen milli görev bağlamındaki sivil toplumculuk anlayışının normal olduğunu düşündürmektedir. Çünkü tartışmalar sırasında değinildiği üzere bu kesim, klasik sermayenin yeni ekonomik güçlerin sahneye çıkmaya başlamasından gelen ve *irticanın ekonomi dahil hür türlü kaynağının kurutulmasının gerekli olduğunu* belirten açıklamalarında kendini ele veren ekonomik ve sınıf temelli endişeleri bir yana, rejimin en önemli taşıyıcısı olan askeriye ile benzer yaşam tarzlarını ve kaygılarını da taşımaktadır. Bu bağlamda özellikle TÜSİAD'ın askeriye tarafından rejimin tehlikede olduğu bağlamında etkilenmesi ve de onu bu tehlikeye karşı sık sık işaret ederek kışkırtması zor olmamış ve devletin bir görevi addedilen bir sivil toplumculuk rolü ve toplumsal rızanın sağlanması yerine getirilmiştir. TOBB özelinde ise resmî ideolojinin tutmuş olması bağlamında aynı şey tam olarak söylenemezken Doğu Raporu haricinde her zaman devlet ile uyumlu ilişkisi olduğu görülmüştür. Nitekim bu süreçte de uzun bir süre sessiz kalınırken 28 Şubat MGK kararları ve Yalın Erez'in istifası sonrasında hemen harekete geçmesiyle de devlet ne buyuruyorsa onu yapan bir örgütlenme olmuş ve 28 Şubat MGK kararlarından sonra rejimi korumak adına kendisiyle tamamen farklı kulvarlarda hareket eden diğer dört STK ile birlikte olmuştur. Bora (1999) bu kadar farklı beş kuruluşun silahsız kuvvetleri oluşturabilmesinin rejimin, silahlı kuvvetlerin kuvvetli bir telkini ile ancak mümkün olabileceğini belirtmektedir.

Bu durum her iki örgütlenmenin gerek öncesinde, gerekse 28 Şubat sürecindeki davranışları bağlamında bir STK olarak değil, GONGO veya GRINGO olarak kabul edilebileceklerini düşündürmektedir. Evet, TÜSİAD resmî olarak kurulmuş bir örgütlenme olmadığı gibi üyelik de zorunlu değildir. Ancak tartışmalar sırasında da görüldüğü üzere TÜSİAD da, TOBB da sürekli bir demokrasi çabasından ziyade istisna olarak kabul edilebilecek çabalar göstermişler ve özellikle askeri bürokrasi ile hemen hemen her zaman uyumlu olmaya çalışmışlar ve onun tarafından yönlendirilmeye açık olmuşlardır. Bu bağlamda her iki örgütlenmenin 28 Şubat öncesinde yayımladıkları Kürt sorunun çözümüne yönelik raporları ve 28 Şubat'ın yaşandığı günlerde

TÜSİAD'ın yayımladığı Demokrasi Raporu gibi bazı sistem dışı raporlardan sonra en başta kendi içlerinden sert bir şekilde muhalefet edilmesi ve askerın tepkisini göğüslemek noktasında ısrarcı olmaktan kaçınmaları, askerın yönlendirdiği bir doğrultuda kolaylıkla kanalize olabildiklerini düşündürmektedir. Dahası her iki örgütlenmenin 28 Şubat'tan sonraki günlerde de bu eğilimlerini devam ettirdikleri yönünde uygulamalarına rastlanılmaktadır. TÜSİAD'ın 1999 yılında yayımladığı ikinci Demokratikleşme Raporu'nda görülen ilk raporuna gelen eleştirilere yönelik savunmacı dili ve talepler konusundaki çekingenliği ve TOBB'un ülkenin ağır bir ekonomik krizden geçtiği günlerde hükümeti istifaya davet ettiği kongresinden bir gün önce Genelkurmay Başkanı Hüseyin Kıvrıkoğlu ile görüşmesi ve ardından hükümeti istifaya davet etmesinin bu türden örnekler arasında sayılabileceği değerlendirilmektedir. 28 Şubat sürecinde yaşananların bu sermaye örgütlenmeleri açısından GONGO tarzı bir örgütlenme olmanın, bahsi geçen devlet ve özellikle askeriye tabanlı yönlendirilebilmenin örneklerinden birisini teşkil ettiği değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

Kitaplar ve Makaleler

ACAR, M. (2015). “Kamu Politikası Perspektifinden Sivil Toplum-Devlet İlişkileri: Bir Çerçeve Önerisi”. içinde, *Yasama Dergisi*, S. 29. s. 58-83.

AĞIRAKÇA, A. (2007). “28 Şubat Kıskacında Üniversitelerimiz”. içinde, *28 Şubat Postmodern Bir Darbenin Sosyal ve Siyasal Analizi*, İstanbul: Birey Yayıncılık, s. 127-131.

AKATAY, A. (2011). *Sivil Toplum Kuruluşları Yönetim, Yönetişim ve Gönüllülük*, Ankara: Pozitif Matbaa, 2. Baskı.

AKDOĞAN, Y. (2000). *Siyasal İslam, Refah Partisi'nin Anatomisi*, İstanbul: Şehir Yayınları.

AKPINAR, H. (2001). *28 Şubat Postmodern Darbenin Öyküsü*. Ankara: Ümit Yayıncılık.

AKŞİT, B., CENGİZ, K., KÜÇÜKURAL Ö., TOOL, U. (2005). “Türkiye ve Ortadoğu’da Sivil Toplum Tartışmaları”. içinde, *Sivil Toplum ve Demokrasi*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, s. 213-259.

AKTAY, Y. (2005). “Sivil Toplum ve Sıkıntıları: Okyantalizm, Şiddet, Vesaire...”. içinde, *Sivil Toplum ve Farklı Bakışlar*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, s. 9-28.

ALATON, İ. (2011). *İshak Alaton Kozmik Oda'da*. [Televizyon Programı], Rıdvan MEMİ, 5/2/2011, Ankara: TRT.

ALKAN, H. (1998). “Türkiye’de İşadamı Örgütleri ve Devlet. *Birikim*, S. 114, s. 43-62.

ALPKAYA, F. (1999). “YÖK’ün Yeni Disiplin Yönetmeliği”. *Birikim*, S. 117, s. 9-12.

ALTINAY, A. G. (2004). “Eğitimin Militarizasyonu: Zorunlu Milli Güvenlik Dersi”. içinde, A. İNSEL ve A. BAYRAMOĞLU (Der.), *Bir Parti, Bir Zümre Türkiye’de Ordu*, İstanbul: Birikim Yayınları, s. 179-200.

ARENDRT, H. (1994). *İnsanlık Durumu*. (Çev.: B. S. ŞENER), İstanbul: İletişim Yayınları.

ARGIN, Ş. (2009). "Türk Aydınımın Devlet Aşkı ve Aşkın Devlet Anlayışı". içinde, T. BORA ve M. GÜLTEGİNGİL (Ed.), *Türkiye'de Siyasi Düşünce, Dönemler ve Zihniyetler Cilt 9*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 84-111.

ARİSTOTELES (2013). *Politika*. (Çev.: M. TEMELLİ), İstanbul: Ark Kitapları.

ARİSTOTLE (2014). *Nicomachean Ethics*. (Tr.: C.D.C. REEVE), Indiana: Hackett Publishing.

ATEŞ, H. ve NOHUTÇU, A. (2006) "Kamu Hizmeti Sunumunda Gönüllü Kuruluşlar ve Devlet". *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, S. 11, s. 245-276.

BABAHAN, E., (2012). "Bir TÜSİAD Vardır TÜSİAD'dan İçerü". *Star*, 4/5/2012, s. 13.

BALİ, R. N. (1999). "İşadamları ve Siyaset: Pragmatik Bir Aşk Hikayesi". *Birikim*, S. 114, s. 31-37.

BAYDUR, R. (2000). "Bizim Çete". Cem Ofset Matbaacılık.

BAYHAN, V. (2005). "Türkiye'de Sivil Toplum Örgütleri, Demokrasi ve Patronaj". içinde, *Sivil Toplum ve Demokrasi*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, s. 145-169.

BAYRAMOĞLU, A. (2004). "Asker ve Siyaset". içinde, A. İNSEL ve A. BAYRAMOĞLU (Der.), *Bir Parti, Bir Zümre Türkiye'de Ordu*, İstanbul: Birikim Yayınları, 2004, s. 59-118.

BAYRAMOĞLU, A. (2001). *28 Şubat Bir Müdahalenin Günceci*. İstanbul: Birey Yayıncılık.

BECK, U. (2005). *Siyasallığın İcadı*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Basım.

BECKMAN, B. (1999). "Demokratikleşmeyi Açıklamak: Sivil Toplum Kavramı Üzerine Notlar". içinde, E. ÖZDALGA ve S. PERSSON (Ed.), *Sivil Toplum Demokrasi ve İslam Dünyası*, (Çev.: A. FETHİ), İstanbul: Türkiye Tarih Vakfı, s. 1-10.

BERBEROĞLU, O. (5/12/1997). "Askerler TÜSİAD'a 'Dondurma'yı Sordu". *Hürriyet*, Erişim Tarihi: 9/1/2018, <http://www.hurriyet.com.tr/askerler-tusiada-dondurma-yi-sordu-39277047>.

BERKER, F. ve URAS, G. (2008). *Fikir Üreten Fabrika TÜSİAD'ın İlk10 Yılı 1970-1980*. İstanbul: Doğan Kitap.

BERKES, N. (2016). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. (Haz.: Ahmet KUYAŞ) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 23. Baskı.

BİBER, A. (2009). “Türkiye’de Sivil Alanın Darlığının Tarihsel Nedenleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11/3, s. 27 – 42.

BİCAN, M. (2012). *28 Şubat’ta Devrilmek*. İstanbul: Truva Yayınları.

BİLA, F. (11/4/2001) “Miras Siyaset Yapıyor”. *Milliyet*, s. 14.

BİRAND, M. A. ve YILDIZ, R. (2012). *Son Darbe 28 Şubat*. İstanbul: Doğan Kitap.

BOBBIO, N. (2004). “Gramsci ve Sivil Toplum Kavramı”. içinde, J. KEANE (Der.), *Sivil Toplum ve Devlet Avrupa’da Yeni Yaklaşımlar*, (Çev.: L. KÖKER), Ankara: Yedi Kıta Yayınları.

BODIN, J. (1903). *The Six Bookes of a Common-Weale*, (Tr.: R. KNOLLES), University of London.

BORA, T. (2001). “Türkiye’de Meslek Kuruluşları: ‘Kamu’, ‘Sivil’ ve ‘Milli’nin Muğlak Kesişim Alanı”. içinde, *Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 265-308.

BORA, T. (1999). “Beşli Sivil İnsiyatif Bitirken”. *Birikim*, S. 118, s. 3-10, Erişim Tarihi: 31/1/2018, http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/5338/besli-sivil-insiyatif-biterken#.Wpvr_x3FK1s.

BUĞRA, A. (2015). *Devlet ve İşadamları*. (Çev.: F. ADAMAN) İstanbul: İletişim Yayınları, 9. Baskı.

BULUT, M. (14/6/1997). “Batı Grubu’nda 12 Komisyon Kuruldu”. *Sabah*, Erişim Tarihi: 31/01/2018, <http://arsiv.sabah.com.tr/1997/06/14/>.

BULUT, M. (28/1/1997). “Bölücü Yayın Süresiz Duracak”. *Sabah*, Erişim Tarihi: 31/12/2017, <http://arsiv.sabah.com.tr/1997/01/28/f03.html>.

BUMİN, K. (1981). *Sivil Toplum ve Devlet: Kuramlar, Deneyler, Arayışlar*, İstanbul: YAZKO.

CİZRE, Ü. (2009). “Egemen İdeoloji ve Türk Silahlı Kuvvetleri: Kavramsal ve İlişkisel Bir Analiz”. içinde, A. İNSEL (Ed.), *Modern Türkiye Siyasi Düşünce Cilt 2 Kemalizm*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 156-179.

COHEN, J., L. ve ARATO, A. (2013), *Sivil Toplum ve Siyasal Teori*, Ankara: Efil Yayınevi.

ÇAHA, Ö. (2003). *Aşkın Devletten Sivil Topluma*, İstanbul: Gendaş Kültür, 2. Baskı.

ÇAHA, Ö. (2004). *Açık Toplum Yazıları*, Ankara: Liberte Yayınları.

ÇAHA, Ö. (2008). *Sivil Toplum, Aydınlar ve Demokrasi*, İstanbul: Plato Film Yayınları.

ÇAHA, Ö. (2011). “Kamu Kurumu Niteliğindeki Meslek Kuruluşları ve Sivil Toplum”. içinde, B. ŞAHİN ve A. YAYLA (Ed.), *Türkiye’de Kamu Kurumu Niteliğindeki Meslek Kuruluşları, Sivil Toplum ve Demokrasi*, Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu Derneği, s. 85-125.

ÇAKIR, R. (1994). *Ne Şeriat Ne Demokrasi Refah Partisini Anlamak*. İstanbul: Metis Yayınları.

ÇAKIR, R. (2002). *Ayet ve Slogan Türkiye’de İslami Oluşumlar*. İstanbul: Metis Yayınları, 9. Basım.

CEVİZOĞLU, H. (1998). *28 Şubat Bir Hükümet Nasıl Devrildi*. İstanbul: Beyaz Yayınları.

ÇANDAR, C. (1999). “Redefining Turkey's Political Center”. *Journal of Democracy*, 10(4), pp. 129-141. Erişim Tarihi: 31/12/2017, ProjectMUSE.

ÇAVUŞOĞLU, H. ve SEZER, Ö. (2013). “Fuat Miras’ın TOBB (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği) Başkanlığı Dönemi’nde TOBB-Siyaset İlişkisi”. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Bahar, C. 9, Yıl 9, S.1, s. 167-193.

ÇEKİRGE, F. (2/3/1997). “Yeni Dönem MGK’dan Laiklik İçin 20 Önlem”. *Sabah*, s. 13, <http://arsiv.sabah.com.tr/1997/03/02/f01.html>, Erişim Tarihi: 30/12/2017.

ÇEKİRGE, F. (6/3/1997). “Erez’den Çiller’e Boykot”. *Sabah*, s. 13, <http://arsiv.sabah.com.tr/1997/03/06/y15.html>, Erişim Tarihi: 2/2/2018.

ÇINAR, A. (2005). “Modernity, Islam and Secularizm in Turkey Bodies, Places and Time”. University of Minnesota Press: Minneapolis.

ÇİZAKÇA, M. (2005). “Sivil Toplum Kuruluşları-İslam Dünyası ve Demokrasi”. *Sivil Toplum ve Demokrasi*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, s. 171-175.

ÇOBAN, T. (2001). “Sivil Toplum ve Sendikal Hareket”. içinde, *Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 357-360.

DEMİR, M. (28/2/2007). “Post-modern darbe Tanımının 10 Yıllık Sırrı”. *Sabah*, Erişim Tarihi: 5/10/2017, <http://arsiv.sabah.com.tr/2007/02/28/siy106.html>.

DEMİREL, T. (2004). “Türk Silahlı Kuvvetlerinin Toplumsal Meşruiyeti Üzerine”. içinde, A. İNSEL ve A. BAYRAMOĞLU (Der.), *Bir Parti, Bir Zümre Türkiye’de Ordu*, İstanbul: Birikim Yayınları, 2004, s. 345-381.

DIAMOND, L. J. (1994). “Toward Democratic Consolidation”. *Journal of Democracy*, Vol. 5, N. 3, July, pp. 4-17, Erişim Tarihi: 1/9/2017, Academic OneFile (Erişim Numarası: edsgcl.15674841).

DOĞAN, Z. (1996). “İşadamları Mekik Dokuyor”. *Milliyet*, 16/1/1996, s. 14.

DOĞRU, N. (1997). “Hasan Ali Yücel Anlatıyordu”. *Sabah*, s. 20, 6/3/1997. <http://arsiv.sabah.com.tr/1997/03/06/y06.html>, Erişim Tarihi: 2/1/2018.

DONAT, Y. (21/9/1996). “Sabancı: Yandım Anam”. *Milliyet*. s. 1,7.

ERDOĞAN, M. (2001). “Sivil Özgürlük Olarak Din ve Vicdan Özgürlüğü”. *Liberal Düşünce*, Kış, s. 40-47.

ERDOĞAN, M. (2007). “28 Şubat Darbesi”. içinde, *28 Şubat Postmodern Bir Darbenin Sosyal ve Siyasal Analizi*, İstanbul: Hiperlink, s. 17-28. EBSCOhost, (Erişim Numarası: 570894), Erişim Tarihi: 30/12/2017,

ERGİL, D. (2008). *Doğu Sorunu Teşhisler ve Tespitler*. İstanbul: Akademi Kültür Sanat Yayıncılık.

ERGİN, S. (2/11/1997). “İrtica Tehdidi, Devletin En Önemli Belgesinde”. *Hürriyet*, s. 14, Erişim Tarihi: 12/12/2017, <http://www.hurriyet.com.tr/irtica-tehdidi-devletin-en-onemli-belgesinde-39271634>.

EROĞUL, C. (2014). *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*. İstanbul: Yordam Kitap, 5. Basım.

ERÖZDEN, O. (2005). “Sivil Toplumun Karanlık Yüzü: Demokrasiye Geçiş Sürecinde Sivil Toplumun Farklı Görünümleri, Hırvatistan Örneği”. içinde, *Sivil Toplum Farklı Bakışlar*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, s. 175-187.

EDWARDS, M. (2008). *Civil Society*. Cambridge: Polity Press.

FORSYTH, M. (2005). “Hobbes’ Contractarianism: A Comparative Analysis”. in, D. BOUCHER and P. KELLY (Eds.), *The Social Contract From Hobbes To Rawls*, Taylor&Francis e-Library, pp. 35-51.

GIDDENS, A. (1994). *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*. Stanford: Stanford University.

- GÖZLER, K. (2011). *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi Cilt 1*. Ekin Yayınevi: Bursa.
- GRAMSCI, A. (1986). *Hapishane Defterleri* (Çev.: K. SOMER), İstanbul: Onur Yayınları.
- GÜÇER, D. (1997). “Sivil Dayanışma”. *Milliyet*, 26/2/1997, s. 1, 16.
- HABERMAS, J. (2012). *Kamusal Yaşamın Yapısal Dönüşümü*, (Çev.: T. BORA ve M. SANCAR), İstanbul: İletişim Yayınları, 10. Baskı.
- HALİFEOĞLU, M. ve YETİŞ, M. (2013), “Gramsci Sivil Toplum-Devlet İkiliği ve Kurumsal Kökenler”. *Mülkiye Dergisi*, 37/1, s. 163-188.
- HASAN, A (1997). “Subayları Tutamam”. *Milliyet*, 15/6/1996, s. 1, 7.
- HAVEL, V. (2004). “Anti-Politik Politika”. (Çev.: Ayşe Nur), içinde, J. KEANE (Der.), *Sivil Toplum ve Devlet Avrupa’da Yeni Yaklaşımlar*, Ankara: Yedi Kıta Yayınları, s. 415-432.
- HEGEL, G. W. F. (2001), *Philosophy of Right*. (Tr.: S. W. DYDE), Kitchener: Batoche Books.
- HEPER, M. ve GÜNEY, A. (2000). “The Military and the Consolidation of Democracy: The Recent Turkish Experience”. *Armed Forces & Society*. Vol. 26, N. 4, pp. 635-657.
- HOBBS, T. (2007). *Leviathan veya Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve Kudreti*. (Çev.: S. LİM), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 6. Basım.
- İÇDUYGU, A., MEYDANOĞLU, Z., SERT, D. Ş. (2011), *Türkiye’de Sivil Toplum: Bir Dönüm Noktası CIVICUS Uluslararası Sivil Toplum Endeksi Projesi (STEP) Türkiye Ülke Raporu II*, TÜSEV Yayınları, No: 51.
- İLK, N, Ö. (1996) “Yabancı Sermaye Gelmiyor, Gidiyor”. *Milliyet*. 17/1/1996, s. 9.
- İNSEL, A., (2004). “Bir Toplumsal Sınıf Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri”. içinde, A. İNSEL ve A. BAYRAMOĞLU (Der.), *Bir Parti, Bir Zümre Türkiye’de Ordu*, İstanbul: Birikim Yayınları, s. 41-57.
- İPEKÇİ, A. ve ÇOŞAR, Ö., S. (2012). *İhtilalin İçyüzü*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı.
- İŞÇİ, M. (2011). *Siyasal Düşünceler Tarihi*. İstanbul: Der Yayınları, 2. Baskı.

KADAK, Ş. (15/5/1997). "İrticaya İşadımı Tepkisi". *Sabah*, Erişim Tarihi: 9/10/2017, <http://arsiv.sabah.com.tr/1997/05/15/e01.html>.

KARDAŞ, Ü. (2004). "Askeri Gücün Anayasal Bir Yargı Alanı Yaratması ve Yürütme Erkini Etkin Bir Şekilde Kullanması". içinde, A. İNSEL ve A. BAYRAMOĞLU (Der.), *Bir Parti, Bir Zümre Türkiye'de Ordu*, İstanbul: Birikim Yayınları, s. 295-310.

KARPAT, K. (2010). *Asker ve Siyaset*. İstanbul: Timaş Yayınları.

KAYNAR, M. K. (2005). "Sivil Toplumun Kavramsal Tarihi ve Sivil Toplumla İlgili Güncel Tartışmalar". *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 23, S. 1, s. 339-369.

KAYNAR, M. K. (2017). *Tarihin İnşası ve Siyaset, 1. Cilt*. [Elektronik Sürüm], Lambert Academic Publishing, 3. Baskı.

KAYNAR, M. K. (2009). "Totem, Tabu, Mustafa Kemal ve Atatürkçülük". içinde, T. BORA ve M. GÜLTEGİNGİL (Ed.), *Türkiye'de Siyasi Düşünce, Dönemler ve Zihniyetler Cilt 9*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 1089-1120.

KAZAN, Ş. (2003). "Refah Gerçeği 3 ". Ankara: Keşif Yayınları.

KEANE, J. (1994). *Demokrasi ve Sivil Toplum Avrupa Sosyalizminin Açmazları, Toplumsal ve Siyasal İktidarın Denetlenmesi Sorunu ve Demokrasi Beklentileri Üzerine*. (Çev.: N. ERDOĞAN), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

KEYDER, Ç. (1989). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

KEYMAN, E., F. (2005). "Kamusal Alan, Sivil Toplum ve Demokrasi". içinde, *Sivil Toplum ve Demokrasi*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, s. 99-122.

KEYMAN, E. F. (1993). "Postmodernite ve Radikal Demokrasi". *Toplum ve Bilim*, S. 62, s. 126-155.

KEYMAN, E. F., YEĞEN, M., ÇALIŞKAN, M. A., TOL, U. U. (2010). *Türkiye'de Gönüllü Kuruluşlarda Sivil Toplum Kültürü*. Yaşama Dair Vakıf Yayınları.

KILIÇ, Y. (2015). "Hobbes, Locke ve Rousseau'da 'Doğa Durumu' Düşüncesi". *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, (2), s. 97-117. Erişim Tarihi: 1/9/2017, <http://dergipark.gov.tr/temasa/issue/23814/253720>.

KIVRIKOĞLU, H. (30/10/1998). "Uyanık ve Tetikteyiz Üç Tehlikeli Odağa Dikkat". *Sabah*, Erişim Tarihi: 30/12/2017, <http://arsiv.sabah.com.tr/1998/10/30/>.

KOÇ, E. (27/2/1997). “TÜSİAD Refahıol’un Gitmesini İstedı”. *Sabah*, Erişim Tarihi: 30/1/2018, <http://arsiv.sabah.com.tr/1997/02/27/e01.html>.

KOÇ, E. ve BAL, E. (6/3/1997). Refah’a Yasal Kuşatma. *Sabah*, Erişim tarihi: 3/1/2018, <http://arsiv.sabah.com.tr/1997/03/06/f02.html>.

KONGAR, E. (2003). *28 Şubat ve Demokrasi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 3. Basım.

KORTIAN, G. (1984). “Subjectivity and Civil Society”. (Tr.: R. Hausheer), in Z. A. PELCYNZKI (Ed.), *The State and Civil Society*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 197-210.

KÜÇÜKYILMAZ, M. M. (2011). *Türkiye’de Siyasal Katılım Tek Partiden Ak Parti’ye Siyasal İslam ve Demokrasi Tartışmaları*, İstanbul: Yarın Yayınları, 2. Baskı.

LINZ, J. J., and STEPAN, A. (1996). “Toward Consolidated Democracies”. *Journal Of Democracy*, Vol. 7, Issue 2, pp. 14-33. Erişim Tarihi: 1/8/2017, Academic OneFile (Erişim Numarası: edsgcl.18374872)

LJPHART, A. (2014). *Demokrasi Modelleri Otuz Altı Ülkede Yönetim Biçimleri ve Performansları*. (Çev.: G. AYAS ve U. U. BULSUN), İstanbul: İthaki Yayınları.

LOCKE, J. (1980). *Second Treatise of Government*. C. B. MACPHERSON (Ed.), Indianapolis: Hackett Publishing Company.

MARAŞLI, E. (2008). *Balans Ayarları Cumhuriyet Döneminde Askeri Muhtıralar*. İstanbul: Metropol Yayınları.

MARDİN, Ş. (2002). *Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleler 1*. M. TÜRKÖNE, T. ÖNDER (Der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 9. Baskı.

MARX, K. (2003). “Alman İdeolojisi”. içinde, *Seçme Yapıtlar 1. Cilt*, Erişim Yayınları.

MOUFFE, C. (1995). “Preface: Democratic Politics Today”. C. MOUFFE (Ed.), *Dimesions of Radical Democracy: Pluralism, Citizenship and Community*, London: Verso, 2. Impression, pp. 1-14.

MOUFFE, C. (1995). “Democratic Citizenship and Political Comunity”. C. MOUFFE (Ed.), *Dimesions of Radical Democracy: Pluralism, Citizenship and Community*, London: Verso, 2. Impression, pp. 225-239.

MÜDERRİSOĞLU, O. (13/6/1997). “Meclis’e de Brifing Gerekli”. *Sabah*, Erişim Tarihi: 2/2/2018, <http://arsiv.sabah.com.tr/1997/06/13/>.

NAIM, M. (2009). “What is a GONGO?”. *Foreign Policy*, 160, <http://foreignpolicy.com/2009/10/13/what-is-a-gongo/> Erişim Tarihi: 6/6/2018.

ÖĞÜZ, Ş. (5/6/1996). “TÜSİAD’da Farklı Ses Sabancı: Erbakan Başbakan Olsun”. *Milliyet*, s. 1, 16.

ONBAŞI, F. (2005). *Sivil Toplum*, İstanbul: L&M Yayınları.

O’NEILL, J. (2002). “The Rhetoric of Deliberation: Some Problems In Kantian Theories of Deliberative Democracy”. *J. Res Publica*, Vol. 8, Issue 3, pp 249–268. Erişim Tarihi: 15/12/2017, Scopus (Erişim Numarası: edselc.2-52.0-0041655145).

ÖNİŞ, Z. ve TÜREM, U. (2001). “Business, Globalization and Democracy: A Comparative Analysis of Turkish Business Associations”. *Turkish Studies*, Vol. 2, No. 2, pp. 94-120, Erişim Tarihi: 9/11/2017, <http://dx.doi.org/10.1080/714005691>.

ÖZKÖK, E. (20/12/1996). “Bu Defa İşi Silahsız Kuvvetler Halletsin”. *Hürriyet*, s. 1, 35.

ÖZTÜRK, S. (2013). *Belgelerle 28 Şubat Dünden Bugüne*. İstanbul: Doğan Kitap.

ÖZTÜRK, S. (5/3/1997). “Ürperten Yemin”. *Sabah*. Erişim Tarihi: 12/1/2018, <http://arsiv.sabah.com.tr/1997/03/05/f01.html>.

PAINE, T. (1969). *The Writings of Thomas Paine*. M. D. CONWAY (Ed.), New York: B. Franklin.

PARLA, T. (2009). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*. İstanbul: Deniz Yayınları, 6. Baskı.

PARLA, T. (2004). “Türkiye’de Merkantilist Militarizm 1960-1998”. içinde, A. İNSEL ve A. BAYRAMOĞLU (Der.), *Bir Parti, Bir Zümre Türkiye’de Ordu*, İstanbul: Birikim Yayınları, 2004, s. 201-223.

PELCYZENSKI, Z. A. (1984). “Introduction”. Z. A. PELCYZENSKI (Ed.), *The State and Civil Society: Studies in Hegel’s Political Philosophy*, London: Cambridge University Press.

PELCYZENSKI, Z. A. (2004). “Dayanışma ve Polonya’da Sivil Toplumun Yeniden Doğuşu, 1976-1981”. (Çev.: Ahmet Çiğdem), içinde, J. KEANE (Der.), *Sivil Toplum ve Devlet Avrupa’da Yeni Yaklaşımlar*, Ankara: Yedi Kıta Yayınları, s. 393-413.

PIRENNE, H. (2014). *Ortaçağ Kentleri Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*. (Çev.: Ş. KARADENİZ), İstanbul: İletişim Yayınları, 13. Baskı.

PULUR, H. (28/12/1995). “Kim Bu TÜSİAD”. *Milliyet*, s. 3.

ROUSSEAU, J. J. (1990). *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*. (Çev.: R. N. İLERİ), J. L. LECERELE (Ed.), İstanbul: Say, 4. Basım.

SABUNCU, M. (6/10/1998). “TÜSİAD’dan ABD’ye Laiklik Mektubu”. *Milliyet*, s. 10.

SAĞLAM, E. (13/6/1997). “İşadamları da Brifingi Alkışladı”. *Hürriyet*, s. 6.

SAKALLIOĞLU, Ü. C. ve ÇINAR, M. (2003). “Turkey 2002: Kemalism, Islamism and Politics in the Light of the February 28 Process”. *The South Atlantic Quarterly*, Vol. 102, N. 2/3, pp. 309-332.

SANCAR, M. (2000). “Global Sivil Toplum mu”. *Birikim*, S. 130, s. 19-32, Erişim Tarihi: 30/8/2017, <http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/5842/global-sivil-toplum-mu#.WJF dLxl-1s>.

SARIBAY, A. Y. (1994). *Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam*. İstanbul: İletişim Yayınları.

SARIBAY, A. Y. (2000). *Kamusal Alan Diyalojik Demokrasi Sivil İtiraz*. İSTANBUL: Alfa Yayınları.

SARIKAYA, M. (14/1/1997). “TOBB: Hükümet Hemen Bitmeli”. *Hürriyet*, s. 1, 36.

SAVRAN, G. (1987). *Sivil Toplum ve Ötesi, Rousseau, Hegel, Marx*, İstanbul: Alan Yayıncılık.

SAZAK, D. (12/6/1997). “Silahlı Uyarı”. *Milliyet*, s. 18.

SCHMITT, C. (2014). *Siyasi İlahiyat Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm*. (Çev.: A.E. ZEYBEKOĞLU) Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 4. Baskı.

SEN, A. (1999). “Democracy as a Universal Value”. *Journal of Democracy*, 10(3), pp. 3-17. Erişim Tarihi: 15/10/2017, Academic OneFile (Erişim Numarası: edsgcl.55389528)

SEVİNÇ, M. (2000). “Milli Güvenlik Kurulu ve 1997 Süreci”. *Birikim*, S.131, s. 60-71, Erişim Tarihi: 8/11/2017, http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/5860/milli-guvenlik-kurulu-ve-1997-sureci#_ftnref12.

ŞARLAK, Z. (2004). “Atatürkçülükten Milli Güvenlik Rejimine: 1990’lar Türkiye’sine Bir Bakış”. içinde, A. İNSEL ve A. BAYRAMOĞLU (Der.), *Bir Parti, Bir Zümre Türkiye’de Ordu*, İstanbul: Birikim Yayınları, 2004, s. 283-293.

ŞELALE, K. ve İSKEÇELİ, E. (29/5/1997). “İşçi ve Patronlardan Ortak Eylem”. *Sabah*, Erişim Tarihi: 9/10/2017, <http://arsiv.sabah.com.tr/1997/05/29/>.

ŞENEL, A. (2004). *Siyasal Düşünceler Tarihi Tarih Öncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 11. Basım.

ŞENER, N. (1997). “Demokrasi TÜSİAD’ı Salladı”. *Milliyet*, 24/1/1997, s. 7.

TANNENBAUM, D. ve SCHULTZ, D. (2010). *Siyasi Düşünce Tarihi Filozoflar ve Fikirleri*. Ankara: Adres Yayınları.

TAYLOR, C. (1990). “Modes of Civil Society”. *Public Culture*, Vol. 3, N. 1, pp. 95-118.

TAYYAR, Ş. (1997). *Refahiyol Tutanakları*. Ankara: Ümit Yayıncılık.

TBMM (2012). *Ülkemizde Demokrasiye Müdahale Eden Tüm Darbe ve Muhtıralar İle Demokrasiyi İşlevsiz Kılan Diğer Bütün Girişim ve Süreçlerin Tüm Boyutları İle Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırma Komisyonu Raporu Cilt 2. S. Sayısı: 376*.

TEKELİ, İ. (2004). *Katılımcı Demokrasi, Sivil Ağlar ve Sivil Toplum Kuruluşları*. 15. STK Sempozyumu’nda Sunulan Tebliğ, İstanbul, Erişim Tarihi: 1/8/2017, http://stk.bilgi.edu.tr/media/cd/01/doc/okuma_02-2.pdf.

TOCQUEVILLE, A. De (1962). *Amerikan Demokrasisi*. (Çev.: T. TİMUR), İstanbul: Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları.

TOSUN, G. (1998). *Demokratikleşme Örneğinde Devlet-Sivil Toplum İlişkisi ve Türkiye Örneği*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.

TOSUN, G. (2001). “Türkiye’de Devlet Sivil Toplum İlişkisi Bağlamında Demokrasinin Pekişmesinin Önündeki Engellere İlişkin Kurumsal ve Pratik Bir Yaklaşım”. *Ege Akademik Bakış*, C.1, S.1, s. 224-243.

TOSUN, G. E. (2005). “Birleştirici Demokrasi Devlet-Sivil Toplum İlişkisinin Yeniden Yapılandırılması İçin Bir Analiz Aracı Olabilir mi?”. içinde, *Sivil Toplum ve Demokrasi*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, s. 23-54.

TOURINE, A. (2015). *Demokrasi Nedir?* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 6. Baskı.

TÜRK, E. (2009). *TÜSİAD Patronlar Kulübü Ekonomi ve Siyasetin Merkezindeki Bir Derneğin Öyküsü*. İstanbul: Alfa Yayınları.

TÜSİAD (1997). *Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri*, İstanbul: TÜSİAD.

TÜSİAD (1995). “Çağrı”, *Milliyet*, 27/12/1995, s. 11.

TÜSİAD (2/4/1971). *Kurucular Protokolü*, Erişim Tarihi: 1/2/2018, <http://tusiad.org/tr/tusiad/hakkinda>.

TÜSİAD (2018). *TÜSİAD’ın 48. Genel Kurul Toplantısı*, Erişim Tarihi: 1/2/2018, <http://tusiad.org/tr/basin-bultenleri/item/9907-tusiad-in-48-genel-kurul-toplantisi>.

TÜRKDOĞAN, O. (1977). *Kemalist Modelde Fert ve Devlet İlişkileri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

URAS, G. (28/12/1995), TÜSİAD’ın Çağrısı Destek Değil Köstek Olacak”. *Sabah*, Erişim Tarihi: 2/2/2018. <http://www.gungoruras.com/sabah-tusiadin-cagrisi-destek-degil-kostek-olacak/>.

VORHOFF, K. (2001). Türkiye’de İşadamları Dernekleri: İşlevsel Dayanışma, Kültürel Farklılık ve Devlet Arasında”. içinde, *Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 311-356.

WHITE, G. (1994). “Civil Society, Democratization, and Development (I) Clearing The Ground”. *Democratization*, Vol. 1, N. 2, pp. 375-390.

YERASİMOS, S. (2001). “Sivil Toplum, Avrupa ve Türkiye”. içinde, *Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 13-23.

YILDIRIM, İ. (2004). *Demokrasi Sivil Toplum Kuruluşları ve Yönetişim*, Ankara: Seçkin Yayınları.

YILDIRIM, S. G., YÜRÜDÜR, E. ve YAZICI, S. (2014). “Üniversite Öğrencilerinin Türkiye’de Yaşanan Askeri Darbelere İlişkin Algıları Üzerine Bir İnceleme”. *Humanitas*, S. 4, Güz, s. 259-277.

YILDIZ, A. (2007). “Adım Adım 28 Şubat”. içinde, *28 Şubat Postmodern Bir Darbenin Sosyal ve Siyasal Analizi*, İstanbul: Hiperlink, s. 9-14, Erişim Tarihi: 30/12/2017, Veritabanı: EBSCOhost (Erişim Numarası: 570894)

YILMAZ, İ. (14/1/1996). “İşadamları Anayolsol İstedi”. *Milliyet*, s. 12.

YURTSEVER, A. H. (16/1/1996) “Korkulan Cezayir” *Milliyet*, s. 1, 6.

ZABÇI, F. Ç. (2003) “Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği ve Siyaset: 2002 Genel Seçimleri Öncesine Bir Bakış”, *Mülkiye*, XXVII, 238: 175-192.

Yararlanılan Gazeteler ve İnternet Siteleri:

Resmî Gazete (www.resmigazete.gov.tr)

Mevzuat Bilgi Sistemi (www.mevzuat.gov.tr)

TBMM İnternet Sitesi (tbmm.gov.tr)

Aczmendi Liderine Baskın (29/12/1996). *Milliyet*, s. 1.

Altı Milyon İmza (5/3/1997). *Hürriyet*. s. 1.

Askerlerin TÜSİAD'a Cevabı” (28/1/1997). *Sabah*. Erişim Tarihi: 12/1/2018, <http://arsiv.sabah.com.tr/1997/01/28/f02.html>.

Asker İşine Baksın (18/3/1998). *Sabah*. Erişim Tarihi: 5/1/2018, <http://arsiv.sabah.com.tr/1998/03/18/>.

Avrupa, Sansür Tasarısını Konuştu (11/12/1996). *Milliyet*. s. 1, 16.

Bir'in Eylem Planı (21/10/2000). *YeniŞafak*. Erişim Tarihi: 2/2/2018, <http://www.yenisafak.com/arsiv/2000/ekim/21/politika.html>.

Brifingde Suç Duyurusu (9/6/1997). *Hürriyet*, s. 1.

Cemaat Yeniden Kırmızı Kitap'ta (29/4/2015). *Cumhuriyet*. Erişim Tarihi: 2/2/2018, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/265713/Cemaat_yeniden_Kirmizi_Kitap_ta.html.

Cuma'da Tahrik (5/9/1996). *Milliyet*, s. 1, 15.

Çiller: BÇG Belgelerini Meral Akşener Getirdi (19/7/2017). *Milliyet*. Erişim Tarihi: 2/1/2018, <http://www.milliyet.com.tr/ciller-bcg-belgelerini-meral-siyaset2487377/>.

Demirel: Seçimden İyi Tablo Çıkacak (18/6/1997). *Sabah*. Erişim Tarihi: 1/3/2018, <http://arsiv.sabah.com.tr/1997/06/18/>.

Derhal İstifa Et (11/4/2001) *Yenişafak*. Erişim Tarihi: 1/3/2018, <https://www.yenisafak.com/gundem/derhal-istifa-et-607339>.

Denk Bütçe Güldürdü (17/10/1996). *Milliyet*. s. 1.

Erbakan'ı Atatürkçü ve Laik Yapan İmza (19/3/1997). *Sabah*. s. 1.

Erbakan Hükümeti Koalisyon Protokolü (RP-DYP) (28/6/1996). TBMM, Erişim Tarihi: 2/1/2018, <https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/KP54.htm>.

Fadime Neler Anlattı Neler (4/1/1997). Hürriyet. s. 1.

Gözler Meclis 'te (23/4/1997). Hürriyet. s. 1.

İhtiyacı Karşılacak (28/1/1997). Milliyet. s. 3.

İş Alemi Köprüleri Attı (13/5/1997). Sabah. Erişim Tarihi: 1/3/2018. <http://arsiv.sabah.com.tr/1997/05/13/e01.html>.

İş Dünyasında İsyân (17/6/1997). Sabah. Erişim Tarihi: 15/2/2018. <http://arsiv.sabah.com.tr/1997/06/17/>.

İşte Belge (15/5/1997). Hürriyet. s. 1.

İşte Fadime'nin Suçladığı Adam (5/1/1997). Sabah. s. 1, 15.

İTO'da Genelkurmay Listesi Tartışması (13/6/1997). Hürriyet. s. 7.

Koç'tan Çiller'e Yanıt. (13/5/1997). Sabah. <http://arsiv.sabah.com.tr/1997/05/13/e02.html>. Erişim Tarihi: 1/3/2018.

Koç'tan DYP'ye 100 Milyarlık Dava (21/9/1996). Milliyet. s. 1, 17.

Laiklik Karşıtlarına Cevap Demokrasidir (5/2/1997). Milliyet. s. 7.

Milletvekillere Çağrı (7/3/1997). Sabah, Erişim Tarihi: 19/1/2018, <http://arsiv.sabah.com.tr/1997/03/07/f02.html>.

Milli Güvenlik Siyaset Belgesi Değiştiriliyor (24/11/2004). Hürriyet. Erişim Tarihi: 10/12/2017, <http://www.hurriyet.com.tr/milli-guvenlik-siyaset-belgesi-degistiriliyor-38669521>.

Miras'ın Gizli Ziyareti (10/4/2001). Yenişafak. Erişim Tarihi: 1/3/2018, <https://www.yenisafak.com/arsiv/2001/nisan/10/politika.html>.

Nur Mevlidinde Aczmeni Gösterisi. Cumhuriyet. 21/10/1996, s. 1.

Ordudan Ambargo (6/6/1997). Milliyet. s. 1.

Ordudan Son Uyarı, Genelkurmay Rejimi Silahla Korumaktan Söz Etti (12/6/1997). Milliyet. s. 1.

Pes Sayın Çiller (13/5/1997). Milliyet. s. 1.

Refah'ın Türban Bayramı (28/1/1997). Milliyet. s. 1, 21.

Sincan Manevrası İktidarı Sarstı (5/2/1997) Milliyet. s. 1.

Tahrikler Bitmiyor (4/2/1997) Hürriyet. s. 1.

Tarikat Şeyhleri Başbakanlıkta (12/1/1997). Milliyet. s. 1.

Tehlikeli Oyun! Erbakan'ın İç Borçlanmayı Durdurma Talimatı Piyasada Tedirginlik Yarattı (16/9/1996). Hürriyet, s. 1.

Türbana Yeşil Işık (27/1/1997). Milliyet. s. 1, 16.

Türban İsyanı (30/1/1997). Milliyet, s. 1, 17.

TÜSİAD Çiller Gerginliği Sürüyor (7/10/1998). Milliyet. s. 9.

TÜSİAD'ın İsyanı (21/6/1996). Milliyet. s. 1.

TÜSİAD Rapordan Çarketti. (9/4/1997). Sabah. Erişim Tarihi: 10/1/2018, <http://arsiv.sabah.com.tr/1997/04/09/e01.html>.

TÜSİAD'dan Seçim Sistemi Paneli (16/6/1997). Sabah. Erişim Tarihi: 13/2/2018, <http://arsiv.sabah.com.tr/1997/06/16/>.

TÜSİAD: Refahyol Gerilim Yaratıyor. Sabah. Erişim Tarihi: 10/2/2018, <http://arsiv.sabah.com.tr/1997/05/06/e01.html>.

TÜSİAD'ın MGK ve Tank İzahı (4/4/1997). Sabah. Erişim Tarihi: 15/2/2018, <http://arsiv.sabah.com.tr/1997/04/04/e02.html>.

Ürperten Yeminde Skandal (6/3/1997) Sabah. Erişim Tarihi: 12/2/2018, <http://arsiv.sabah.com.tr/1997/03/06/f07.html>.

Yılmaz: Dayatma Yok (18/3/1998). Sabah. Erişim Tarihi: 5/1/2018. <http://arsiv.sabah.com.tr/1998/03/18/>.

1 Dakika Karanlık Eylemine Kravatlı Destek. Sabah. s. 1

20 Mart Muhtırası (21/3/1998). Sabah. Erişim Tarihi: 5/1/2018, <http://arsiv.sabah.com.tr/1998/03/21/>.

70 Yıllık İmajımız Güme Gidiyor (14/8/1996). Hürriyet, s. 1.

1998/1 Sayılı Refah Partisi'nin Kapatılması Hakkında Anayasa Mahkemesi Kararı, Resmî Gazete, Erişim Tarihi: 4/1/2018, <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23266.pdf>.

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 6/6/2018

Tez Başlığı : 28 Şubat Sürecinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü: TOBB ve TÜSİAD Örneği

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam ...162 sayfalık kısmına ilişkin, ...7./...6.../2018 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- Kaynakça hariç
- Alıntılar hariç
- Alıntılar dâhil
- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Tunahan GÜR
Öğrenci No: N14228353
Anabilim Dalı: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Programı: Siyaset Bilimi

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

(Doç. Dr. Mete Kaan Kaynar)

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
MASTER'S THESIS ORIGINALITY REPORT

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
POLITICAL SCIENCE AND PUBLIC ADMINISTRATION DEPARTMENT

Date: 6./6./2018

Thesis Title : The Role of Civil Society Organizations During The 28th February Period : A Case of TOBB and TUSIAD

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 7./6./2018 for the total of 162 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 10 %.

Filtering options applied:

- Approval and Declaration sections excluded
- Bibliography/Works Cited excluded
- Quotes excluded
- Quotes included
- Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

Date and Signature

Name Surname: Tunahan GÜR
Student No: N14228353
Department: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Program: Siyaset Bilimi

ADVISOR APPROVAL

APPROVED

(Ass. Prof. Mete Kaan KAYNAR)

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 7/6/2018

Tez Başlığı: 28 ŞUBAT SÜRECİNDE SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ ROLÜ: TOBB VE TÜSİAD ÖRNEĞİ

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Tunahan GÜR
Öğrenci No: N14228353
Anabilim Dalı: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Programı: Siyaset Bilimi
Statüsü: Yüksek Lisans Doktora Bütünleşik Doktora

7/6/2018
Tarih ve İmza

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

[Handwritten Signature]

[Handwritten Signature]
(Doç. Dr. Mete Kaan KAYNAR)

Telefon: 0-312-2976860

Detaylı Bilgi: <http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr>

Faks: 0-3122992147

E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
ETHICS COMMISSION FORM FOR THESIS

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
POLITICAL SCIENCE AND PUBLIC ADMINISTRATION DEPARTMENT

Date: 7/6/2018

Thesis Title: THE ROLE OF CIVIL SOCIETY ORGANIZATIONS DURING THE 28th FEBRUARY PROCESS: A CASE OF TOBB AND TUSIAD

My thesis work related to the title above:

1. Does not perform experimentation on animals or people.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not based on observational and descriptive research (survey, interview, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board/Commission for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

Date and Signature

Name Surname: Tunahan GÜR
Student No: N14228353
Department: Political Science and Public Administration
Program: Political Science
Status: MA Ph.D. Combined MA/ Ph.D.

7/6/2018
TGR

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

By order

Mete Kaan KAYNAR
(Ass. Prof. Mete Kaan KAYNAR)